

Hamlet İsaxanlı

**Mənim Qarabağım və ya
Qarabağ Düyünü**

© Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, 2022
Bütün hüquqlar qorunur.

Kompüter işi: Nərgiz Ramazanova
Zakir N. Yusifoğlu
Günel Əkbərova

Kitab Azərbaycan və erməni xalqları, Azərbaycan və Ermənistan arasında münasibətlər tarixi, xüsusilə son dövrdə baş verənlər, müəllifin öz müşahidələri, başına gələnlər, Azərbaycan və erməni xalqlarının həyatı və qayğıları barədə Azərbaycan və erməni ədəbiyyatı və mətbuatında yazılanlar, indiki vəziyyətdə nə etməli, gələcəyimiz necə ola bilər suallarına cavab axtarışı kimi məsələlərə həsr olunub.

Hamlet İsaخانlı. Mənim Qarabağım və ya Qarabağ Düyünü. səh.242
Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, 2022.

ISBN 978-9952-20-147-5

ISBN 978-9952-20-148-2 e-nəşr

1. Qarabağ.	2. Azərbaycan.	3. Ermənistan.
4. Tarix.	5. Mədəniyyət.	6. Ədəbiyyat.
7. Siyasət.		

Bakı. AZ1096. Məhsəti küçəsi 41.

Azərbaycan

www.khazar.org

İçindəkilər

Giriş	8
Nəğmələr gülüstanı	12
Şuşa oxuyur	20
Qarabağdan güc alanlar	26
Qarabağ: sənət, canlı aləm, məktəb	30
Nərmənazik bayatı	34
Ürəkdə qalan arzu	40
Ermənistan dağlarında	42
Azərbaycan ədəbiyyatında ermənilər. Folklor və 19-cu əsr	47
Azərbaycan ədəbiyyatında ermənilər. 20-ci əsr	51
Çar dövrü erməni qəzetləri Azərbaycan türkləri haqqında. 19-cu əsr	58
Çar dövrü erməni qəzetləri Azərbaycan türkləri haqqında. 20-ci əsr	61
Çar dövrü erməni qəzetlərində Ü. Hacıbəyov`un opera və operettaları	64

Erməni əsilli sənətkarlar və Azərbaycan. 18-19-cu əsrlər.....	69
Erməni əsilli sənətkarlar və Azərbaycan. 20-ci əsr	75
Aleksandr Şirvanzadə`nin dərsinə qulaq asağ	82
Avetik İsaakyan`ın “Gündəliklər”i	85
Gözəl və təhlükəli tarix.....	87
Qafqaz və Azərbaycan haqqında	91
Azərbaycan, türklər, dil və dövlətçilik	96
Erməni tarixi və tarixçiliyi.....	104
Münaqişəli Alban tarixi	109
Azərbaycan xanlıqları və Rusiya	111
Qarabağ xanlığı və Rusiyanın erməni siyasəti	115
Köçlər və etnik dəyişmələr	121
“Erməni məsələsi”	127
1905-1906 erməni-müsəlman davası.....	136
Müstəqillik, qırğınlar və ərazi davası. 1917-1921	140
Daşnak liderindən böyük dərş	149
Erməni məsələsinin uzantısı - terror	160
Sovet dövründə Dağlıq Qarabağ.....	166
Ermənistan-Azərbaycan-Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və 1-ci Qarabağ savaşı	171
1-ci Qarabağ Savaşı sonrası ermənilər və azərbaycanlılar	179
Ter-Petrosyan`ın Hərb ya Sülh düşüncələri.....	184
Key West, Harvard və... mən.....	189
Azərbaycanlıların Yerevan səfəri	198
“Yazıq Balayan”	201
Qarabağ münaqişəsi. Kim nə düşündü, nə etdi?!	207

2-ci Qarabağ savaşı. Qarabağ-Qordi düyünü	213
Nə etməli? Yolumuz hayandır?	220
Ədəbiyyat.....	228
İndeks.....	234

Giriş

Gözəl Qarabağ Azərbaycan və Ermənistan, azərbaycanlı və ermənilər arasında gərginliyə, qarşıdurma meydanına, düşmənçiliyin alovlanmasına və savaqlara səbəb oldu. Bu necə oldu? Niyə belə oldu? Nə durur bu məsələnin kökündə? Çıxılmaz vəziyyət, açılmayan düyün necə əmələ gəldi? Düyünü necə açmaq olar? Bu və bənzər suallar, həmçinin 2020-ci ilin payızında baş verən 2-ci Qarabağ savaşı ətrafında düşüncələr məni bu yazı üzərində işləməyə çağırdı. Əvvəllər də bu barədə xeyli düşünmüş, danışmış, kiçik yazılar yazmışdım, dərc olunmamış qeydlərim də vardı. Pandemiyanın bizi ev həbsində saxlaması da 2020-ci ilin oktyabr-noyabr ayları ərzində araşdırmamı maneəsiz davam etdirməyə, bu yazı üzərində işimi sürətləndirməyə və tamamlamağa təkan verdi.

Azərbaycan və erməni xalqları, Azərbaycan və Ermənistan arasında münasibətlər tarixi, xüsusilə son dövrdə baş verənlər, mənim öz müşahidələrim, başıma gələnlər, Azərbaycan və erməni xalqlarının həyatı və qayğıları barədə Azərbaycan və erməni ədəbiyyatı və mətbuatında yazılanlar, indiki vəziyyətdə nə etməli, gələcəyimiz necə ola bilər suallarına cavab axtarışı - bütün bunların oxucuya maraqlı ola biləcəyi iddiasındayam. Birinci növbədə Azərbaycanlı və erməni oxucularına müraciət edirəm - xüsusilə, ermənilərə. Belə söhbətə ehtiyac olduğunu düşünürəm...

Mən azərbaycanlıyam. Mən Qafqazlıyam, Qafqazı pis tanımıram. Azərbaycan türklərindənəm, Gürcüstanda doğulmuşam. Uşaqlığım və məktəb illərim Gürcüstanda keçib. Valideynlərim Gürcüstanda yaşayıblar. İndi tez-tez Gürcüstana gedirəm, evimizə, Tbilisi'yə, Gürcüstanın digər yerlərinə, universitetlərə...; gürcü dostlarım var, böyük məmnuniyyətlə görüşürük, daimi əlaqə saxlayırıq. Şimali Qafqazda, Dağlıstanda, Çeçen-İnquşda, Kabardin-Balkarda, Krasnodar və Stavropol'da olmuşam, gəzmişəm, dincəlmişəm. Ermənistanı, erməni xalqını tanıyıram. 40 ilə yaxın hər yay Ermənistan dağlarında ailəmlə çadır (dəyə) qurub yaşamışam. Erməni elm və sənət dünyası ilə tanışam. Qafqaz xalqlarının gözəl qonşuluq, əməkdaşlıq, dostluq şəraiti olan dinc Qafqaz evində yaşamasını istəyirəm. Bu, bir zamanlar sanki vardı... Araya nifaq düşdü, xalqlar bir-birinə dəydi. Erməni-Azərbaycan davası közərdi, alışıdı, alovlandı, bədbəxtlik gətirdi.

Mən azərbaycanlıyam. Hər azərbaycanlının öz Qarabağnaməsi var. Harada doğulduğundan, peşəsindən, cinsindən asılı olmadan hər azərbaycanlının bir Qarabağ sevgisi və bir Qarabağ ağrısı var. Qarabağ Azərbaycan mədəniyyətində və Azərbaycan tarixində xüsusi yer tutur. Qarabağ mövzusu, Dağlıq Qarabağ problemi ermənilərin həyatında da böyük rol oynayır.

Bu yazını Qarabağın Azərbaycan üçün nə olduğunu, Azərbaycan təbiətində, Azərbaycanın musiqi, ədəbiyyat, mədəniyyət, sənət dünyasında nə yer tutduğunu anlatmaqla başlayıram. Qarabağa, Şuşa ya gedə bilməməyim və uzun illər Ermənistan dağlarında keçirdiyim günləri xatırlamaqla davam edirəm. Ermənilər və azərbaycanlılar bir-birini necə tanıyırlar, necə yola getmişlər, qonşuluqda necə yaşamışlar - bunu Azərbaycan və erməni ədəbiyyatının dediklərinə və öz müşahidələrimə söykənərək anlamağa, təhlil etməyə çalışmışam. Çar dövründə erməni mətbuatının Azərbaycan türkləri haqqında yazdıqlarına baş vurmuşam. Erməni əsilli sənətkarların Azərbaycanla necə bağlı olduqlarını yada salmışam. Əksər halda dostluğu, sevgini tərənnüm edən ədəbiyyat və mətbuatla yanaşı bəzi araqızışdırıcı yazıların varlığına da fikir vermişəm.

Xalqlararası münaqişələrin, demək olar ki, hamısı tarixi miflərin yaradılması, tarixdə baş verənlərin şişirdilməsi, bir millətin seçilmiş, üstün olması iddiaları ilə bağlıdır. Tarix digər xalqları günahlandırmaq, arada düşmənçilik toxumu əkmək üçün istifadə edilir. Tarixin təhlükəli olduğunu yada salan tarix fəlsəfəsinə baş vurmuşam, çünki, istər-istəməz tarixə qayıtmaq, onun heç də bizə aşılana şəkildə olmadığını görmək lazımdır. Qafqaz və Azərbaycan tarixi haqqında, dövlətçilik barədə çox qısa, eskizvari söhbət açıram. Erməni tarixi və tarixçiliyinə, Alban tarixi ətrafındakı dumanlığa baxmağa çalışmışam. Daha yaxın tarixə, Rusiyanın Qafqaza gəlməsinə, Azərbaycan xanlıqları və ermənilər məsələsinə, köçlər və etnik cürbəcürlüyə nəzər salmadan bugünü yaxşı anlamaq olmur.

Tarixin qanlı səhifələrini yada salmağa məcburuq, bu səhifələr bizi qızıqdıra bilir, düşmənçiliyi şiddətləndirə bilir, amma, nə üçün belə oldu, belə olmaya bilərdimi kimi həyati vacib suallar da yaradır, bizi düşünməyə, ehtiyatlı olmağa da çağırır. “Erməni məsələsi”, 1905-1906-cı illər erməni-müsəlman davası, erməni və azərbaycanlıların müstəqil dövlət qurma cəhdləri, bu yolda qarşı-qarşıya gəlmələri, ərazi davası və qırğınların, terrorun baş alıb getməsi, təəssüf ki, tariximizdə iz salıb, o iz ilə gedib düşüncələrə dalmışam.

Erməni tarixi və siyasəti barədə söhbət açarkən əsasən Qərb dünyası müəlliflərinə və ermənilərin özünə müraciət etməyi qərara aldım, azərbaycanlı və ya türk müəlliflərini deyil, əsasən erməni şair və yazıçılarını, müxtəlif siyasi baxışları olan erməni siyasət və dövlət adamlarını, qərb tarixçi və siyasətşünasları danışdırdım. Bütövlük üçün, mənzərəni geniş görmək üçün doğru yol göstərən, sülhə çağıran, gələcəyi düşüncələrlə yanaşı tarixi yaddaşı əldə bayraq tutub savaşa çağıranları da təqdim etdim.

Dağlıq Qarabağın Sovet dövrü, Ermənistan-Azərbaycan-Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, 1-ci Qarabağ savaşı, savaş sonrası həyat və siyasət, bəzi erməni dövlət adamları və ziyalılarının hərbi və sülh düşüncələrinə yer verdim. Erməni-azərbaycanlı münaqişəsi ətrafında gördüyüm bir

neçə iş, keçirdiyim görüşləri də unutmadım. 2-ci Qarabağ savaşının baş vermə səbəbləri, ağırlı Qarabağ düyününün açılması, sülh yaranma ehtimalının yüksəlməsi kimi məsələləri şərh etdim. Müxtəlif məsələləri müzakirə edərkən bütövlük naminə cüzi təkrara yol verməkdən çəkinmədim. Nəhayət, bu yazını nə etməliyik, yolumuz hayandır, dayanıqlı sülhü necə əldə edək, necə qoruyaq, dinc-yanaşı yaşamaq üçün azərbaycanlı və ermənilər nə etsələr yaxşıdır kimi suallara cavab axtarmaqla, yaxın, dinc, xoş gələcək arzusu ilə başa çatdırıram.

Nəğmələr gülüstanı

Qarabağdan uzaqda, Gürcüstanda, bir kənddə doğulub böyüyən uşaq kimi mən Qarabağı necə tanıdım?

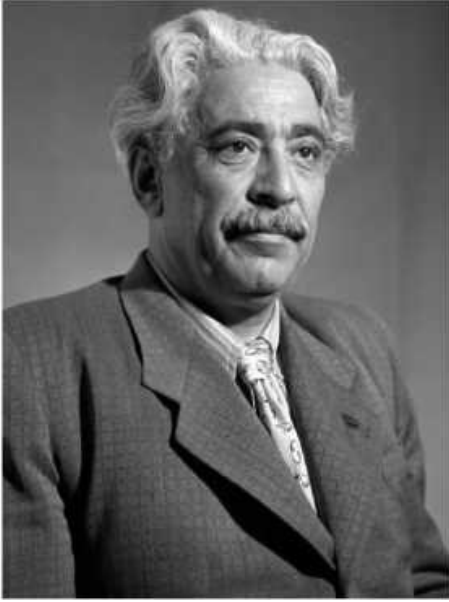
Səməd Vurğunun məşhur “Azərbaycan” şeirinin bu misraları dillər əzbəridir:

Könlüm keçir Qarabağdan
Gah bu dağdan, gah o dağdan
Axşam üstü qoy uzaqdan
Havalansın Xanın səsi
Qarabağın şikəstəsi.

Burada Qarabağın dağlar diyarı və böyük musiqi məkanı olduğu vurğulanır, məşhur *Qarabağ şikəstəsi* və onun bənzərsiz ifaçısı Xan Şuşinski vəsf olunur. Mənim Qarabağımda bu misraların xüsusi yeri olub.

Qeyd. Deyilənə görə S. Vurğun bir gün küçədə Xan Şuşinski ilə görüşəndə “Xan, səni də tarixə yazdım” deyir. Xanın başa düşmədiyini görən şair ona bu misraları oxuyur.

Dəqiq tarixi yaxşı məlum olmayan, 20-ci əsrin birinci yarısında yarlanmış və xalq mahnısı kimi geniş tanınmış “Şuşanın dağları” mahnısı isə birbaşa böyük Xan Şuşinskiyə adı ilə bağlıdır; Bu mahnı Şuşanın “dağlarını, bağlarını, qızlar oylağını”, həmçinin, İsa bulağını, axşamlarını yada salır. Segah ladında yazılmış bəstə Xan'ındır, mümkündür ki, sözlər də onundur:

Səməd Vurğun

Xan Şuşinski

Şuşanın dağları başı dumanlı,
Qırmızı qoftalı, yaşıl tumanlı,
Dərdindən ölməyə çoxdu gümanım

Nəqarət:

Ay qız, bu nə qaş - göz, bu nə tel,
Ölərəm dərdindən, onu bil,
Danışmasan da balam, barı gül.

Şuşada axşamlar yanar ulduzlar,
Onlardan gözəldi gəlinlər, qızlar,
Oturub yol üstə yarını gözlər.

Nəqarət.

Şuşanın hər yandan gəlir sorağı,
Tərifə layıqdir İsa bulağı,
Dağları, bağları, qızlar oylağı.

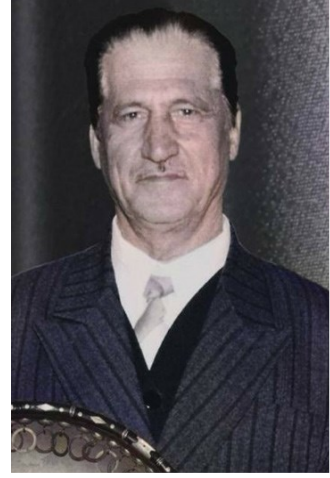
Nəqarət.

Əbülfət Əliyev

Vəli Məmmədov

Yaqub Məmmədov

Arif Babayev

Şövkət Ələkbərova

Sara Qədimova

Bu mahnını oxumayan xanəndə tapmaq çətindir. Əbülfət Əliyev, Yaqub Məmmədov, Vəli Məmmədov və Arif Babayevin ifalarından həzz almışam.

“Qarabağ şikəstəsi” və “Şuşanın dağları”ndan sonra uşaq vaxtı dinlədiyim “Qarabağın maralı” mahnısı kəndimizdə çox sevilirdi. Şövkət xanım Ələkbərova və Sara xanım Qədimovanın ifasında eşitdiyim bu mahnını bəzən “Azərbaycan maralı” adlandırırdılar.

Turşsu

İsa bulađı

Şuşa dağları

Cıdır düzü

Turşsu olsun yaylağımız
Gözəl Şuşa oylağımız
Sən olaydın qonağımız
Qarabağın maralı.

Çıxaq Qırxqız yaylağına
Ceyran-cüyür oylağına
Enək İsa bulağına
Qarabağın maralı...

Beləliklə, xəyalən Turşsu, Şuşa, Şuşanın dağları, Qırxqız yaylağı və İsa bulağı və oralarda gəzən gözəl Qarabağlı qız - Qarabağın maralı ilə tanış oldum, o yerlərin qonağı oldum, Cıdır düzündə gəzdim.

Səsində bir məlahət olmasa da, mahnı oxumağı, zümzümə etməyi çox sevirdim, indi də beləyəm. Xoşuma gələn, orta məktəbdə oxuduğum mahnılardan biri də Əşrəf Abbasovun bəstələdiyi və Mobil Əhmədovun gözəl ifa etdiyi “Qarabağın qızları” adlı sadə mahnı idi.

El bilir ki, gözəldir
Qarabağın qızları
Od salır ürəklərə
Hər baxanda gözləri

Gülə bənzər üzləri
Şirin olur sözləri
Nə gözəldir, nə qəşəngdir
Qarabağın qızları...

Bakıda ali məktəbdə təhsil alarkən Qarabağ`la bağlı eşitdiyim bir populyar musiqi Cahangir Cahangirovun bəstələdiyi və “Cənnətim Qarabağ” adı ilə tanınmış mahnı idi. Bu mahnı Şövkət xanım və Sara xanımla yanaşı Flora xanım Kərimova və digər müğənnilərin ifasında səsləndi.

Əşrəf Abbasov

Mobil Əhmədov

Cahangir Cahangirov

Flora Kərimova

Bəhram Nəsibov

Cənnətim Qarabağ
Zinətim Qarabağ
Nəğmələr gülüstanısan
Sevgi dastanısan.

Gözəl Şuşa
Bir tamaşa
Yay günləri sərin...

Və bir qədər sonra xoşuma gələn daha bir Qarabağ mahnısı meydana çıxdı. Bəhram Nəsibovun bəstələdiyi və “Anadır arzulara hər zaman Qarabağ” misrası ilə anılan bu mahnı görkəmli Qarabağ xanəndəsi Arif Babayevin ifasında yadda qaldı.

Bu çəmənlərdə gəzib Vaqifin şux gözəli
Ruhunu burdan alıb Natəvanın qəzəli
Anadır arzulara hər zaman Qarabağ
Danışan dil-dodağım tar-kaman Qarabağ
Qarabağ, can Qarabağ, ana yurdum.

Şuşa oxuyur

Populyar mahnılar, əlbəttə, bəlli məkanın, gözəlliyin, sevginin tərənnümündə əvəzsizdir, onlar ürəyimizin telləri ilə oynayır. Musiqi kimi universal dil varmı?! Qarabağın torpağı, suyu və havasının tərkibini təşkil edən əsas maddə musiqidir! Qarabağ oxuyur! Qarabağlılar oxuyur! Qarabağlı xanəndələri saymaq, hətta tanınmışların adını çəkmək uzun işdir. Görkəmli rus şairi Sergey Yesenin Şərqə, Şiraza getmək istəyini belə əsaslandırmışdı: “Müsəlmanlar əbəs yerə demirlər: əgər o oxumursa, deməli o Şuşalı deyil, əgər o yazmırsa, deməli o Şirazlı deyil” (Недаром мусульмане говорят: если он не поет, значит он не из Шушу, если он не пишет, значит он не из Ширази).¹

Sergey Yesenin

Məktəb illərində musiqi və teatr tarixi ilə çox maraqlanırdım, bu barədə əlimə keçən ədəbiyyatı oxuyur, əlimə keçməyənləri əldə etməyə çalışır, Azərbaycan radiosu - o nəhəng mədəniyyət ocağından gen-bol bəhrələniirdim. Azərbaycan muğamını formalaşdıran məşhur xanəndələrdən Hacı Hüsü'nün (1839-1898) səsinə və böyük tarzən, Azərbaycan tarının

¹ Есенин, С., 1999. *Из письма к Г. Бениславской, 8 апреля 1925 г. Полное собрание сочинений*: [в 7 томах], ed: Prokuşev, Y. L., Moskva: Nauka-Qolos. s. 210.

islahatçısı, Azərbaycan muğamının inkişafına böyük töhfə vermiş Sadıqcan'ın (1846-1902) sənətini dinləyə bilməsək də (onların fəal olduğu illər səsin yazıya alınmasından əvvəlki dövrə aiddir), onlar haqqında gözəl xatirələr qalmışdır. Xoşbəxtlikdən böyük Cabbar Qaryağdıoğlu'nun (1861-1944), onun bəzi müasirlərinin - müxtəlif dillərdə muğam oxuyan, Bülbülcan adı ilə əzizlənən Əbdülbağı Zülalov (1841-1927), Məşədi İsi (?-1905), Keçəçioğlu Məmməd (1864-1940), Məşədi Məmməd Fərzəliyev (1872-1962), Zəbul-seğahi çox gözəl oxuduğuna görə Zəbul Qasım adı ilə tanınan Qasım Abdullayev (1873-1927), Məcid Behbudov (1873-1945), seğah muğamını gözəl oxuduğuna görə Seğah İslam adı ilə tanınan İslam Abdullayev (1876-1964), Zülfü Adıgözəlov (1898-1963) kimi xanəndələrin səsləri yazıya alınmış, məclislərdə onların sehrinə düşənlərlə yanaşı sonrakı nəsillər də, içində biz olmaqla, onların sənətini duya bilmişik.

İlk dərslərini məşhur tarzən Sadıqcan'dan alan Şuşalı Qurban Pirimov (1880-1965) özü də məşhur tarzən oldu. Şuşalı Məşədi Cəmil Əmirov (1875-1928) tarzən və bəstəkar kimi tanındı. Seyid Şuşinski (1889-1965), Bülbül (1897-1961), Xan Şuşinski (1901-1979) – bu adlar nələr söyləyir! Xan Şuşinski Qarabağlı Pənahəli xanın nəslindəndir (Pənahəli xandan sonra 5-ci nəslin nümayəndəsidir). Bu görkəmli xanəndələr hamısı Qarabağlıdır, daha dəqiq desək, Şuşalıdır! Sonrakı nəsil Şuşa xanəndələri sırasında Əbülfət Əliyev (1926-1990) seçilirdi. Qarabağlı xa-

Hacı Hüsü

Sadıqcan

Cabbar Qaryağdıoğlu

Əbdülbağı Zülalov

Məşədi İsi

Keçəçioğlu Məmməd

Məşədi Məmməd
Fərzəliyev

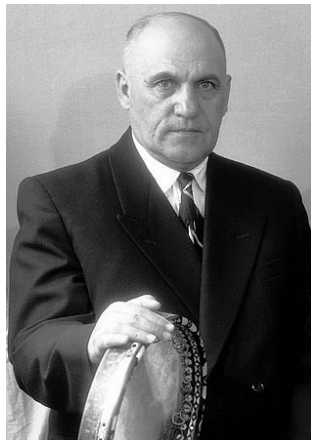
Qasım Abdullayev

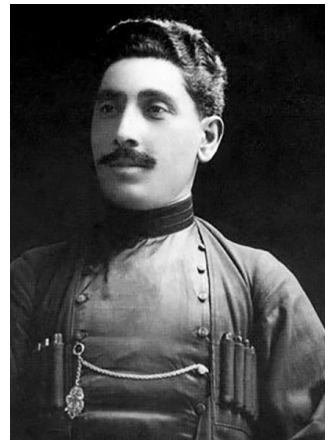
Məcid Behbudov

İslam Abdullayev

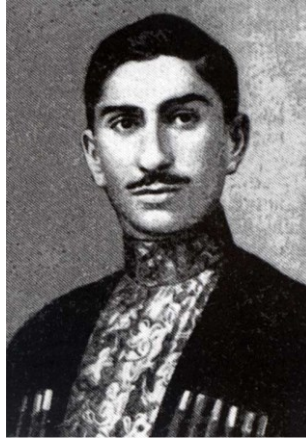
Zülfü Adıgözəlov

Qurban Pirimov

Cəmil Əmirov

Seyid Şuşinski

Bülbül

nəndələrin sayı-hesabı bilinmir, Qarabağda doğulmuş və bu gün fəaliyyətdə olan, musiqi sənətimizi zənginləşdirən çoxsaylı görkəmli xanəndə və ifaçılar öz canlı konsertləri ilə, radio və televiziya da çıxışları ilə, indi həm də internet vasitəsilə milyonlarla insana zövq verirlər.

Şuşa musiqi məktəbinin yaradıcısı, görkəmli xanəndələrin yetişməsində böyük rol oynamış Xarrat Qulu (1823-1883) və musiqişünas, müəllim, geniş bilik və bacarıq sahibi olan Mir Möhsün Nəvvab (1833-1918) xüsusi qeyd olunmalı şəxslərdir. Mir Möhsün Nəvvab Hacı Hüsü ilə birlikdə xanəndə yetişdirən, xanəndə təkmilləşdirmə məktəbi sayılan musiqi məclisi yaratmışdı. O, *Məclisi Fərəmuşan* (Unudulmuşların məclisi) adlı şairlər məclisinə də başçılıq edirdi.

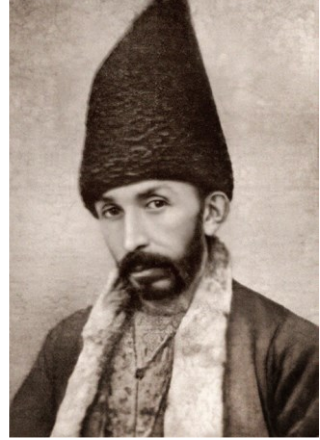
Adlarını çəkdiyimiz bu böyüklər ya Şuşa şəhərində, ya onun yaxınlığında doğulmuşlar, Şuşa mühitində yetişmişlər. Bir xalqın mədəniyyətinə bir şəhər nə qədər töhfə verə bilər?! Şuşa öz musiqili mədəni mühiti ilə Qafqazın və xüsusilə Azərbaycanın əsas mədəni mərkəzlərindən biri olub; onu Azərbaycan mədəniyyətinin beşiyi adlandırırlar. Bu baxımdan Şuşa ilə müqayisə oluna bilən ikinci şəhər göstərmək çətinidir. Azərbaycanlılar üçün Şuşa nədir? Almanlar üçün Vienna, italyanlar üçün Milan ya Florence, ruslar üçün Sankt-Peterburq, yaponlar üçün Kyoto, İsraililər və Fələstinlilər üçün Yerusəlim (Qüds, Jerusalem) necə əzizsə, azərbaycanlılar üçün Şuşa elə əzizdir.

Üzeyir Hacıbəyov

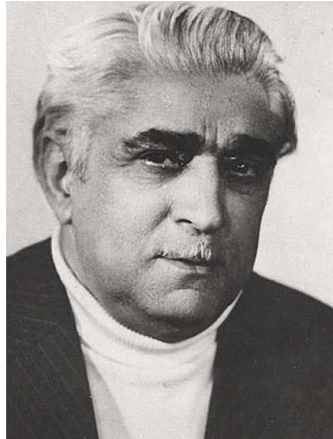
Zülfüqar Hacıbəyov

Mir Möhsün Nəvvab

Soltan Hacıbəyov

Şəmsi Bədəlbəyli

Barat Şəkinskaya

Mehdi Məmmədov

Zakir Bağirov

Süleyman Ələsgərov

Şuşa mühiti dünyaya dahi bəstəkar, yazıçı və publisist, pedaqoq, musiqi nəzəriyyəçisi və musiqi təşkilatçısı Üzeyir Hacıbəyovu (1885-1948) bəxş etdi. Şuşa musiqi və teatr həyatında böyümüş Üzeyir bəy Azərbaycan polifonik musiqisini – muğamı Avropa polifonizmi ilə sintez etdi, Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbinə yol açdı. Şuşalılar - Üzeyir bəyin bəstəkar qardaşı Zülfüqar Hacıbəyov (1884-1950), bəstəkar Soltan Hacıbəyov (1919-1974), aktyor və rejissor Şəmsi Bədəlbəyli (1911-1987), opera solisti Sürəyya Qacar (1910-1992), aktrisa Barat Şəkin-skaya (1914- 1999), aktyor və rejissor Mehdi Məmmədov (1918- 1985), bəstəkarlar Zakir Bağirov (1916-1996), Əşrəf Abbasov (1920-1992), Süleyman Ələsgərov (1924- 2000) və b. bəstəkarlıq və teatr sənətinin inkişafında Üzeyir bəyi izlədilər.

Qarabağdan güc alanlar

Dağlıq Qarabağ öz ətrafı – Aran Qarabağ və Dağətəyi Qarabağla birlikdə vahid sosial-iqtisadi məkan əmələ gətirir, bunlar bir-biri ilə sıx surətdə bağlıdır, aqrar və sosial sahə, təhsil və mədəniyyət üzrə bir-birini tamamlayan, bir-birini gücləndirən bölgələrdir. Məsələn, Ağdam və Şuşa çox işlərdə yanaşı olmuşlar, bir-birinə dayaq olmuş, bir-birilə yarışmışlar. Şuşalı elm adamları arasında botanik alim Validə Tutayuk (1914-1990) yada düşür. Ağdam Azərbaycana neçə-neçə istedadlı elm və sənət adamı bəxş etmişdir: yazıçı Süleyman Sani Axundov (1875-1939), kristalloqraf alim Xudu Məmmədov (1927-1988), Qeyri-səlis sistemlər və idarəetmə üzrə mütəxəssis, professor Rafiq Əliyev (1942), Bakıda anadan olmuş, lakin, atası Ağdamlı olan, uşaqkən Qarabağda muğam öyrənən xanəndə Sara Qədimova (1922-2005), xanəndələr Arif Babayev (1938), Qədir Rüstəmov (1935-2011), Səxavət Məmmədov (1953-1991), Mənsum İbrahimov (1960), tarzən Ramiz Quliyev (1947) yazıçı və jurnalist Rəşad Məcid (1964)... Görkəmli Qarabağ xanəndələri arasında Füzuli rayonunda doğulmuş İslam Rzayev`i (1934-2008) və Ağcabədili Yaqub Məmmədov`u (1930-2002) da yada salmaq lazımdır; tanınmış filoloq və diplomat professor Vilayət Quliyev (1952) də Ağcabədi`də doğulmuşdur. Dağlıq Qarabağ ətrafı bölgələrdə yetişmiş görkəmli insanları saymaq kimi çətin işi öhdəmə götürmürəm.

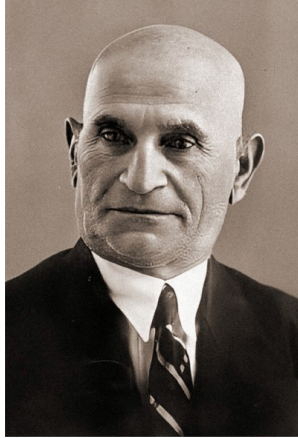
Kökü Qarabağdan olub başqa yerdə doğulan məşhurlar da az deyil. Şuşalı bəstəkar Zülfüqar Hacıbəyov`un (1884-1950) Tiflisdə doğulan oğlu, bəstəkar və dirijor Niyazi (1912-1984), Şuşalı tanınmış pedaqoq

Bədəl bəy Bədəlbəylinin ailəsində Bakıda doğulan bəstəkar və dirijor Əfrasiyab Bədəlbəyli (1907-1976), Şuşalı xanəndə Məcid Behbudovun oğlu, Tiflisdə doğulan Rəşid Behbudov (1915- 1989), Şuşalı Məşədi Cəmil Əmirov`un ailəsində, Gəncədə dünyaya göz açan bəstəkar Fikrət Əmirov (1922-1984), Şuşalı xanəndə Zülfü Adıgözəlovun oğlu, Bakıda doğulan bəstəkar Vasif Adıgözəlov (1935-2006), Şuşalı Bülbülün oğlu, Bakıda doğulan bəstəkar və müğənni (və diplomat) Polad Bülbüloğlu (1945), Şuşalı Şəmsi Bədəlbəylinin Bakıda doğulan övladı, görkəmli pianoçu və musiqi təşkilatçısı professor Fərhad Bədəlbəyli (1947) kimi tanınmış bəstəkar, xanəndə və müğənniləri də Şuşa musiqi məktəbinin nümayəndəsi saymaq olar. Musiqi ilə bağlı olmayan məşhurlar arasında

Validə Tutayuk

Süleyman Sani Axundov

Xudu Məmmədov

Rafiq Əliyev

Qədir Rüstəmov

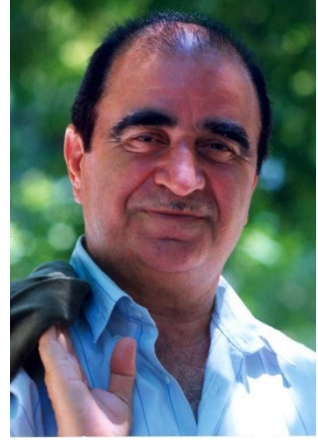
Səxavət Məmmədov

Mənsüm İbrahimov

Ramiz Quliyev

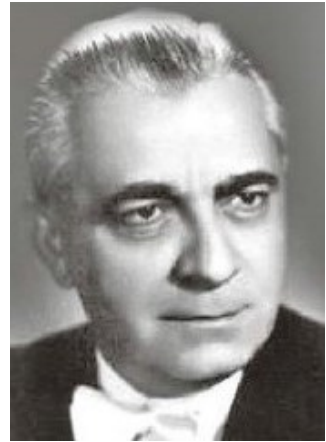
İslam Rzayev

Vilayət Quliyev

Niyazi

Əfrasiyab Bədəlbəyli

Rəşid Behbudov

Fikrət Əmirov

Vasif Adıgözəlov

Polad Bülbüloğlu

Fərhad Bədəlbəyli

Səməd bəy Mehmandarov

da əsli Şuşadan və Qarabağdan olanlar var. Buna misal olaraq Şuşadan Lənkərana köçmüş ailədə, Lənkəranda doğulmuş general Səməd bəy Mehmandarov`un (1855-1931) adını çəkmək olar.

Rəşad Məcid

Qarabağ: sənət, canlı aləm, məktəb

Qarabağ deyəndə hər şeydən əvvəl, təbii olaraq, musiqi yada düşür. Qarabağlılar ədəbiyyat, elm və təhsil, memarlıq və teatr, aqrar təsərrüfat və sənaye, hərbi iş kimi sahələrə də qiymətli töhfə vermişlər. Qarabağ tarixi və Qarabağ həyatı gözəl, incə sənət növləri, flora və fauna gözəlliyi, öyrənməyə, biliyə can atan insanları ilə seçilmişdir. 18-ci əsrin ikinci yarısında Şuşada inkişaf etmiş xalçatoxuma işi Qarabağın dağ və aran bölgələrinə də yayıldı. Çoxçeşidli Qarabağ xalçaları parlaq rənglərinə və özünəxas naxışlarına görə tanınır. Xalçaçı rəssam və xalçaşünas Lətif Kərimov (1906-1991) Şuşada xalça toxumaqla tanınmış bir nəslin nümayəndəsidir.

Lətif Kərimov

Qarabağın təbiət gözəlliyindən ürəkdolusu söhbət açmaq təbiidir. Şuşa ətrafında rast gəlinən və qırmızı kitaba düşən *Xarı bülbül* adlı çoxillik bitki gül üzərinə qonmuş bülbülü xatırladır. Ofris bitki qrupuna (*ophrus mammosa*) aid edilən bu nadir gül Şuşanın, Qarabağın rəmzi sayılır. Xarı bülbül gülü bülbül və gül arasındakı məhəbbət əfsanəsinin də

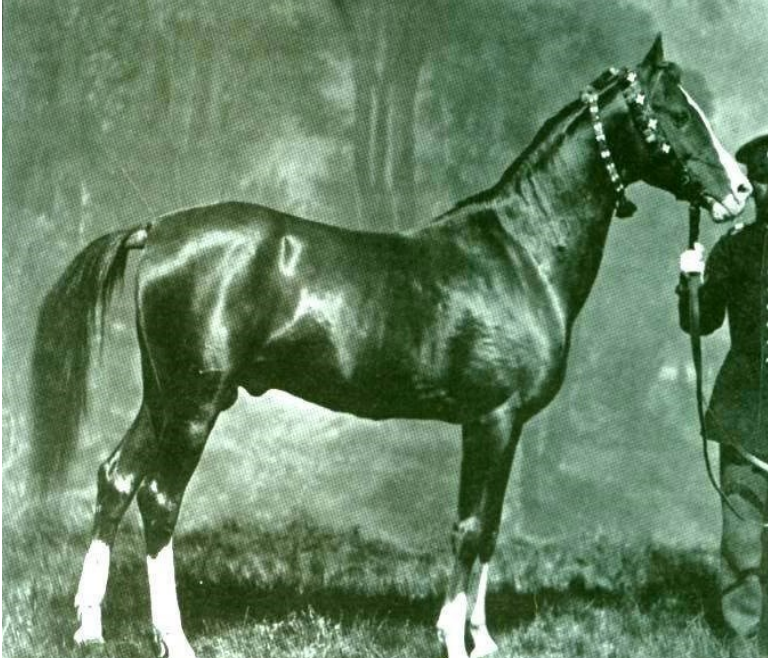
Xarı Bülbül

rəmzidir. Qarabağ adını tanıdan *Qarabağ atları* fenomen`ini unutmamaq günah olardı. Şərqi ən yaxşı at növlərindən biri olan Qarabağ atlarını çəkinmədən *dünya şöhrətli* deyə tərif etmək olar. Pənahəli xan vaxtından üzü bəri Qarabağda atçılıq inkişaf etmişdir. Sonuncu Qarabağ xanı Mehdiqulu xanın qızı Xurşud-

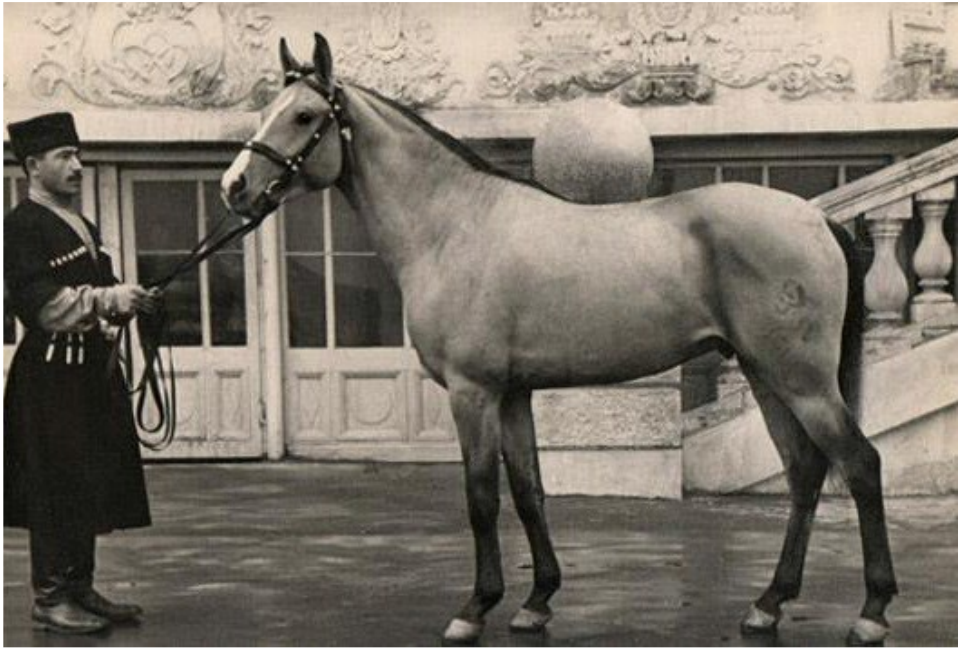
banu Natəvan xanım Qarabağ atlarının yetişdirilməsi və tanıtılması işi ilə xüsusi məşğul olmuşdur. Qarabağ atları dünya sərğilərində qızıl daxil olmaqla medallar və fəxri fərmanlara layiq görülmüşdür. Qarabağ atları, onların xüsusiyyətləri, istifadəsi və şöhrəti haqqında Avropa, Asiya və Rusiyada diplomatlar, səyyahlar, şair və yazıçılar, o cümlədən Lermontov, Puşkin, M.F. Axundov, L. Tolstoy, Qurban Səid söhbət açmışlar. “Qarabağ” sözü Rusiyada heç də coğrafi təsəvvür deyil, qeyri-adi gözəl və bərk qaçan cins at obrazı yaradırdı” (Слово «Карабах» в России вызывало вовсе не географическое представление, а образ необыкновенно красивого и породистого скакуна).² SSRİ dövründə Ağdam atçılıq zavodu Qarabağ atlarının yetişdirilməsi ilə məşğul olmuşdur.

Qafqaz Rusiyanın hakimiyyəti altına keçdikdən sonra Rusiya hökumətinin yürütdüyü təhsil siyasəti və yerli xalqın maddi köməyi ilə yeni tipli məktəblər açılmağa başlandı. Şuşa Qafqazın təhsil mərkəzlərindən biri idi. Azərbaycan ərazisində ilk qəza (uyezd) məktəbi 30 dekabr 1830-cu ildə Şuşada açılıb; sonrakı 3 ildə ardıcıl olaraq Nuxa, Bakı və Gəncədə qəza məktəbləri açıldı. Azərbaycan ərazisində ilk müsəlman məktəbləri 1849-cu ildə Gəncə, Şuşa, Şamaxı

² Шагинян, М., 1946. *Советское Закавказье*. Москва-Leningrad: Дöвлөт Öдöбиyyat Nəşriyyatı. s. 242.

Xurşudbanu Natəvana məxsus “Əlyetməz” adlı Qarabağ atı
Ümumrusiya sərgisində. 1867-ci il.

İngiltərə Kraliçasına hədiyyə olunmuş “Zaman” adlı Qarabağ atı.

Şuşada ilk qəza məktəbi

və Bakı`da açıldı (Tiflisdə şiə məktəbi 1847-də, sünni məktəbi isə 1848-ci ildə açılmışdı). Zaqafqaziyada qəza məktəbləri əsasında yaradılan ilk 6 illik şəhər məktəbi də Şuşada fəaliyyətə başladı (1874). Bir cəhəti qeyd etmək istəyirəm – açılan bu məktəblərin şagirdləri arasında ilk zamanlar azərbaycan türkləri azlıqda idi, sonra onların sayı artmağa başladı; Əhməd bəy Ağaoğlu xatirələrində “girdiyim üçüncü sinifdə 45 tələbədən yalnız üçü türk idi” deyə yazır.³ İlk dəfə Kazanda yaradılan (1871) rus-tatar məktəbi ideyası Rusiya müsəlmanları arasında şöhrət qazandı: Bakı`dan sonra Şuşada rus-tatar məktəbi açıldı (1893). Şuşada *realnı məktəb* və qız məktəbi də fəaliyyət göstərirdi.

---

³ Ağaoğlu, Ə., 2019. *Şuşa, Peterburq və Paris xatirələri. Atatürkə iki məktub*. Ed. Əhməd D., Bakı: Çapır Yayınları. s. 36.

Nərmənazik bayatı

Musiqi olan yerdə şeir də var, ədəbiyyat da, teatr da. Qarabağ şairə də, yazıçıya da, həm Qarabağlı yazıçılara, həm də Qarabağı sevən, Qarabağı vəsf edən digər yaradıcı şəxslərə ilham qaynağı olmuşdur. Qazaxlı məşhur şair Molla Pənah Vaqif (1717-1797) Qarabağda yaşamış, Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın sarayında vəzirliyə qədər yüksəlmiş, gözəlləri vəsf edən qoşma və qəzəllərinin əksəriyyətini Qarabağda yazmışdır. Lakin, zənnimcə, Qarabağ haqqında gözəl misralar Vaqifə deyil, onun dostu və yerlisi şair Molla Vəli Vidadi`yə (1709-1809) məxsusdur. Molla Vəli Vidadi`nin Vaqiflə müşairə`sindən bu misralar dillər əzbəridir:

Küllü Qarabağın abi-həyatı
Nərmi-nazık bayatıdır, bayatı
Oxunur məclisdə xoş kəlimatı
Ox kimi bağrını dələr, ağlarsan!

Şairlərimiz Qarabağın gözəlliyini, Qarabağla bağlı tarixi hadisə və əfsanələri şeirə düzmüşlər. Qazaxlı böyük şair Səməd Vurğun Qarabağı çox sevirdi. Onun *Qız qayası* əfsanəsi barədə yazdığı poema (“Qız qayası”) 1938-ci ildə nəşr olunmuşdu.

Dağların döşündə durur Qarabağ
Xəyalı gəzdirir hər qaya, hər dağ
.....
Mən Cıdır düzünü gördüyüm zaman
Keçmişəm gecələr Çanaqqaladan

Molla Vəli Vidadi və Molla Pənah Vaqifin
qoşa heykəli. (*Qazax*)

Ağabəyim ağa.
(*Müəllif: Altay Hacıyev*)

Orda dinləmişəm bir qız səsini
Bülbülün Qarabağ şikəstəsini.
Bir yanda tar səsi, bir yanda qaval...
Boynunu bükmüşdür dağlarda maral
Çıxmışam dağların göy yaxasına
Doyunca baxmışam Qız qayasına...

Qarabağı görən onu yaddan çıxara bilməz, çoxsaylı xatirələr, şeir və digər bədii əsərlər bunu təsdiq edir. Təbii ki, Qarabağda doğulub boya-başa çatan adam qərqlikdə Qarabağ üçün darıxacaq. Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın qızı Ağabəyim ağa Fətəli şaha girov göndərilmişdi. İncə qəlbli ağıllı Ağabəyim ağa Qarabağı yaddan çıxara bilmirdi:

Mən aşiqəm Qarabağ
Şəki, Şirvan, Qarabağ
Tehran cənnətə dönsə
Yaddan çıxmaz Qarabağ.

Qeyd: Bu bayatının bir neçə fərqli deyilişi mövcuddur, məsələn, “Şəki, Şirvan, Qarabağ” misrası əvəzinə “Qara salxım, qara bağ”.

Qarabağın ən tanınmış şairi Şuşalı Qasım bəy Zakir (1784-1857) olub. Digər iki Şuşalı - Xan qızı Natəvan (1832-1897) və Fatma xanım Kəminə (1841-1898) də kifayət qədər istedadlı şair olmuşlar. Qarabağlı yazıçılar Nəcəf bəy Vəzirov (1854- 1926), Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev (1870-1933) və Süleyman Sani Axundov (1875-1939) Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafında misilsiz rol oynamışlar. Haqverdiyev musiqi və teatrın inkişafına da öz töhfələrini vermişdir. S.S. Axundov isə öz “Qorxulu nağılları” ilə, xüsusilə “Qaraca qız”, həmçinin, “Nu-

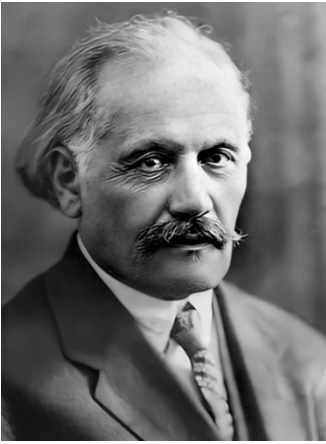
Qasım bəy Zakir

Xurşudbanu Natəvan

Fatma xanım Kəminə

Əbdürrəhim bəy
Haqverdiyev

Nəcəf bəy Vəzirov

Yusif Vəzir
Cəmənzməinli

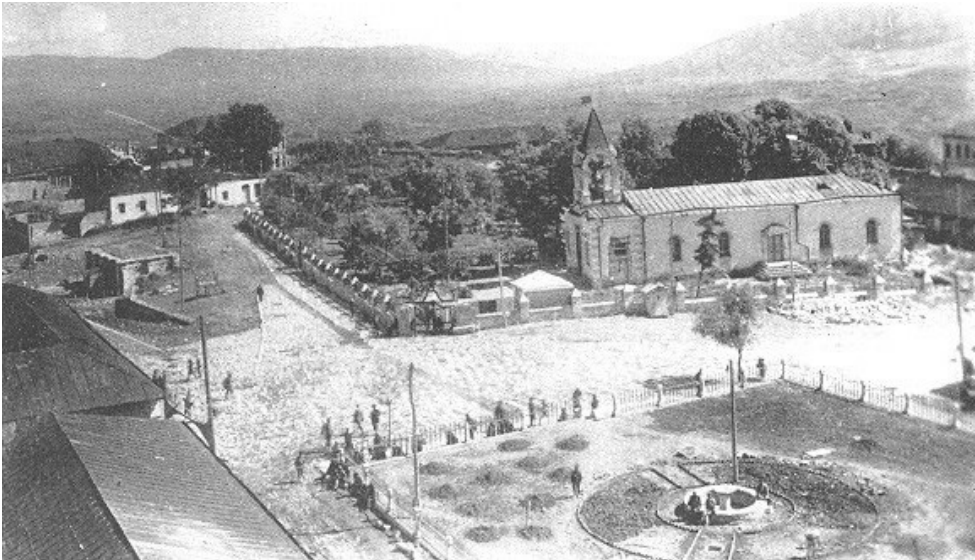
rəddin” hekayələri ilə həm də Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının klassiki sayılır.

Şuşalı yazıçı və diplomat Yusif Vəzir Çəmənəminli (1887-1943) öz həyat hekayəsini Qarabağ haqqında deyilmiş bayatılarla başlayır:

Qarabağda talan var,
Zülfü üzə salan var.
Gedirsən tezcə qayıt
Gözü yolda qalan var.

Əslim qarabağlıdır,
Sinəm çarpaz dağlıdır.
Nə gələn var, nə gedən
Məgər yollar bağlıdır?

Və şəhərin keşməkeşli tarixini vərəqləyir, bu gününü xatırlayır: “Dağ başında yazı-yayı yaşıllığa, payızı-qışı dumana və qara bürünmüş bir şəhər təsəvvür ediniz. Bu mənim şəhərimdir... Şəhərin hər nöqtəsi bir tarix söyləyir: İbrahim xan kahası, Məlik Şahnəzər kahası, Şahnişin,

Divanxana (Bazar başı) meydanı, XIX əsr

Haşım bəy Vəzirov

Firidun bəy Köçərli

Fərhad Ağazadə

Cıdır düzü, Dovtələb, Divanxana qabağı, Topxana... hərəsi bir kitab, qanlı və dəhşətli bir səhifədir. Mən də bu macərəli şəhərdə dünyaya gəldim. Taleyim bu imiş...” Yusif Vəzir Şuşada məktəbdə oxuduğu zaman erməni-türk münasibətinin necə olması barədə qısa fikir söyləyir: “Erməni-türk münasibətinə gəldikdə o zaman heç də kəskin bir məsələ deyildi. Geniş kütlə qardaşcasına yaşayır, ortada da heç bir münaqişəli məsələ yox idi: erməni əməkçiləri – dərzilər, bənnalar, dülgərlər... türk arasında işlərdilər, kirvəlik edərdilər. Geniş kütlə erməniyə “din-ayrı qardaş” deyərdi. Xalq məscid və kilsə ayrılığı ilə belə hesablaşmaq istəmirdi: türklərin nəzir eləyib, kilsə həyətində qurban kəsdiyini və ermənilərin türk pirinə şam gətirdiklərini çox görmüşəm.⁴

Firidun bəy Köçərli (1863-1920), “həssas bir insan, qərəzsiz ədəbiyyatçı, yorulmaz bir maarifçi” (A. Şaiq) olan bu şəxs, pedaqoq, jurnalist və nəşir Haşım bəy Vəzirov (1867-1916), publisist və “Yeni Türk Əlifbası” hərəkatının fəal üzvü Fərhad Ağazadə (1880-1931) də Şuşada doğulan dəyərli ziyalılardandır.

Şuşada doğulmuş məşhurlar sırasında böyük siyasətçi, jurnalist və mütəfəkkir bir insan - Əhməd bəy Ağayev (Ağaoğlu, 1969-1939) xüsu-

⁴ Çəmənzəminli, Y.V., 2005. “*Həyatımın 20 ili*”. Əsərləri. 3 cildə, 3-cü cild. Bakı: Avrasiya Press.

Ceyhun Hacıbəyli

Əhməd bəy Ağaoğlu

si yer tutur. Uzaqlarda keşməkeşlərlə dolu həyat keçirmiş Əhməd bəy vətənini -“Qışı kəklikləri, turacları, qırqovulları bol olan Qarabağ”ı, “yayda isə 1200 metr hündürlükdə bir dağın başında qartal yuvası kimi qonmuş, suları buz kimi Şuşa”nı unutmurdu.⁵

Hacıbəyov qardaşlarının kiçiyi, yazıçı və jurnalist Ceyhun Hacıbəyli (1891-1962) 1919-cü ildə Paris Sülh Konfransına gedən Azərbaycan nümayəndə heyətinin üzvü olmuş və geri dönməmiş, Parisdə yaşamış və yazıb-yaratmışdır. O, Qarabağ və ümumiyyətlə, Azərbaycan folkloru nümunələrini, əsasən kiçik həcmli poetik formaları toplamış, orijinalı, fransızca tərcüməsi və qısa şərhlərlə “Qarabağ dialekt və folkloru (Qafqaz Azərbaycanı)” adı altında *Journal Asiatique* də dərc etdirmişdir.⁶

Əlbəttə, görkəmli Qarabağlıları sayıb qurtarmaq kimi məqsədim yoxdur. Sadəcə, uşaq və ilk gənclik illərimdə Şuşanı, Qarabağı və Qarabağın həlledici rol oynadığı Azərbaycan mədəniyyətini kimlər və nələr vasitəsilə tanıdığımı qıscaca yadıma saldım...

⁵ Ağaoğlu, Ə., 2019. *Şuşa, Peterburq və Paris xatirələri. Atatürkə iki məktub*. Ed. Əhməd D., Bakı: Çapar Yayınları. Bakı, 2019; s. 27-28.

⁶ Hadjibeyli, Djeyhoun Bey., 1933. Le Dialecte Et Le Folk-Lore Du Karabagh (Azerbaïdjan Du Caucase). *Journal Asiatique*, CCXII. Paris.

Ürəkdə qalan arzu

Leninqrad Maliyyə - İqtisad İnstitutu öz Bakı filialında riyaziyyat kafedrasının müdiri vəzifəsini tutmaq üçün müsabiqə elan etmişdi. 1988-ci ilin yaz aylarında Leninqrad riyaziyyatçılarının dəvəti və təkidi üzrə bu müsabiqədə iştirak etməli oldum. O zaman Azərbaycan Dövlət Xalq Təsərrüfatı İnstitutu (İndiki Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti) rüşvətin geniş yayılması maddəsi ilə Sovet Siyasi Bürosunda (Politburo`da) müzakirəyə çıxarılmış və bağlanmışdı; həmin institutun əsasında yeni ali məktəb yaratmaq və onu Leninqrad Maliyyə - İqtisad İnstitutunun filialına çevirmək qərarı alınmışdı. Müsabiqədə çox adam iştirak edirdi; müəyyən macəralardan sonra Leninqrad Maliyyə - İqtisad İnstitutunun Elmi Şurasında kafedra müdiri seçildim və işə başlamaq üçün Bakıya qayıtdım.

İlk işim, təbii ki, riyaziyyat kafedrası üzvləri ilə tanışlıq idi. Kimin riyaziyyatın hansı sahəsi üzrə mütəxəssis olması və hansı fənləri tədris etməsi barədə söhbət edirdik. Hərə qısaca özünü təqdim edirdi. Müəllimlərin dördü ya beşi Qarabağlı idi. Mənə “Qarabağlı yaxşı tanıyırsınız-mı” deyə soruşanlara “yox” cavabı verməli oldum; Qarabağlı musiqisinə və böyük mədəniyyətinə görə çox sevdiyimi, ancaq bu günə kimi Dağlıq Qarabağa, o cümlədən Şuşaya gedə bilmədiyimi təəssüflə və utana-utana qeyd etdim. Müəllimlərdən biri tez münasibət göstərdi: indi

Qarabağda ermənilər işi qarışdırıblar, yəqin bir-iki aya hər şey qaydaya düşər və sizi Qarabağa, Şuşaya aparıb doyunca gəzdirərik.

Təəssüf ki, bu arzu ürəyimizdə qaldı...

Ermənistan dağlarında

Mən Sovet dövründə yaşamış, Sovetlərin dünyaya meydan oxuduğu illərdə orta məktəbdə, sonra ali məktəbdə oxumuşam. Sosializmin müsbət və mənfi tərəflərini görmüş insanlardan biriyəm. Zənnimcə, Sosializmdə xüsusi vurğulanan *Xalqlar dostluğu* ideyası bir gerçəklik idi. Müxtəlif dildə danışan, SSRİ-nin ateist dövlət olmasına baxmayaraq ən azı tarixi irs və mədəniyyət baxımından müxtəlif dinlərə mənsub xalqlar dinc-yanaşı yaşayır, bu xalqların nümayəndələri dostluq edir, əməkdaşlıq edir, birgə təhsil alır, ailə qururdular. Səməd Vurğun'un üç Cənubi Qafqaz (Zaqafqaziya) xalqlarının birliyini ifadə edən bu misraları (1931) azərbaycanlılara yaxşı tanış idi:

Qarışsın Qazağa Dilcan dərəsi
Daha da birləşib olsunlar bir can
Yoldaş Azərbaycan, Hinger Hayıstan
Bir də Amxanaqo qızıl Gürcüstan!

Qeyd. “Hinger” ermənicə, “Amxanaqo” gürcücə “yoldaş” deməkdir. Qazak və Dilcan uyğun olaraq Azərbaycan və Ermənistanın qonşu bölgələridir.

Gürcüstanda kəndimiz (Kosalı), rayonumuz (Qardabani, əvvəlki adı Qarayazı) aran yerdədir. Bizim xalqın yay vaxtı Ermənistan dağlarına, əsasən *Lori* tərəflərə, Lori'nin cənubundakı səfalı dağlara, yaylağa getmək ənənəsi olub. Arandan dağa köç, səfər həm qoyun-quzu, mal-qaranı otlığa çıxarmaq, həm də istirahət etmək məqsədi güdmüşdür. Xalqımız yüzillərlə *Qaraxaç* adlanan dağlarda, dağ döşündə və ya dağ ətək-

Qaçaq İsxan

lərində çadırlar (dəyələr) qurub dincələmişlər; mən və mənim yaşadlarımız və övladlarımız bu ənənəyə sadıq qalmışıq. Mənim babam Qaçaq İsxan`ın orada öz yurd yerləri varmış, onu mənə göstərib bura *İsaxan`ın yaylaq yerləridir* demişdilər.

Lori bölgəsinin əhalisi qarışıq idi – ermənilər, Azərbaycan türkləri, ruslar. Azərbaycanlıların ən böyük kəndi İlməzli idi. Ailəməzdə baş vermiş bir faciə ilə bağlı mən birinci sinif dərslərimi İlməzlidə davam etməli oldum, birinci sinfi bitirib yenidən öz kəndimizə qayıtdım. Mən anadan olandan

1987-ci ilə qədər yay aylarını əsasən Ermənistan dağlarında keçirmişəm – *İlməzli`də, Qaraisəli* kəndi və onun yaxınlığında, *Novoselsovo* adlı kənddə, *Dolama yolu* və *Sarı bulaq* deyilən səfalı dağ ətəklərində, dağ döşündə.

*Lorsovxo*z adlı erməni kəndində atamın iki azərbaycanlı dostu yaşayırdı – Vələd və Zeynal. 8-9 yaşım olardı, o yay Vələd əminin evində qaldım. Uşaqları Elza, Elba, Eldar erməni dilində oxuyurdular, Azərbaycanca, demək olar ki, danışa bilmirdilər. Zeynal`ın uşaqları isə yaxşı danışirdilər. Mən orada bir az erməni dili öyrənmişdim. Xeyli sonralar biz Dolama yolu ətəyində dincələrkən Vələd əmi Elbanı götürüb bizə gəldi, *Elba tibb fakültəsinə hazırlaşır, onunla bir az məşğul ol, kimyası zəifdir* dedi. Elba ilə qeyri-üzvi kimya dərsi keçməyə başladıq. Məsələn, sulfat turşusuna *Haş Erqu Es O Çors* deyirdim, yəni, Haş iki Es O

dörd (H₂SO₄). Beləcə rus, erməni və azərbaycan dillərini qarışdırıb Elba ilə məşğul oldum; Elba yaxşı öyrəndi.

Yerli sakinlər, azərbaycanlı və ermənilər babam İsxan haqqında, onun həyatı, igidliyi, qəhrəmancasına ölümü barədə xatirələr söyləyirdilər. Bir qoca erməninin söhbəti yadımdadır: “Oğluma toy tədarükü görürdüm, bir dostumla bərabər dolu arabamızla dolama yolunu enirdik. Qarşıda bizə doğru hərəkət edən bir dəstə atlı göründü, yaxınlaşanda dostum həyəcanla *Qaçaq İsxan*’dır dedi. Çox qorxdum, adını çox eşitmişdim. Bizə çatanda dayandılar, salam verdilər. İsxan gülə-gülə *Ay erməni, nədir, arabanı yaman doldurubsan, xeyir ola?* dedi. Mən özümü itirdim, *İsxan, başına dönüm, oğluma toy edəcəm, onun tədarükünü görürəm, bizə dəymə deyə yalvardım.* İsxan yenə güldü, *a kişi, səninlə nə işim var, toyunuz mübarək olsun, al, bu da mənim nəmərim* deyə mənə yaxşı pul uzatdı. Heyif, o qəhrəmanı, o alicənab gənci pusquya salıb öldürdülər...”

Məskən saldıığımız, dincəldiyimiz dağlarda Borçalı – Qarayazı aşığı ilə yanaşı bəzən erməni sənət adamları ilə görüşlər də olurdu. Bizim cəm olduğumuz yerlərdə, o cümlədən, Dolama yolu deyilən yerdə Erməni müğənnilərin qarşımızda konsert proqramı ilə çıxış etdikləri yadımdadır. Bu, əlbəttə, Sovet zamanı idi. Erməni müğənnilər erməni, azərbaycan, hətta Türkiyə türklərinin mahnı, şərqlərini həvəslə ifa edirdilər. Bir türk şərqsini mən ilk dəfə uşaq vaxtı məhz Ermənistanda erməni müğənninin sevə-sevə, şövqlə ifa etdiyi zaman dinlədim və sevdim:

Yar saçların lüle - lüle
Yar benziyor gonca güle
O gül benim hayatımdır
Ölürüm de, vermem ele.

Yar, yar aman, yar yar aman
Yar yüreğim oldu keman
Kavuşmamız yar ne zaman
Yar, ne zaman, yar, ne zaman?...

Zeki Müren

Nesrin Sipahi

Bu şərqinin Türkiyədə çox sevildiyini sonralar bildim, onu Zeki Müren, Nesrin Sipahi və digər türk müğənnilərin ifasında eşitdim.

O dağları çox sevirdim. Qaymaqçıçəyi, yarpız, əvəlik, kəkotu, çiyələk, göbələk yığardıq, çayda çimər, balıq tutardıq. Aşıqlar oxuyardı, motalın necə basıldığına və ətin alışma yolu ilə paylanmasına baxmaq necə də maraqlı idi. Qayaların üstündə oturub və ya ot üstündə uzanıb sevimli bədii kitabları və ya dərs kitablarını oxumaq ləzzət verirdi. Təbii yaşıl otun üzərində futbol oynamaqdan yorulmurduq. Bir dəfə qonşu erməni kəndinin uşaqları bizi öz meydançalarında futbol oynamağa dəvət etdilər. Getdik və udduq. Bəziləri dava salmaq, bizi döymək fikrinə düşsələr də, daha ağıllıları buna imkan vermədilər.

Üzü cənuba doğru baxanda irəlidə sağ tərəfdə *Dəli dağ*, sol tərəfdə isə *Ağlağan dağı* (sıra dağlar) görünürdü. Kiçik bir dəstə düzəldib Dəli dağın zirvəsinə qalxdım. Dağın zirvəsində duman bizi bürüdü, göz-gözü görmürdü. Duman açılana qədər gözləməli olduq; aşağı enmək də asan olmadı, yorulmuşduq. Yayın ortasında Ağlağan dağının təpəsində və üst döşündə görünən ağ-sarımtıl qar bizə təəccüblü gəlirdi. Ora

çatmaq üçün uzun yol getdik, əlimizlə qara toxunduq. Geri qayıdanda erməni mal fermasının yanından keçdik, çörək bişirən erməni qadınları bizi təzə, xoş qoxulu çörəyə və pendirə qonaq etdilər...

Mən ailə qurduqdan sonra da yay aylarında ailəm, uşaqlarım, qardaşlarımla birlikdə həmin dağlarda dincələrdik – ta Qarabağ münaqişəsi başlanana qədər. Sonra Gürcüstanda, Başkeçid (Dmanisi) dağlarına getdik, amma həmin həzzi duya bilmirdim; Ermənistanda gün keçirdiyim dağların hər qarışı, hər qayası, hər daşı, hər bulağı bir xatirə idi... Yay zamanı arandan və ya şəhər həyatından dağlara üz tutmağım “vəhşi, köçəri türk” olmağımdan deyil, dağlara sevgimdən irəli gəlirdi...

Azərbaycan ədəbiyyatında ermənilər. Folklor və 19-cu əsr

Azərbaycan və erməni xalqlarının dostluğu, amma dini bağların tarixən bu dostluğa xələl gətirməsi, faciələrə səbəb olması Azərbaycan ədəbiyyatında geniş əks olunmuşdur. Məşhur *Əsli və Kərəm* dastanı azərbaycanlı oğlan Kərəm ilə erməni qızı Əslinin məhəbbətinə və bu məhəbbətə mane olan, onu faciəyə döndərən keşişin – Əslinin atasının zalımlığına həsr olunmuşdur. Vüsala çata bilməyən Kərəmin od tutub yanması *Yanmış Kərəmi* aşiq havasında öz əksini tapmışdır. *Əsli və Kərəm*, eləcə də *Koroğlu və Aşiq Qərib* kimi Azərbaycan dastanları ermənilər arasında da çox populyar olub; hətta bu və digər Azərbaycan dastanlarının ermənicə fərqli variantları da əmələ gəlmişdi, bu dastanlar erməni həyatına uyğunlaşdırılıb, erməniləşdirilmişdi.

Azərbaycan ədəbiyyatında digər millətləri, o cümlədən, erməniləri aşağılayacaq əsərlər yox dərəcəsinədir; tam əksinə, Azərbaycan maarifçiləri xalqımızın oxumaq, məktəbləşmə, teatr və qəzet işi kimi məsələlərdə gecikməsini qeyd etmiş, *qonşularımıza baxın* demişlər. Mövcud olduğu bütün dövrlərdə Azərbaycan şair və yazıçıları erməni və azərbaycan türkü gənclər arasındakı sevgilərdən söz açmışlar. Xristianlığı müsəlmançılığa qarşı qoymamış, özünütənqidə, özünülağa, satira və yumora geniş yer vermişlər.

Bu yerdə Molla Nəsrəddin`dən bir lətifə:

Molla ağlayan bir erməni qadınından nə üçün ağladığını soruşur. Qadın “oğlum dönüb müsəlman olub, ona görə ağlayıram” deyir. Molla onun dərdinə şərik çıxır: “Ağla, bacı, ağla! Dərdin ağlamalı dərd imiş. Hələ sənin bir oğlun müsəlman olub belə ağlayırsan, bəs mən başıma nə daş salım ki, mən bədbəxtin oğlanlarının hamısı müsəlmandır”.⁷

Adətən folklardan söhbət düşəndə onun keçmişə aid, əsasən də qədim zamanlara və orta əsrlərə aid olduğu düşünülür. Lakin, hər dövrün xalq yaradıcılığı, xüsusilə, məzəli əhvalatları və bəzəkli dedi-qodusu var. Varlı erməni qızı Şuşalı azərbaycanlıya vurulubmuş. Oğlan qızı qaçırır, lakin, qızın atası polis vasitəsilə qızını geri qaytarır. 1890-cı illərin əvvəlində bu barədə Qarabağda “Maralım haxçik” adlı zarafatyana bir mahnı yaranmışdı; mahnı o qədər populyar olur ki, qızın atasının şikayəti əsasında polis mahnının oxunmasını qadağan edir:

Girdim Kilisəyə, gördüm İsanı
Çıxdım kilisədən, gördüm Musanı
Alikan bek gəldi, dedi: qız hanı?

Nəqarət:

Ay maralım haxçik, balam, ay saritel haxçik
Aman-aman mən yazığam
Ay maralım haxçik, balam, ay ceyranım haxçik

Dərbəndin qapısı dəmir degilmi?
Dəmiri əridən kömür degilmi?
Haxçikin gedən günləri ömür degilmi?

Nəqarət.

Haxçik, haxçik, haxçik, gəl gedək bizə
Mənə layiq deyil mən gəlim sizə
Mən aşıq olmuşam səndəki gözə...

Nəqarət.

---

⁷ Molla Nəsrəddin Lətifələri, 1965. Bakı. s. 92

Əyninə geyibdir mahuddan çuxa
Ürəyim olubdur kağızdan yuxa
Səbəbin evini bir Allah yıxa.
*Nəqarət...*⁸

* * *

Azərbaycanlı şair, xəttat və pedaqoq Mirzə Şəfi Vazeh (?1795 - 1852) və Almaniyalı yazıçı, tərcüməçi, ədəbiyyatşünas, mədəniyyətşünas, et-noqraf və tarixçi Friedrich Bodenstedt'in (1819-1892) yolları 1844-cü ildə Tiflisdə kəsişmiş, onlar arasında müəllim və tələbə münasibəti olmuş, bu münasibət dostluğa çevrilmişdir. Bodenstedt Qafqaz həyatı haqqında “Şərqdə min və bir gün” adlı xatirələrini yazmış⁹, Mirzə Şəfini bir şair, maraqlı insan və müdrik şəxs kimi vəsf etmişdir. O, “Die Lieder des Mirza Shaffy” (“Mirzə Şəfi nəğmələri”) adlı şeirlər toplusunu nəşr etdirmiş (1851), bu kitab Almaniyada və dünyada misli görünməmiş bir şöhrət qazanmış, 1917-ci ilə qədər 164 dəfə nəşr olunmuş, müxtəlif dillərə tərcümə olunmuşdur. Bodenstedt qiyməti tam verilməmiş Qafqazşünas olub¹⁰.

Friedrich Bodenstedt və
Mirzə Şəfi Vazeh

⁸ Yerevanlı, Ə., 1968. *Azəri-erməni ədəbi əlaqələri. Qədim dövrdən XVIII əsrin sonuna qədər*. Yerevan. s. 125-127.

⁹ Bodenstedt, F., 1850. *Tausend und ein Tag im Orient*. Berlin: Verlag der Königlich-Geheimen Ober-Hofbuchdruckerei.

¹⁰ 1. İsxanlı, H., 2019. *Friedrich Bodenstedt on the Ethnic and Cultural Diversity of Caucasus*. In the “*A Long-term History of Cross-cultural Transfers in the Caucasus*”. Editors: Espagne, M., İsxanlı, H., Mustafayev, S., Bakı: Khazar University Press. s. 287-314. 2. İsxanlı, H., 2019. *Les écrits de Friedrich Bodenstedt sur le Caucase. Un regard sur la diversité ethnique et culturelle de*

Bodenstedt xatirələrində Tiflisdən Erivana səfər etdiyi, ermənilərin tatar (Azərbaycan türkcəsi – H.İ.) dilini doğma dil kimi bilib danışdıqları və ermənilərin ən populyar nəğmələrinin tatar dilində olduğu barədə yazmışdır.¹¹

Tiflisə qayıdan Bodenstedt səfəri barədə müəllimi Mirzə Şəfi`yə danışır və bir mənzərəni təsvir edir. O, çirkli kəndlərdən keçərkən erməni qadınlarının ənənəvi yanacaq - təkək düzəltməsindən, əllərinin çirkli olmasından danışır (Erməni və Azərbaycan dağ kəndlərində belə olub – H.İ.) və “yaxşı ki, bu ölkədə əldən öpmək adəti yoxdur” deyir.

Mirzə Şəfi`nin bu sözlərə layiqli münasibəti və cavabı hörmət doğurur. “Bu söhbətə keçəndə Mirzə Şəfinin sifəti qaraldı” və müəllif Mirzə Şəfi`nin sözlərinə yer verir: “...Gözəlin əlini öpmək ən bahalı dadlı yeməkdən daha xoşdur, qəlb dərmanıdır... Əlləri çirkli olan qadınların kişilərinə ayıb olsun. Qadını elə öyrət ki, onun əlini öpsünlər, onda əli həmişə təmiz, qüsursuz olacaq. Ayağını öpsən, qadın ayaqlarını ən böyük qayğı ilə əzizləyəcək!”¹²

---

la région. Ed. Espagne, M., Isaxanlı, H., Mustafayev, S., *La Montagne Des Langues et des Peuples. Imbrications et transferts dans l'espace du Caucase*. Paris:Éditions Demopolis, s. 377-407.

¹¹ Bodenstedt, F., 1850. *Tausend und ein Tag im Orient*. Berlin: Verlag der Königlichen Geheimen Ober-Hofbuchdruckerei. s. 250-251.

¹² *İbid.*, Fəsil 14. 267-279.

Azərbaycan ədəbiyyatında ermənilər. 20-ci əsr

Cəlil Məmmədquluzadə və onun məşhur “Molla Nəsrəddin” jurnalı və “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi, M.Ə. Sabir və onun ardıcılları, Ü.Hacıbəyov kimi mütəfəkkir maarifçilər bir tərəfdən Azərbaycan, İran, Türkiyə və ümumiyyətlə, Müsəlman Şərqi-də gördükləri nöqsan və geriliyi, digər yandan isə Rusiya və Qərbdəkilərin ədalətsiz hərəkətlərini əsas tənqid hədəfinə çevirmişdilər. Mən hansısa əsərində erməni və ya gürcü xalqına düşmən mövqedə dayanan tanınmış Azərbaycan şair və yazıçısı tanımırəm. Əlbəttə, 1988-ci ildən üzü bəri yeni ədəbiyyatda erməni siyasi ideologiyasını tənqid edən, hətta həddini aşan hirs dolu yazılar meydana çıxmışdır, ancaq onlar böyük ədəbiyyata aid deyil.

Mirzə Ələkbər Sabir

1905-ci ildə başlanan erməni-müsəlman davası bir sıra Azərbaycan şair, yazıçı, jurnalist və siyasətçiləri tərəfindən qınanmış, onlar bu iki xalqı barışığa çağırmışlar. M.Ə. Sabir “Müsəlman və erməni vətəndaşlarımızı” adı ilə şeir yazmışdı:¹³

İki yoldaş, iki qonşu bir vətəndə həmdiyar,
Əsrlərcə ömr edib, sülh içrə bulmuşkən qərar,

¹³ Sabir, M. A., 1905. *Həyat*. Müsəlman və erməni vətəndaşlarımızı. 1 iyul. № 19.

Fitneyi-iblisi-məl'un oldu nəgəh aşikar...
Gör cəhalətdən nə şəklə düşdü vəz'i-ruzigar!

.....
Ey süxəndanan, bu günlər bir hidayət vaxtıdır
Ülfəti ünsiyyətə dair xitabət vaxtıdır.

Qeyd. Süxəndanan - sözünü, danışığını bilən deməkdir.

Mirzə Cəlilin 1906-1908-ci illərdə yazdığı uyğun felyetonlardan bir neçə parça:¹⁴

1906-cı il. "Ayda Qafqazda bir milyon müsəlman və erməni bizə ömrünü bağışlayır. Bu hesabla beş ildən sonra Qafqazda neçə müsəlman və erməni qalar?"¹⁵

1906. "İrəvan quberniyasında bir kənd var; adı Samanlıqdır. Kəndin camaatı yarıya qədər erməni və yarisı müsəlmandır. Bir gün atla həmin kəndin mülkədarı Rəhim bəyə qonaq gedirdim... Həyətin birində bir erməni uşağı ağacın kölgəsində oturub kitab oxuyurdu. Bir həyətdə on iki-on üç yaşında bir müsəlman uşağı pişiyin quyruğuna ip bağlayıb həyətin o tərəfinə-bu tərəfinə qaçırdı... Həyətin birində böyük tut ağacının kölgəsində bir neçə erməni oturub çörək yeyirdilər. Keşis uca səslə üç dəfə dedi: hayreniq, hayreniq, hayreniq ("hayreniq" erməni dilində vətən deməkdir)... Erməni millətinin dünyada üç sevgili balası var: "vətən", "millət" və "dil"... Yaşasın vətən uğrunda şəhid olan qardaşlar! Getse, getse hayrenik! ("Getse" ermənicə yaşasın deməkdir – H.İ.)... Atı qabağa sürüb gördüm ki, küçə ayrımında divarın kölgəsində dörd müsəlman oturub... Molla Qurbanəli kəndlilərə deyirdi: Çaharşənbə, şənbə və tək günü qəbristana və hamama getmək olmaz; çünki bu günlərdə əcinnə və divlər qəbristana və hamama cəm olub qonaqlıq edərlər..."¹⁶

---

¹⁴ Məmmədquluzadə, C., 1984. *Əsərləri. 6 cildə. 3-cü cild.* Bakı: Azərnəşr.

¹⁵ *İbid.*, s. 33.

¹⁶ *İbid.*, s. 37-39.

1906. “Bu gürcü milləti çox sırtıqdır... başlayıblar ki, biz istəmirik ruhani rəisimizi Rusiya hökuməti təyin eləsin, necə ki, indiyə kimi eləyir. Biz öz işlərimizi özümüz idarə eləmək istəyirik...Görüm nədən bu sözləri deyirdim? Hə... deyirlər ki, Şamaxı və İrəvanın qovunu çox şirin olur. Xülasə...”¹⁷

Mirzə Cəlil
Məmmədquluzadə

1907.“Biz müsəlmanlar həmişə ibadətdən və insaniyyətdən söhbət düşəndə öz-özümüzdə demişik: “yazıq ermənilər, görəsən bunlar allaha nə cavab verəcəklər”. Amma indi Zəngəzurda müsəlman acları buğda vaqonlarının yanına sevincək qaçıb görürlər ki, bu buğdaları ermənilər erməni aclarına göndəriblər. Biz yaxşı adamıq, ermənilər pis adamdırlar”¹⁸

1908.“Erməni-müsəlman davasında Şeytanbazar müsəlmanları Quran`ın ayələrini kağız üstə yazıb yapışdırmışdılar divarlara ki, evlərinə xətər toxunmasın, amma bu evlərin çoxusuna od düşəndə hər şeydən qabaq bu dualar alışıb yandı; çünki kağız taxtadan və daşdan tez yanar”¹⁹

C.Məmmədquluzadə`nin “Kamança” pyesi (Yanvar 1920, Şuşa) Qarabağdakı erməni-azərbaycanlı münaqişəsindən təsirli bir səhnə canlandırır; əsər hər iki xalqın sənət etibarilə yaxınlığının və ən ağır vəziyyətdə sənətə candan bağlılığının dərin nümayişidir.

Axsaq erməni Baxşı`nı tutub Qəhrəman yüzbaşının yanına gətirirlər. Baxşı kamançaçıdır, vəziyyəti görüb öldürüləcəyini anlayır və Qəhrəman yüzbaşının dəstəsində tanıdığı birinə əlindəki kamançanı onun oğluna çatdırmağı xahiş edir. Bu qarşıdurmadan, ermənilərin əməllə-

---

¹⁷ İbid., s. 53.

¹⁸ İbid., s. 126.

¹⁹ İbid., s. 333.

rindən cana bezmiş Qəhrəman yüzbaşı Baxşı`ya “A balam, yazıqsan bir dəfə də çal” deyir. Baxşı Rast muğamı ilə başlayır, Şikəsteyi-fars`a keçir. Musiqidən təsirlənən Qəhrəman yüzbaşı bilmir nə etsin: “A balam, erməni, bir de görüm bizdən nə istəyirsiniz?... Haramzada elə çalır ki, keçən günləri gətirir qoyur adamın qabağına”. Baxşı Segah-zabul`a keçir. Tanış və dostlarının ermənilər tərəfindən qətlinə görə yanıb yaxılan və intiqam almaq istəyən Qəhrəman yüzbaşının qəlbi musiqinin ecazkar təsiri qarşısında yumşalır və o, qisasdan əl çəkir: “Bax belə!... əcəb!... afərin!... Adə, erməni, tez kəməncəni yığışdır, itil get burdan! Yoxsa...bu qəməynən bu saat səni də öldürərəm, özümü də öldürərəm! Çıx get!”.

Baxşı gedir. Qəhrəman yüzbaşı fikrə dalır: “Eh, namərd dünya!”²⁰.

Mirzə Cəlilin hər səhifəsi qızıldır, hər səhifəsi millət dərdinin nümayişidir. Birbaşa mövzumuz aid bir neçə felyetonunun adını çəkməklə kifayətlənirəm: “Keçən günlər” (1906), “Erməni və müsəlman övrətləri” (1907), “Ot” (1908).

* * *

Nəriman Nərimanov`un “balaca roman” adlandırdığı “Bahadır və Sona” əsəri (1908) dini ayrılığın iki sevgili arasında yaratdığı uçurumdan söhbət açır. Azərbaycan türkü gənc Bahadır və erməni qızı Sona bir-birinə aşiq olurlar. Bahadır bir yandan nə üçün “bizim millət qeyri millətlərdən dalda qalıbdır” sualına cavab axtarır, digər yandan isə “müsəlman-xristianlıq bizim aramızda uçurum bir dərə ixtira edir”, “Nə sirdir insanlar bir-birindən təfriqə düşüblər?” fikri ilə əlləşir, düşünür ki, “ağlın naqisliyi”dir “uçurum dərələr” yaradan. Çıxış yolu tapmayan Bahadır özünü öldürür, Sona isə “dəlilər azarxanası”na düşür.

---

²⁰ Məmmədquluzadə, C., 1984. *Əsərləri. 6 cildə. 2-ci cild*. Bakı: Azərənəşr. s. 101-107.

Cəfər Cabbarlı

Cəfər Cabbarlı'nın ilk tamaşası 1931-ci ildə baş tutan "1905-ci ildə" pyesi Qarabağda erməni-azərbaycanlı münasibətlərinə həsr olunmuş, əsərdə qardaşlıq edən sadə xalq, qardaşlığa çağıran inqilabçılar və sanki aranı qarışdıran çar hökuməti siyasəti vurğulanmışdır ("atan kazaklardır"). Pyesin mərkəzində iki ailə dayanır - azərbaycanlı İmamverdi, Gülsüm və oğulları Baxşı və erməni Allahverdi, Nabat, oğulları Eyvaz və qızları Sona. "Onlar qonşu idilər. İki külfət: biri azərbaycanlı idi, biri erməni, lakin, onların

yaşayışı bir idi, işləri bir, görüşləri bir. Dərdləri bir, sevincləri bir, diləkləri bir, əməkləri bir idi. Uşaqları bir evdə böyüyür, malları bir yerdə otlayırdı, toyuqları bir hində yumurtlayırdı". Əsərdəki məşhur səhnə - küçədə iki "düşmən"in, erməni və azərbaycanlının üz-üzə gəlməsi, bir-birini qorxutması, sonda hər ikisinin Tuğlu olduğu bilinir və nəhayət, Allahverdi və İmamverdi ortaya çıxır və... qucaqlaşırlar.

Qeyd. Orta məktəbdə biz bu səhnəni sevir və tamaşaya qoyurduq.

Azərbaycanlı Baxşı ilə erməni Sona bir-birini sevir, amma, zəmanə bu sevginin ailəyə çevrilməsinə imkan vermir. Məlum olur ki, Baxşı evləndikdən sonra doğulan qızının adını Sona, Sona isə öz oğlunun adını Baxşı qoyub. Sovet dövründə yaşayan Gənc Baxşı və Gənc Sona da dini-milli önyarğılarla qarşılaşırlar...

* * *

Sovet dövründə Erməni və Azərbaycan xalqlarının dostluğunu tərənnüm edən şeirlər yazılmış, onların bəzilərinə musiqi bəstələnmişdir. İslam Səfərlinin şeirinə Andrey Babayevin bəstələdiyi mahnı populyar idi, Zeynəb Xanlarovanın ifasında yadımda qalıb. Hətta erməni və azərbaycan müğənniləri onu birlikdə oxuyurdular:

Andrey Babayev

İslam Səfərli

Əyyub Abbasov

Əzəldən qardaşdır ellərimiz
Dost olub birləşib əllərimiz
Çörəyi bir olur, ürəyi bir olur
Diləyi bir olur ellərimizin.

Kür, Araz, Ararat
Gözəldir bu həyat
Qardaş olur Hayastan,
Azərbaycan...

“Yerevan” adlı Azərbaycan mahnısı da vardı (o da Zeynəb xanımın ifasında səslənmişdi):

Qəlbi açıq, alını açıq Yerevan
Əzəl gündən biz qardaşlıq, Yerevan.
Gülər üzlü, istiqanlı Yerevan
Məclisləri tar-kamanlı Yerevan.

Erməni-azərbaycanlı dostluğuna həsr olunmuş Azərbaycan ədəbiyyatının xülasəsini vermək fikrim yoxdur. Ə. Haqverdiyev`in 1932-ci ildə yazdığı “vətəndaşlıq və səmimi qardaşlıq” məsələsinə həsr olunmuş “Çox gözəl” pyesini<sup>21</sup> və Əyyub Abbasov`un (1905-1957) “Zəngəzur”

²¹ Haqverdiyev, Ə., 2005. *Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, 1-ci cild.* Bakı: Lider.

romanını (1952-1957) yada salmaqla kifayətlənirəm. Sonuncu bir tə-
rəfdən doğrudan da sadə xalqın dostluğu, sosializm ideyalarının onları
birləşdirməsini (zamanın ruhu beləydi), digər yandan isə azərbaycan-
lıların Andronik`in nizami ordusu ilə üz-üzə qalması, qırılması və ya
yer-yurdundan didərgin düşməsini işıqlandırır; “...Andronik kökümü-
zün üstündə od qaladı. Allah bəisin evini başına uçursun, axı biz ermə-
nilərə nə eləmişdik? Niyə məxluqu yerindən, yurdundan elədilər?!”.²²

---

²² Haqverdiyev, Ə., 2005. *Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, 1-ci cild*. Bakı: Lider.

Çar dövrü erməni qəzetləri Azərbaycan türkləri haqqında. 19-cu əsr

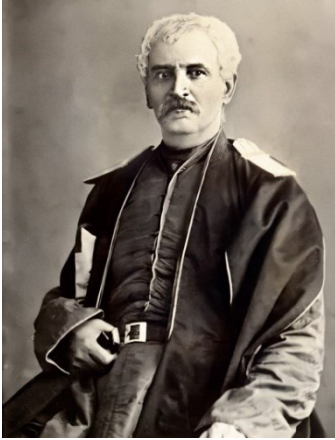
Maarifçilik və mədəniyyətin inkişafı yolunda fəvqəladə işlər görən bir dəstə Azərbaycan ziyalısının əməyi boşa çıxmadı. Məktəblər şəbəkəsi, ədəbiyyat və qəzet-jurnal işi, musiqi və teatr fəaliyyəti Azərbaycan cəmiyyətinin modernləşmə yoluna işıq saçdı, milli zəmin üzərində qurulan mədəniyyətin əsasını möhkəmlətdi. M.F.Axundov'un başladığı, Həsən bəy Zərdabının davam etdirdiyi maarif-mədəniyyət quruculuğu 19-cu əsrin sonları və 20-ci əsrin ilk 10- 15 ili ərzində böyük vüsət aldı. Sənayenin və şəhər həyatının inkişafı, milli burjuaziyanın xeyriyyəçilik işi mədəni canlanmanın davamlı olmasını təmin etdi. Bu inkişafı iç-içə yaşayan qonşu xalqların ziyalıları və mətbuatı görür və qeyd edirdi, xüsusilə azərbaycanlılarla iç-içə yaşayan ermənilərin mətbuatı Azərbaycan türklərinin həm nöqsanlarını, həm də uğurlarını müşahidə edir, təhlil edir, uyğun olaraq təbrik edirdi. Bu barədə məlumatlar üçün Kövsər Tarverdiyeva'nın araşdırmasına, onun əsasən 1870-1920-ci illər arasını əhatə edən monoqrafiyasına müraciət edirəm.²³

Ermənilər qəzet nəşri işində çox fəal idi, Madras, İstanbul, İzmir, Tiflis, Bakı və digər yerlərdə qəzetləri vardı. Erməni qəzetləri arasında 1872-ci ildə Tiflisdə nəşrə başlayan liberal “Mşak” (İşçi) qəzeti uzunömürlü oldu (1872-1920).

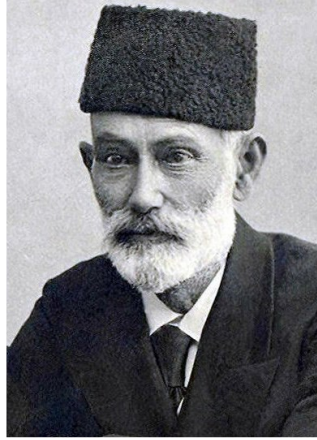
---

²³ Tarverdiyeva, K., 1985. *Azərbaycan mədəniyyəti erməni dövrü mətbuatında*. Bakı: Yazıçı.

Mirzə Fətəli Axundov

Həsən bəy Zərdabi

Nəriman Nərimanov

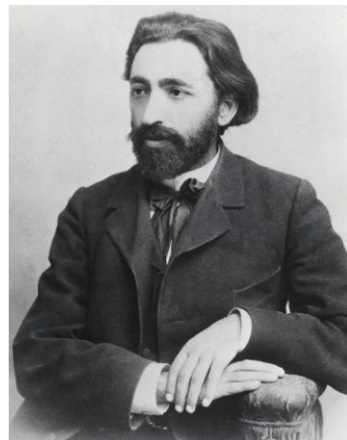
“Mşak” qəzeti xan qızı Natəvan`ın Şuşaya su çəkdirməsi və bununla ermənilər daxil olmaqla bütün Şuşalıların su ilə təmin olunduğu barədə xəbər vermişdi: “Mehdiqulu xanın xeyirxah, səxavətli, alicənab, hörmətəlayiq qızı şəhər camaatının bu mühüm işə fikir vermədiyini görüb, öz şəxsi vəsaitindən böyük bir məbləğ ayırır... şəhərə içməli su gətirməyi qərara alır. Üç ildir ki, yeri qazdıraraq, saxsı trubalar içərisi ilə su çəkdirir... Keçən ilin oktyabr ayında xanın alicənab qızı böyük şadlıq əlaməti olaraq şəhərin azərbaycanlı, rus, erməni camaatını dəvət edərək, qoyunlar kəsdirib suyun ətrafında Avropa qaydasında qonaqlıq verdi... Həmin su bir aya şəhərə gətiriləcəkdir. Xan qızı bu suyu iki hissəyə böləcəkdir: bir hissəsi erməni məhəlləsinə, bir hissəsi isə müsəlman məhəlləsinə veriləcəkdir. Erməni camaatı xan qızının bu xeyirxah əməli sayəsində uzun illər ehtiyacında olduqları su ilə təmin olunacaqlarına sevinirlər”.²⁴

“Mşak” qəzeti 1898-ci il dekabrın 7-də Tağıyev teatrında N. Vəzirovun “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük” və “Ev tərbiyəsinin bir şəkli” pyesləri əsasında hazırlanmış tamaşa barədə məlumat verir, tənqidi qeydlərlə yanaşı xoş xəbərlərdən danışır: “Salon dolu idi. Əsas tamaşaçılar azərbaycanlılar idi”, “Lojalar arxasında oturan qadınlar da diq-

---

²⁴ *Mşak*. 1873. Şuşadan məktub. 13 sentyabr, № 35. Tiflis. Bax: Tarverdiyeva, K., s. 59-60.

qətəlayiq idi”, “Nəhayət qadınların insan kimi cəmiyyət içərisinə çıxmaları, teatra getmək hüququ qazanmaları sevindirici idi. Qonşumuz azərbaycanlıların bu tərəqqisini alqışlayırıq”.²⁵

Vrtanes Papazyan

Görkəmli yazıçı və siyasətçi Nəriman Nərimanov'un şəxsiyyəti, əsərləri, maarifçilik fəaliyyəti erməni mətbuatında yüksək qiymətləndirilirdi. “Əvvəlcə türklər çox geridə qalmışdılar. İndi isə onlarda böyük bir hərəkət başlamışdır... Nərimanov 28 yaşlı tərifi-layiq meyllərə, həvəskar ruha malik bir gəncdir” yazan müəllif – yazıçı, jurnalist və ədəbiyyatşünas Vrtanes Papazyan, Nərimanovun yaratdığı (1894-cü ildə - H.İ.) kitabxana-qiraətxanadan söhbət açır. “Onun kitabxanası Bakıda erməni kilsəsinin yanında yerləşir. Buraya 25-30 adda rus, erməni, gürcü və türk dillərində qəzetlər alınır”. Müəllif İstanbuldan, Qahirədən, Sofiyadan, Təbrizdən qəzetlər alındığını, həmçinin rusca, türkcə kitabların olduğunu qeyd edir, oxucu fəallığına və sayına təəccübünü gizlətmir: “Getdikcə qəzet oxumaq tələbata çevrildi, hətta seyid və mollalar belə qəzetləri oxumaq üçün evlərinə aparırdılar”. Oxucu sayı barədə “bunlar o qədər yüksək rəqəmlərdir ki, bəlkə də çox erməni kitabxanalarına nəsim olmurdu. Axırda qəzetlər əldən-ələ keçib cır-cında vəziyyətə düşmüşdülər”.²⁶ “Mşak”, “Daraz” kimi erməni məcmuələri də Nərimanovun fəaliyyətini təqdirəlayiq sayırdı: “Türklərə bu saat Nərimanov kimi adam lazımdır... İstər öz xalqlarına və istərsə də bəşəriyyətə xidmət etmək istəyən türk ziyalıları N. Nərimanov'dan nümunə götürməlidirlər”.²⁷ Nərimanov'un “Nadanlıq”, “Dilin bəlası” və “Bahadır və Sona” əsərləri çox çəkmədən ermənicəyə tərcümə edilmişdi.

²⁵ *Mşak*. 1898. 16 dekabr, № 230. Tiflis. Bax: Tarverdiyeva, K. s. 21-22.

²⁶ Papazyan, V., 1896. *Murç*. Qafqaz türklərinin ədəbiyyatı haqqında bir neçə söz. № 6. Tiflis. Bax: Tarverdiyeva, K., s. 67-69.

²⁷ *Mşak*. 1901. № 15. Bax: Tarverdiyeva, K., s. 72.

Çar dövrü erməni qəzetləri Azərbaycan türkləri haqqında. 20-ci əsr

“Həyat” qəzetində Bakı'nın həyatı, xeyriyyəçiliyin inkişaf üçün həlledici olması və bu işdə ermənilərdən nümunə götürmək barədə dərc olunmuş yazını “Harac” (İrəli) qəzeti ermənicəyə çevirib həmən oxucularına təqdim etmişdi: “...Bakıda olan erməni cəmiyyəti-xeyriyyəsi 40 il əvvəl təşkil olunmuşdur. *O zamanlar ermənilər Bakıda çox az idilər, cəmi 10-15 ailə olardı* (kursiv mənimdir – H.İ.). Quberniya şəhəri Bakıya köçəndə (1859-cu il Şamaxıda baş verən böyük zəlzələdən sonra Quberniya mərkəzi Şamaxıdan Bakıya köçürülmüşdü – H.İ.) onlarla (erməni- H.İ.) tacirlər gəldi. Onların inkişaf etmişləri, universitet qurtarmışları bizdən çox idi. Onlar milyonlar sahibi oldular. Bunlardan biri doktor Rustanyan xeyriyyə cəmiyyəti düzəltdi. Elə bir erməni qalmaq ki, ora maddi kömək eləməsin. Erməninin inkişaf etmək cəhdini sübut üçün bir misal kifayətdir. O zaman Bakıda üç Qarabağlı erməni var idi. Onlar su satmaqla məşğul idilər. Sonradan onlardan ikisi milyonçu oldu. Su satan Karapet iclasın açılmasını eşidərkən eşşəyini qapıya bağlayıb içəri girdi. Çətinliklə adamları yara-yara iclasın sədrinə təqdim olunub dedi: mənim uşağım yoxdur, erməni uşağının oxuması üçün iki-üç illik qazancımı verirəm. Onlar mənim balalarımıdır... Karapet su satmaq sənətilə də öldü, amma öz xalqına kömək etməkdən geriyə durmadı”.²⁸

---

²⁸ *Harac*. 1906, 26 yanvar. № 9. Bax: Tarverdiyeva, K. s. 169-170.

* * *

“Mşak” qəzeti Şuşa şəhərində Azərbaycan türklərinin maarifdə əldə etdikləri inanılmaz uğurlardan söhbət açır, onlardan ibrət götürməyə dəvət edir: “Türk məktəblərinə girirsən, adam gözlərinə inana bilmir. Məgər bunlar iki il bundan qabaq bizim gördüyümüz türk qardaşların, bizim qonşularımızın məktəbləri deyilmi? Budur, oxuyub püxtələşmiş türk müəllimlərinin rəhbərliyi ilə 40-60-a qədər bir formada geyinmiş körpələr skamyalarda oturub rus dili və ana dili dərsi keçirlər... Sən həmvətənli türklərin gənc nəslinin, gələcək vətəndaşlarının təhsilini görüb sevinirsən”.²⁹

Bakı “Qordz” (“Qaydz”?) qəzeti türklərin kitabxana işində daha irəlində olduğu barədə yazırdı: “Qonşumuz türklərin iki kitabxana və bir qiraətxanaları olması etibarilə bu sahədə bizdən qabaqcıl olduqlarını sevinc hissi ilə qeyd edirik. Bu cəhətdən ermənilər çox laqeyddirlər... İndi kitabxanaları olmaması bir tərəfə qalsın, bu haqda heç fikirləşən də yoxdur”.³⁰

Tiflis “Surhandağ” qəzeti 20 il ərzində Bakı və Azərbaycan türklərinin təəccüblü dərəcədə böyük və sürətli inkişafından danışıq, o yazının müəyyən məqamlarından yan keçmək olmur: “Bakının mənə bağışladığı ciddi təəssüratı, hisslərimi, qeydlərimi yazılı bildirməkdən çəkinə bilmədim... 20 il bundan əvvəl bütün məşhur həkimlər, mühəndislər, texniklər, hüquqşünaslar, arxitektorlar erməni idi. Neft aləminin bütün işlərinə bunlar rəhbərlik edib yol göstərirdilər... İndi əsas rolu yəhudilər oynayır... Öz mədənilikləri ilə lovğalanan ermənilər nəinki yəhudi ziyalıları ilə yarışa bilmirlər, bəlkə onların yerlərini türk ziyalılarına veriblər. Türk camaatının ayılması, elmi, mədəniyyəti açıq ağuşla qarşılamaı sevincdirici haldır... Bu gün türklər öz zavodları ilə meydana çıxma bildilər... Türklər Bakıda yalnız bez fabriki deyil, dəmir və sair zavodlar da tikdilər. Onların dəmir sap, bundan düzəldilən mıx və çuğun istehsal edən zavodları da var. Hər cür kiçik satış bazarında üstün rol oynayırlar.

---

²⁹ *Mşak*. 1908. Şuşadan. 1908, 15 yanvar, № 20. Bax: Tarverdiyeva. K., s.172.

³⁰ *Qaydz*. 1908. 20-ci əsrdə. 30 dekabr. № 91. Bax: Tarverdiyeva. K. s. 174.

Manufaktura, yeyinti, içki, hər cür satışları mənimsədikdən sonra kitab dükənləri, cildxana, kağız dükənləri, hətta dəllək dükənləri də tədrisən türklərin əlinə keçibdir... Onlar gündəlik, həftəlik qəzetlər də təsis ediblər. Poçtalyonların onları necə geniş miqyasda yaydıqlarına ancaq qibtə edilə bilər... *Yatmış türklər üçün qiraət sevimli məşğələ olmuşdur. 20 il əvvəl meyxanaların, mehmanxanaların və ictimai evlərin yağlı müştəriləri olan Bakı türkləri, bu gün tamamilə ayıq işə başlamışlar. Yenidən doğulmaq arzusu onların şüurunda elə yayılmışdır ki, tezliklə türklər bizim mədəni qabiliyyətləri ilə lovğalananlarımızı nəhəng addımlarla ötcəklər...*³¹ (kursivlər mənimdir – H.İ.)

Azərbaycanlılar Avropasayağı maarif və ictimai-siyasi həyata qonşuları erməni və gürcülərdən bir qədər gec qoşulsalar da, 20-ci əsrin əvvəllərində çox gücləndilər.

---

³¹ *Surhandağ*. Atrpet. 1909, 5 dekabr. № 24. Bax: Tarverdiyeva. K. s. 175-176.

Çar dövrü erməni qəzetlərində Ü. Hacıbəyov`un opera və operettaları

Tiflisdə ermənicə nəşr olunan “Surhandağ” (“Qasid”) qəzetində “Azərbaycanca opera” adlı yazıda³² 1909-cu il noyabrın 30-da Bakıda Üzeyir Hacıbəyovun *Şeyx Sənan* operasının tamaşaya qoyulması, teatrın müxtəlif təbəqədən olan insanlarla, o cümlədən “alovlu Azərbaycan gəncləri ilə” dolu olması xəbəri verilirdi, “Bakının azərbaycanlı ziyalıları yorulmaq bilmədən işə başlamışlar. Onların bu işləri ictimaiyyətə *qibtə ediləcək bir gələcək* vəd edir” (kursiv mənimdir – H.İ.).

Atrpet adlı bu müəllif əsərin opera tələblərinə cavab vermədiyini, “şərq havalarını qərb havaları ilə qatıb qarışdırdığını” iddia etməklə yanaşı onun cəlbədicisi, xoşagələndiyini deyir. O, hörmət doğuracaq həssaslıqla Azərbaycanın çox inkişaf etdiyini, bəlkə intibah dövrünə qədəm qoyduğunu yazır: “Gündəlik qəzetlər, yumoristik, elmi məcmuələr, dramatik, musiqi, incəsənət, ədəbi klublar... bütün bunlar oyun deyil, bəlkə intibahın başlanğıcıdır, Muxtarov kimi bir neft istehsalçısı gündəlik qəzet saxlamaq üçün 75 min manat xərcləyir və neçə-neçə Muxtarovlar xalqın intibahının sürətlənməsi üçün öz pul kisələrinin ağzını açılar”.³³ Ümumilikdə müəllif azərbaycanlıların bu sahədəki fəaliyyətini ermənilərin fəaliyyətindən üstün qiymətləndirirdi.

---

³² *Surhandağ*. 1909, 6 dekabr, № 39. Bax: Tarverdiyeva. K. s. 33-34.

³³ Tarverdiyeva, K., 1985. *Azərbaycan mədəniyyəti erməni dövrü mətbuatında. (1850-1920)*. Bakı: Yazıçı. s. 35.

Atrpet`in son akkordu da maraqlıdır: “Bütün bunlardan sonra Bakı türkləri bu başlanğıc işinə elə rəğbətlə yanaşdılar ki, onun onda bir hissəsinə ermənilərin tam hüquqla Avropa kompozitorları sırasına salına biləcək Qara Mirzə`lərini və Çuxacıyanlarını layiq görməmişlər”.

Qeyd. Üzeyir bəyin xüsusi Avropa musiqi məktəbində təhsil almadığını deyən opponentləri və bəzi həmkarları (Azərbaycanlılar da daxil olmaqla) ona Avropa musiqi texnikasını tam bilmədiyini irad tuturdular. Onlar, zənnimcə, bir şeyi unudurdular – Üzeyir bəy misilsiz dahi idi, Avropa texnikasını, necə deyərlər, göydə tuturdu və onu şərq musiqisinə tətbiq edərkən şərq musiqisini korlamır, əksinə, ona yeni kolorit verirdi.

Qeyd. Kristapor Kara Murza (1853-1902) Kırıda anadan olmuş və yaradıcı həyatı Tiflisdə keçən bəstəkardır. Əsasən erməni mahnıları əsasında xor qrupları yaratması ilə tanınmışdır.

Qeyd. İstanbullu Tiqrən Çuxacıyan (Türkiyə`də: Dikran Çuhacıyan, 1837-1898) isə Türkiyə və erməni musiqi tarixində mühüm yer tutan bəstəkardır. Avropa musiqi texnikasından istifadə edən ilk şərqli sayılır. Ən populyar əsəri *Leblebici Horhor Ağa* operettası olmuşdur (1875); onun əsasında 1934-cü ildə Türkiyədə film çəkilib. *Arifin hilesi* (operetta, 1874), *Zemire* (opera, 1890) və ilk erməni operası sayılan *2-ci Arşak* (1873) kimi əsərlərin müəllifidir.

* * *

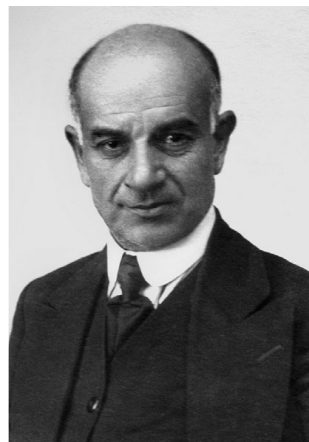
1914-cü ildə Ü. Hacıbəyovun “Arşın mal alan” və “O olmasın, bu olsun” operettaları erməni dilinə tərcümə olunub Tiflis, İrəvan və Bakı`da tamaşaya qoyulmuşdu. Bu əsərlər əməlli-başlı müzakirə mövzusunə çevrildilər; onlar barədə mübahisəli və qərəzli rəylər (həmçinin, azərbaycanlılar tərəfindən) yazılmağa başlayanda, həzz alıb tutarlı tərif yazanlar az deyildi. Tanınmış erməni aktyoru Aram Vruyr (1863-1924) *Horizon* qəzetində dərc olunmuş mənfə rəyə cavab vermişdi: “*Arşın mal alan, O olmasın, bu olsun* operalarının xalqımız arasında tapdığı müvəffəqiyyət həqiqətən diqqətəşayan bir hadisə hesab edilməlidir... Xalq təsvirə gəlməyən həvəslə qəlbə zövq verən musiqiyə və qonşu xalqın gülməli adətlərinə doğru meyl göstərir... *Haqlı olaraq bu əsərlər erməni ope-*

Kristapor Kara Murza

Tiqran Çuxacıyan

Aram Vruyr

rettasının gələcək işinin əsasını qoyur... (kursiv mənimdir – H.İ.) Pyeslərin əyləncəliliyinin ən böyük sirri də musiqisindədir”.³⁴

Qeyd. Üzeyir bəy öz içimizdə “Arşın mal alan”ı heçə sayanlara qısa və məntiqli cavab verir (1924): “Burasını dəxi qeyd etməyə məcburam ki, türk opera və operettalarından “Arşın mal alan” hər yerdə rəğbət qazanıb, dildən dilə tərcümə edilib, Gürcüstanda, Ermənistanda, yüzlərcə dəfə oynandıqdan sonra Rusiyanı, Türkiyəni, İrani, Fransanı, Amerikanı, İspaniya, İtaliya və Misiri dolaşıb, Azərbaycan teatr və musiqisini hər bir yerdə nümayiş etdirdiyi bir zamanda vətəndaş Samit’in (maarif nazirinin müavini Tağı Şahbazi’nin təxəllüslərindən biri – H.İ.)³⁵ bu əsərin səhnədən qaldırılmasını və qadağan edilməsini tələb etməsinə heç bir mənə verməyirik³⁶.

Arşın mal alan 1915-1916-cı illərdə gürcü və rus dillərinə də tərcümə olunmuş və tamaşaya qoyulmuşdu. Tiflisli erməni aktyor Setrak Maqalyan Əsgər rolunu dörd dildə - azərbaycan, erməni, gürcü və rus dillərində oynamışdı. Əsərin ermənicəyə ilk tərcüməsi də S. Maqalyan’a məxsusdur. Erməni aktyor truppasının ifasında *Arşın mal alan* müxtəlif ölkələrdə - ABŞ-ın əksər böyük şəhərlərində, Hindistanda, Yaxın Şərqdə və Rusiyada dəfələrlə tamaşaya qoyulmuşdur (1915-1921-ci illər arasında 800 dəfə; burda səhv, artıq sıfır yoxdur - səkkiz yüz dəfə!).

³⁴ *Horizon*. 1915. 20 dekabr. № 286. Bax: Tarverdiyeva. K. s. 46-48.

³⁵ Hacıbəyov, Ü., 1985. *Seçilmiş əsərləri*. Bakı: Yazıçı. Bakı, s. 183.

³⁶ *İbid.*, s. 623.

Anton Mailyan

Erməni “Arev” (“Günəş”) qəzeti *Arşın mal alan*’ın Bakıda erməni dilində 40-cı dəfə tamaşaya qoyulmasını və Şekspir’in tamaşalarından çox bu tamaşaya getmələrini erməni tamaşaçılarının zövqünün kasıblığı kimi qiymətləndirmiş, tamaşada oynayan erməni aktyorları təhqir etmişdi.³⁷ Yəni də A.Vruyr cavab yazmış və tamaşaçıların nə üçün *Arşın mal alan*’ı üstün tutma səbəbini göstərmişdi: “Yeni Amerika açmağa ehtiyac yoxdur... O günahsız *Arşın mal alan*’da ictimaiyyət öz qəlbinə yaxın, onun başa düşdüyü, ona çatan, əziz musiqi ahəngli

havalər tapır və zövqlə ona qulaq asır. Bəlkə də əsərin çox nöqsanları var. *Qoy bizim yazıçılar ondan yaxşısını yarada bilsinlər* (kursiv mənimdir – H.İ.). İctimaiyyət məmnuniyyətlə qulaq asacaq. O, sözsüz demək olar ki, mahnı və musiqinin həsrətini çəkir”.³⁸

Tədqiqatçılar S. Maqalyan’ın və operettanı satmaqla məşğul olan digər şəxslərin müəllif hüquqlarını pozduğunu, *Arşın mal alan*’ın tamaşa afişalarının çoxunda (məsələn, ABŞ-da) Üzeyir Hacıbəyovun adının yazılmadığını irəli sürmüşlər

(<https://en.calameo.com/read/0062077563b7b72b85460>

<https://news.day.az/society/322788.html>

<https://irs-az.com/new/pdf/1275828355675099135.pdf>).

Musiqidə plaqiat məsələsinə Üzeyir bəy də toxunmuşdu (1924): “Azərbaycanda özlərindən əsər yaradan bir çox Avropa musiqişünaslarından başqa, bir neçə Şərqi musiqişünasları vardır. Bu musiqişünaslardan Avropa’da təhsil görmüş və Bakı’da xormeyster olan Anton Mailyan’dır ki, bir neçə kiçik nəğmələri vardır. Bununla fəxr etmək kafi deyilmiş kimi başqalarının əsərlərini də xorda oxudaraq öz musiqisi

³⁷ *Arev*. 1916. 20 yanvar, № 27.

³⁸ *Arev*. 1916. 6 fevral, № 27. Bax: Tarverdiyeva. K. s. 48-51.

adlandırır. Bu nəğmələrdən biri “Şah İsmayıl” operasından “haydı qızlar!” nəğməsidir ki, müsəmirə vaxtı proqramda öz musiqisi olduğunu göstərir. Bundan əlavə “Ay yoldaşlar!” nəğməsini notaya alaraq öz musiqisi hesab edir...”.³⁹

Üzeyir bəy öz opera və operettalarının ermənilər arasında populyarlığından, sözsüz ki, həzz alır və bunu felyetonlaşdırır; bu felyetondan bir parça:

“Yazıq ermənilər! Yenə yazıq ermənilər! Axı sizə kim qarğış etmişdi? Kimin ahü nəvası sizi tutdu? Kim sizə dua elədi ki, axırda siz də mübtəla oldunuz?”

-Nəyə?

-Operaya, operettaya!

Yazıq ermənilər! Yenə yazıq ermənilər! Aya siz görmədinizmi ki, necə bu opera müsəlman millətinin evini yıxdı? Aya siz özünüz görmürsünüzümü, eşitmirsinizmi ki, Qafqaz müsəlmanları bu opera meydana çıxandan bəri necə xarab olublar?”

Üzeyir bəy “Əsli və Kərəm”, “O olmasın, bu olsun”, “Leyli və Məcnun” və “Arşın mal alan” kimi məşhur opera və operettalarının Azərbaycanda necə populyar olduğunu, tacirlərin, bəylərin, qoçuların, arvadların zövqünü, həyatını necə dəyişdirdiyini yazır. Və davam edir:

“Yazıq ermənilər! Yenə yazıq ermənilər! Bəs siz ki, bizdən ağıllı idiniz! Məgər siz bilmirsinizmi ki, opera pis şeydir, musiqi ziyandır! A yazıq ermənilər, nə üçün özünüzü bəlaya salıb “Arşın mal alan”ı, “Məşədi İbad”ı öz dilinizə çevirdiniz, a bədbəxtlər?!...”⁴⁰

---

³⁹ Hacıbəyov, Ü., 1985. *Seçilmiş əsərləri*. Bakı: Yazıçı. Bakı, s. 184.

⁴⁰ *İbid.*, 434-435.

Erməni əsilli sənətkarlar və Azərbaycan. 18-19-cu əsrlər

Azərbaycan türkcəsi Qafqazda ən çox danışılan və üstəlik, şeir və musiqi dili idi. Yüzlərlə erməni aşığı türkcə yazıb-oxuyurdu. Azərbaycan musiqisini, o cümlədən, muğam və xalq mahnılarını, aşiq sənətini ermənilər də çox sevmiş, heyranlıqla dinləmiş, özləri də oxumuş və yazmışlar. Erməni və gürcü məclislərində azərbaycanlı xanəndələrin oxuduqları yaxşı məlumdur; 18-19-cu əsrlərə aid misallar kifayət qədərdir.

Tiflisdə doğulan erməni əsilli şair Sayat - Nova (1712-1795) şeirlərini üç dildə - ermənicə, gürcücə və Azərbaycan türkcəsində yazmışdır. 200-dən artıq şeirləri qalmışdır, onların yarısından çoxu türkcədir. Sayat-Nova bəzi şeirlərində hətta dörd dildən – türk, fars, erməni və gürcü dillərindən istifadə etmişdir. Onun Azərbaycan türkcəsindən ermənicəyə tərcümələri də mövcuddur - məsələn, “Ağlaram” rədifli qoşma; o, üstəlik, türkcə yazdığı bəzi öz şeirlərini də ermənicəyə tərcümə etmişdir.

Sayat - Nova'nın türkcə aşiq və xalq ədəbiyyatı məharətini göstərən maraqlı bir rəvayət mövcuddur:⁴¹

Yad bir aşiq rastlaşdığı və tanımadığı Sayat – Nova`dan soruşur: Aşiq Sayat Novanı tanıyırsanmı? Sayat - Nova cavab verir: bilmənəm, görmənəm, tanmənəm. Bu cavabdakı ikili mənəni duymayan yad aşiq

---

⁴¹ Налбандян, В.С., 1982. *Певец человека и любви*. Ленинград: Sovetskiy pisatel. s. 7, 8, 25.

“sənə inanmıram, axı onu hamı tanıyır, tərifləyir” deyir. Sayat - Nova bu dəfə “inanmənəm” deyir. Nəhayət, Sayat – Nova`nın sözlərindəki ikili mənanı anlayın aşiq utanıb gedir. Sayat – Nova`nın ilk cavabı: “bil, mənəm”, “gör, mənəm”, “tanı mənəm”, son sözü isə “inan, mənəm” kimi qəbul edilə bilər.

Sayat Nova

Sayat-Nova`dan üç kiçik parça:^{42, 43}

Birisi diyər: Sayat Nova haradan?
 Birisi Hind diyər, biri Həmədan.
 Vətənim Tiplizdir, səmti-Gürcüstan
 Anam Havlabarlı, atam Hələblü.

.....
 Yalanı gerçəyə qatmağa gəlmiş
 Soğulcan ilana çatmağa gəlmiş
 Qarğa bülbül kimi ötməyə gəlmiş
 Qəfəsə də enmək istər. Enərmi?
 Enməz, əfəndim, ey!

.....
 Bağda gülsən, dağda lala
 Görən çəkər dərdü bala
 Sayat-Nova diyər valla
 Nazlı yarın dustağıyam.

* * *

⁴² Ziya İnformasiya Mərkəzi, 2021. *Sayat Novanın Azərbaycan dilində yazdığı şeirlər*. Bax: <[http:// zim.az/edebi-elaqeler/2305-sayat-novann-azrbaycan-dilind-yazd-eirlrlr.html](http://zim.az/edebi-elaqeler/2305-sayat-novann-azrbaycan-dilind-yazd-eirlrlr.html)>

⁴³ *Sayat Nova*. 1963. ed. Araslı, H., tərcümə Cəmil, Ə., Bakı: Azərnəşr.s. 19.

Xaçatur Abovyan (1805-1848) türk (Azərbaycan) dilinin şirinliyi, poetikliyi və melodikliyi, qramatik xüsusiyyətləri, bayatı və aşıq musiqisi kimi ermənilərin çox sevdiyi şeir və musiqi məclisləri barədə yazmışdı. Onun fikrincə “yeni erməni dilinin yarısı türk və fars sözlərindən ibarətdir.⁴⁴ O, Ermənilərin türkcə mahnı, nağıl yaratdıqlarını deyirdi.⁴⁵ X. Abovyan azərbaycan və kürd xalq şeir və mahnılarını toplamışdı; onların ən azı bir qismini nəşr olunmaq üçün Mirzə Şəfinin Almaniyalı tələbəsi və dostu F.Bodenstedt`ə vermişdi.

Abovyan əsərlərində çoxsaylı Azərbaycan sözləri, o cümlədən atalar sözləri işlədirdi. *Türk qızı* hekayəsində müəllif öz qəhrəmanının dililə “etiقادımız bir olmasa da, ürəklərimiz ki, birdir”⁴⁶ deyir. Abovyanın və 19-cu əsr, qismən də 20-ci əsr erməni yazıçılarının əsərlərindəki surətlər xalis erməni adlarından çox müsəlman adı daşıyırlar. Cəfər Cabbarlı və digər Azərbaycan yazıçılarının erməni obrazları da əsasən müsəlman, xüsusi halda Azərbaycan adları daşıyırlar. Bu, əlbəttə yazıçının təxəyyülü, istəyi deyildi, gerçək həyatı əks etdirirdi.

Qeyd. Erməni adlarının çoxu türk və fars adlarından götürülürdü. Çağdaş zamanımızda bu meyl azalıb. Amma, erməni soyadlarında bu meylin açıq-aşkar izləri qalıb.

Qeyd. Azərbaycan adlarında islam təsiri altında ərəb adları və farslarla qonşuluq və mədəni təsir nəticəsində ərəb-fars adları üstünlük təşkil edib. Çağdaş zamanımızda türk əsilli adların xüsusi çəkisi çox artsa da, keçmişdən gələn adların çoxu davam etmədədir.

Abovyan müsəlmanların, türk və ləzgilərin uşaqlara ödənişsiz təhsil vermələrini, məktəblərin geniş yayılmasını, bu işdə məscidlərin rolu, o məktəblərdə müxtəlif dillərin (yəqin ki, ərəb, fars, türk dillərinin - H.İ.) tədrisi məsələlərini təqdir edir, özünün bunu bacarmadığını, ödənişsiz müəllimlik edə bilmədiyini deyir: “Nə qədər ki, mənə pul vermirlər,

---

⁴⁴ Abovyan, X. A., 1939. *Раны Армении*. Yerevan. s. 113.

⁴⁵ *Ibid.*, s. 80-81.

⁴⁶ Qasımzadə, H., 1971. *Aleksandr Şirvanzadə*. Bakı: Gənclik. s. 70.

mən də heç kimə kitab vermirəm və uşaqları da öyrətmirəm. Amma ləzgilər və türk mollaları belə etmirlər: onlar öz xalqlarının övladlarına pulsuz dərs deyirlər, lakin bununla belə, tanrı onların qismətini göndərir. Yəni, o bizi aclığa məruz qoyacaq? Sarayda, hər məscidin nəzdində, hələ kəndlərdə də mütləq məktəb, hətta böyük məktəb var və orada iki-üç dil öyrədirlər. Bizim kilsələrin həyətlərində isə hətta hacı ilə də yuva qurmur. Belədə, xalqın ürəyi get-gedə soyumazmı?”⁴⁷

Xaçatur Abovyan

Xaçatur Abovyanın “Ermənistanın yaraları” (Verk Hayastani) əsərində Qarabağ xanları, bəylər və onların erməni əhalisi ilə münasibəti mühüm yer tutur. Onun fikrincə Əliqulu xan (?) ermənilərə yaxşı baxırdı, “Deyirlər ki, xanlar arasında ondan yaxşı xan olmayıb”.⁴⁸ Sonra Sərdar Hüseyn xan barədə söhbət açır, “Güman ki, Yerevanda heç vaxt bu sərdar kimi xeyirxah, vicdanlı, xalqın kədərinə bu qədər həssas, adamların rifahı üçün bu qədər qayğıkeş insan görməyiblər”,⁴⁹ Hüseyn xanın qardaşı Həsən xanı isə pisləyir, “əsl vəhşidir”, onun zalım olduğunu deyir.

Qeyd. Yeni dövrdə kitaba qeyd yazan şəxs Abovyan`a qarşı çıxır və Hüseyn xan “erməniləri sıxışdırırdı” deyir.

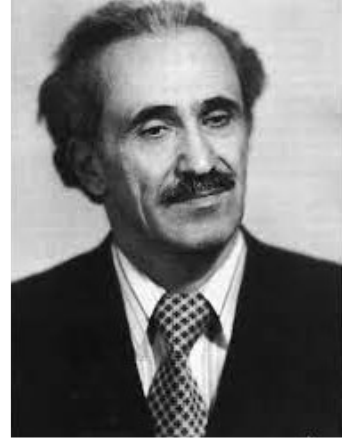
Abovyan`ın kimdənsə eşitdiyi bəzi ağlasığmaz dəhşətli hadisəni heç bir təhlil-tənqiddə məruz qoymadan, çılpaqlığı ilə yazıya daxil etməsi təəssüf doğurmaya bilməz: “Mənim zavallı dilim? Kim orada olub onlardan soruşun. Onlar qaniçən farsların anaların qarnını yararaq, oradan körpəni necə çıxarıb onu tikə-tikə necə doğradıqlarını – əvvəlcə, ayaqla-

⁴⁷ Abovyan, X. A., 1939. *Раны Армении*. Yerevan. s. 106.

⁴⁸ *Ibid.*, s. 102.

⁴⁹ *Ibid.*, s. 103.

rını, sonra qollarını kəsdiklərini, sonra isə nizə və ya qılincin ucuna taxaraq, onun fəryad etməsindən və qıvrılmasından necə həzz aldıklarını məndən min dəfə daha yaxşı danışarlar”.⁵⁰

Saleh Bəy

Bu, Azərbaycanlı elm adamı Saleh bəy`i hal-dan çıxarır, oxuculardan üzr istəyib onun sözlərini gətirirəm: “Ey insanlar! Eşidirsinizmi? Ana bətnindən çıxarılan, ayaqları və əlləri kəsilmiş, bir tikə bədəni isə nizə və ya qılincin ucuna taxılmış uşaq. Və bu bir tikə ət uzun-uzadı “çığırır”? Tutaq ki, uzun-uzadı “çığıra” bilərdi. Lakin, ayaqları, qolları olmayan bu balaca bədənin “qıvrıldığını” iddia edərkən bu Xaçatur insanları nə sayır? Ayaqları, əlləri yoxdursa, bədəni nizəyə keçirilibsə, o, necə “qıvrılar”!?”.⁵¹

Aşiq Pəri
(Müəllif: Altay Hacıyev)

* * *

Erməni əsilli, Qarabağlı Mirzəcan Mədatov (Madatov, 1797-1851) rus ordusu polkovniki idi, ədəbiyyatda isə aşiq şeirləri yazan Azərbaycan şairi kimi tanınır; Aşiq Pəri (?1811-?) ilə deyişmə və məktublaşmaları olub. Digər erməni əsilli tarixçi və ədəbiyyatçı Mirzə Yusif Nersesov və ya Mirzə Yusif Qarabaği (1798-1864) 1855-ci ildə farsca yazıb tamamladığı “Tarixi-Safi” adlı çox maraqlı “Qarabağnamə”sinə⁵² görə tanınır. “Artıq təriflərdən və yalan xəbərlərdən təmiz

⁵⁰ İbid., s.173.

⁵¹ Салех бек. 1994. *Армянство*. Bakı: Elm, s. 294.

⁵² Nersesov, M. Y., 2006. *Qarabağnamələr. İkinci kitab*. Ed. Fərzəliyev, A. Bakı: Şərq-Qərb.

və saf bir tarix yazmaq qərarına gəldim” deyən Mirzə Yusif nəzərdən keçirdiyi kitablar barədə “həqiqətin saxtalaşdırıldığını gördüm” fikrini vurğulayır. Mirzə Yusif ə görə qədim zamanlardan bəri (səlcuq, monqol, türkmən zamanından bəri) Qarabağ daxil olmaqla geniş əraziləri Gəncə xanları və bəylərbəyiləri idarə etmişlər. Nadir şaha qədər “Gəncədə Qacar Ziyadoğlu xanları hökmranlıq edir və Qarabağın da ixtiyarı onların əlində idi”.⁵³ Müəllif Şuşanın Pənah xan tərəfindən necə qurulması, həmçinin, incə şəkildə Pənah xanın beş erməni məliyi idarə etməsi barədə də yazır; “Xəmsə mülüklərini sakitləşdirdi və tərəddüd edənlərə də lazımı tənbeh etdi”.⁵⁴

Mikail Nalbadyan

Mirzə Yusif 1856-cı ildə Teymurxan-Şurada (Buynaksk, Dağıstan) M.P. Vaqif və digər Azərbaycan şairlərinin şeirlərindən ibarət *Məcmueyi-Vaqif və müasirani-digər* adlı kitab dərc etdirdi. Kitabın canı Vaqifin 70-ə yaxın şeirindən ibarətdir; bu, Vaqif şeirlərinin ilk nəşri idi. Sağ ol, Mirzə Yusif!

Liberal, modernist və anti-klerikal görüşlü görkəmli erməni şair və yazıçısı Mikail Nalbadyan`a görə (1829-1866) türk və ermənilər həyat təzi və xarakter cəhətdən bir-birinə çox bənzəyirlər: “Bu gün türklə erməninin bir diyarda yaşadıqlarını demək olar. Bu xalqlar eyni təbiətin əhatəsindədir. Hər iki xalq şərqli asiyalılardır. Onların xarakterləri, ünsiyyət təzrləri oxşardır...”⁵⁵ O, erməni dilində çoxişlə-nən, vətəndaşlıq qazanmış türk sözlərinin süni erməni kəlmələri ilə əvəz edilməsini doğru saymırdı.

---

⁵³ İbid., s. 15.

⁵⁴ İbid., s. 21.

⁵⁵ Nalbadyan, M. L. 1940. *Полное Собрание Сочинений*, 3. Yerevan. s.183-184.

Erməni əsilli sənətkarlar və Azərbaycan. 20-ci əsr

Tiflisli Saşa (Aleksandr) Oqanezaşvili`nin (1889-1932) atası erməni, anası gürcü idi. Müəllimi Şuşalı Oqanez olub; Oqanez`in gürcüləşmiş şəklini Saşa öz soyadı olaraq qəbul edib. S. Oqanezaşvili ustad kamançaçı, bəstəkar, musiqişünas və dirijor olmuşdur. 1905-ci ildən Cabbar Qaryağdıoğlu və Qurban Pirimovla birlikdə uzunömürlü üçlük şəklində çalışmış, digər Azərbaycanlı xanəndələrini də müşayiət etmiş, Qafqaz, Orta Asiya, Rusiya və İranda çıxış etmiş, Azərbaycan muğamları və xalq mahnılarının Avropada qramofon vallarına yazılmasında kamançaçı kimi iştirak etmişdir. S. Oqanezaşvili “Fərhad və Şirin” operasını yazmışdır – deyilənə görə Cabbar Qaryağdıoğlu`nun köməyilə; libretto Nizami`nin “Xosrov və Şirin” poeması əsasında Mirzə Cəlal Yusifzadə tərəfindən yazılmışdır. 1911-ci ildə Bakıda qoyulan tamaşada Fərhad rolunu Cabbar Qaryağdıoğlu, Xosrov rolunu isə Məcid Behbudov ifa etmişdi. S.Oqanezaşvili “mən musiqi sahəsində bey-

Mirzə Cəlal Yusifzadə

Anuşavan
Ter-Gevondyan

nəlmiləliyəm, mənə azərbaycan, gürcü və erməni musiqisi eyni dərəcədə əzizdir, onlar bir-birilə qohumdur, bir tayfadır”⁵⁶ deyirdi.

Bəstəkar Anuşavan Ter-Gevondyan (1877-1961) 1934-38-ci illərdə Bakı'da Dövlət Konservatoriyasının rektoru olmuş, bu müddətdə inzibati işlərlə yanaşı simfonik orkestr üçün *Rast* rapsodiyası (1935) və Cəfər Cabbarlının uyğun pyesi əsasında *Od gəlini* baletini yazmışdır (1935); balet tamaşaya qoyulmamışdır. 1939-cu ildə Bakıda, Opera və Balet teatrında erməni bəstəkar A. Mailyan`ın azərbaycan və erməni xalqlarının dostluğu və birgə mübarizəsinə həsr olunmuş *Səfa* operası tamaşaya qoyuldu. Libretto üzərində azərbaycanlı müəlliflər qrupu işləmişdi. 1942-ci ildə isə Yerevanda Ü.Hacıbəyovun *Koroğlu* operası tamaşaya qoyuldu (deyilənə görə

Cabbar Qaryağdıoğlu, Qurban Pirimov, Aleksandr Oqanezaşvili

---

⁵⁶ Meranqulyan, A. A., və Meranqulyan, A. A. 2010. *Музыка Русской Цивилизации на Кавказе и Персии*. Moskva: Armen Meranqulyan Opera. Bax: <http://www.armenmerangulianopera.ru/pages/main/vertical_menu/sasha/index.shtml>

Koroğlu rolunu sonralar Azərbaycan SSR xalq artisti adı almış Avak Petrosyan çox gözəl ifa etmişdi).

Qeyd. Saşa Oqanezaşvili və Anuşavan Ter-Gevondyan`ın Üzeyir Hacıbəyov`a soyuq münasibət bəslədikləri, onların Üzeyir bəyin haqsız tənqid etdikləri, Ter-Gevondyan`ın rektor olduğu dövrdə Üzeyir bəyi sıxışdırmağa çalışdığı deyilir.

Erməni yazıçı və teatr xadimi Arşavir Darbni Cəfər Cabbarlı`nın erməni oxucuları arasında populyarlığını və erməni-azərbaycanlı teatr əməkdaşlığını xatırlayır (1960): “O zaman Azərbaycan Dövlət Dram teatrı kollektivi ilə Erməni Dövlət Dram teatrı kollektivi bir binada (Bakı`da – H.İ.) doğma qardaş kimi işləyib yaradırdılar... Cəfər Cabbarlı isə bu birləşmiş teatrın dramaturqu idi... Mən, Erməni Dövlət Dram Teatrında “Sevil” pyesinin tamaşaya qoyulduğu günü heç vaxt unutmayacam... Tamaşa salonunda bütün cərgələrdə həm erməni, həm azərbaycanlı, həm də ruslar yan-yana əyləşmişdilər. Onlar eyni həyəcanla pyesə tamaşa edirdilər. Mən Sevil adını daşıyan çox erməni qızı tanıyıram. Bu, əlbəttə, Cəfər Cabbarlının əsərindən gəlir... Cəfər Cabbarlının qəhrəmanlarının Yerevan`da Sundukyan adına teatrda görünməsi çox fərqli və həyəcanlı idi... Teatrın tamaşa salonunda azərbaycanlılarla ermənilərin yan-yana əyləşdiklərini görəndə, o zaman Bakıda həmin əsərlərə ermənilərlə azərbaycanlıların eyni məhəbbətlə cərgə-cərgə əyləşib baxdıqları yadıma düşdü”.⁵⁷

* * *

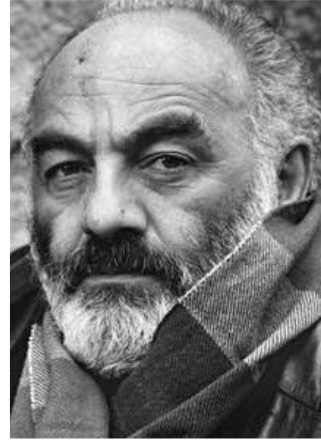
Dağlıq Qarabağ ermənilərindən Andrey Babayev (1923-1964) Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasını bitirmiş, 1950-ci ilə qədər Bakıda, sonra Moskvada yaşamışdır. Çox sevilən, məşhur olan Azərbaycan mahnılarının-“Nazəndə sevgilim”, “Pıçıldaşın ləpələr”, “Bakılı qız”, “Kimlər gəldi, kimlər getdi”, “Bulaq üstə gedən gözəl”, “Özünə qurbanam”, “Küsüb getdi”, “Səni sevəcəyəm sən sevməsən də”, rusca Rəşid Behbudovun ifasında populyarlaşan “Любимые глаза /Sevimli gözlər”

---

⁵⁷ Darbni, A., 1969. *Cəfər Cabbarlı haqqında xatirələr*. ed. Abasov, Ş., Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. s. 167-169.

(“Только у любимой... могут быть такие... необыкновенные глаза”...), “Я встретил девушку/Bir qız gördüm” kimi mahnıların, həmçinin Fikrət Əmirovla birlikdə yazılmış fortepiano və xalq çalğı alətləri orkestri üçün konsertin müəllifidir.

Erməni əsilli tanınmış kino-rejissor Sergey Paracanov (1924-1990) Lermontov`un Azərbaycan dastanı *Aşıq Qərib* əsasında yazdığı hekayəni ssenari üçün əsas götürüb *Aşıq Qərib* filmi çəkdi (1988); filmin musiqisini Azərbaycan bəstəkarı Cavanşir Quliyev yazdı. Paracanov Sayat-Nova haqqında “Nar rəngi” (Цвет граната) adlı film çəkmişdi (1969).

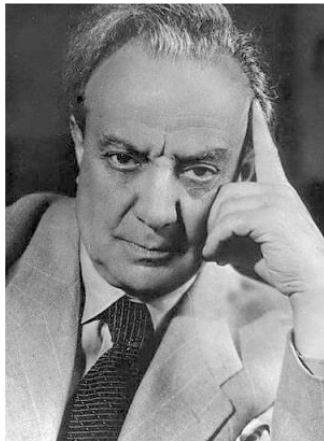

Sergey Paracanov

Azərbaycan sənətkarları Ermənistanda, ermənilər Azərbaycanda yaşamış, yaratmış, fəaliyyət göstərmiş, fəxri adlara layiq görülmüşlər. Rəşid Behbudov (1915-1989) on il ətrafında (1934-44-cü illərdə) Yerevan Dövlət Caz Orkestrinin solisti olmuş və eyni zamanda Ermənistan Dövlət Opera və Balet teatrında opera ifaçısı olmuşdur. O, Ermənistanı Sovet İttifaqının müxtəlif yerlərində və İranda təmsil etmişdir. Azərbaycanlı Sürəyya Qacar, Niyazi və Zeynəb Xanlarova Ermənistan SSR xalq

Aleksandr Şirvanzadə

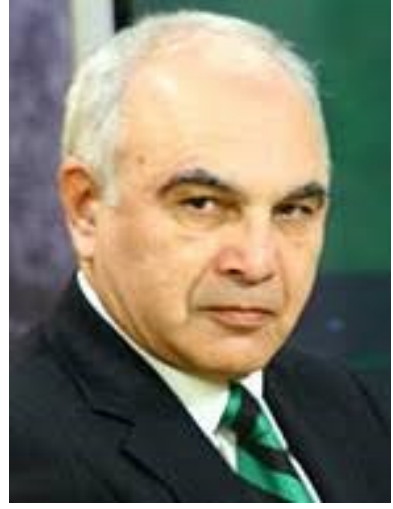
Vaqram Papazyan

Aram Xaçaturyan

Müslüm Maqomayev və
Arno Babacanyan

Cavanşir Quliyev

artisti, Aleksandr Şirvanzadə Azərbaycan SSR xalq yazıçısı, tanınmış aktyor Vaqram Papazyan (*Qız qalası* filmində Səməd xan rolunda çəkilməmişdi – 1923-1924), bəstəkar Aram Xaçaturyan və daha 14 erməni əsilli sənət adamı isə Azərbaycan SSR xalq artisti adı almışlar.

Məşhur Azərbaycanlı müğənni (bariton), Sovet estrada ulduzu Müslüm Maqomayev və erməni əsilli bəstəkar Arno Babacanyan`ın yaradıcı əməkdaşlığı yaxşı məlumdur. Maqomayev Babacanyan`ın bəstələdiyi 36 kompozisiyanı ifa etmişdir. Arno Müslümü öz mahnılarının *ən yaxşı ifaçısı, hətta həmmüəllifi* adlandırmışdı. Sonra onların münasibəti pozuldu. Mətbuatda Babacanyan *mahnılarını ifa edən müğənnilərdən sizə ən yaxın olanları kimlərdir* sualına Kobzondan başlamış, naməlum adlara qədər hamını saymışdı – Maqomayevdən başqa; Qarabağ münəqişəsi, təəssüf ki, gözlənilməz hisslərə və hərəkətlərə qida verirdi...

Beynəlmiləl Bakıda böyümüş və Babacanyanın mahnılarını ifa etmiş şəxs kimi erməni-azərbaycan silahlı qarşıdurmasına necə baxırsınız sualına Maqomayevin cavabı belə olmuşdu: “Azərbaycan bunda günahkar deyil – vəssalam! Bizim respublikamızda həmişə çoxlu erməni yaşayıb, lakin buna görə heç bir incikliyimiz olmayıb - hamımız dost olmuşuq. Bizim həyatımızda azərbaycanlılarla ermənilərin sayı bərabər

idi. Sinfimizdə dörd ya beş azərbaycanlı, beş erməni, bir o qədər də yəhudi oxuyurdu və bununla əlaqədar heç bir anlaşılmazlıq yaranmırdı. Bakı o qədər yaxşı, səmimi şəhər idi ki, belə şeylərdən danışmaq ədəbsizlik sayılırdı, buna cəhd göstərən isə dərhal ağzını yumurdular”.⁵⁸

* * *

Abbas Səhhət

Vaxtanq Ananyan

Erməni şair və yazıçıları Azərbaycan türkləri haqqında nə düşünürdülər? Bir tərəfdən həyat tərzi, düşüncə tərzi baxımından erməni və Azərbaycan türk xalqlarının yaxın olduğu vurğulanırdı. H. Tumanyan 1909-cu ildə yazdığı bir məqalədə hər xalqın gözəl cəhətləri var, onları bilmək lazımdır fikrini vurğulayırdı: “Məgər biz rus adamının mehribanlığı və ürək saflığı, gürcü qəlbinin səmimiliyi, azərbaycanlının cəngavərliyi ilə yaxşı tanışıqmı?”⁵⁹ Lakin, qonşu xalqa mənfi düşüncə ilə baxış da mövcud idi: zaman keçdikcə, münafişələr artdıqca bu mənfilik daha çox gözə çarpırdı. Sovet dövründə erməni ədəbiyyatında da

⁵⁸ Иманов. В., 2008. *Trend news agency*. Муслим Магомаев и Арно Бабаджанян: дружба азербайджанца и армянина. Bakı: Azərbaycan.

⁵⁹ Qasımsadə, H., 1971. *Aleksandr Şirvanzadə*. Bakı: Gənclik. s. 39.

xalqlar dostluğu tərənnüm olunurdu, lakin 60-cı illərdən başlayaraq ümumi anti-türk və get-gedə anti-azərbaycan izləri görünməkdəydi.

Abbas Səhhət 1912-ci ildə işıq üzü görən “Məğrib günəşləri” adlı poetik tərcümələr kitabına gürcü və erməni şairlərindən etdiyi tərcümələri də daxil etmişdi. Ermənilərin Azərbaycan türkcəsindən tərcümələri, xüsusilə folklor umuzdan tərcümələri isə daha əvvəl başlanmışdı. Azərbaycan türkcəsindən digər dillərə və digər dillərdən bu dilə tərcümə fəaliyyətinin müəyyən tarixi olsa da, bu iş məhz Sovet dövründə geniş vüsət aldı. Erməni dilindən Azərbaycan türkcəsinə və tərsinə müxtəlif janrlarda yazılmış ədəbiyyat – poeziya, nəsr, dram əsərləri, uşaq ədəbiyyatı tərcümə olunurdu. Çox yaxşı yadımdadır – məktəbdə 5-ci sinifdə oxuyanda Vaxtanq Ananyan`ın (1905-1980) “Sevan sahilində”, 6-cı sinifdə isə həmin müəllifin “Qaplan dərəsinin əsirləri” macərə kitablarını öz dilimizdə oxumuşdum, çox xoşuma gəlmişdi, digər şagird yoldaşlarıma da oxumalarını tövsiyə etmişdim.

Aleksandr Şirvanzadə`nin dərsinə qulaq asağ

Şamaxı`lı erməni yazıçı Aleksandr Şirvanzadə (1858-1935) öz soyadı Movsesyan`ı 1880-ci ildə dəyişdirib doğulduğu məkanı bildirən Azərbaycan-İransayağı Şirvanzadə ilə əvəz etmişdi (Cəlil Məmmədquluzadə demişkən, *bizim türk dilində -Şirvanoğlu İsgəndər*). Şirvanzadənin bir-birini sevən iki türk (Azərbaycanlı) gəncin - Əsəd və Fatmanın məhəllə savaşı nəticəsində yaşadığı faciəni təsvir edən əsəri əvvəlcə Azərbaycan türkcəsində, Tiflisdə nəşr olunan Kəşkül qəzetinin 83, 84-cü nömrələrində (1899) *Şamaxı zəndəganlığından qanlı bir roman* adı ilə, bir neçə ay sonra isə ermənicə *Ardzaqank* qəzetində dərc olunmuşdu. Əsəri türkcəyə kim tərcümə edib – müəllif, ya kim – məlum deyil.⁶⁰ Müəllifin ən populyar əsərlərindən biri olan *Xaos* romanı ilk əvvəl Azərbaycan türkcəsinə (1928-1929), sonra rusçaya (1930) və digər dillərə tərcümə olunmuşdu. *Namus* və digər əsərlərində çoxsaylı Azərbaycan sözləri və atalar sözü işlətmışdi.

A.Şirvanzadə o dövr üçün haqlı olaraq “ayrı millətlər arasında birlik daha möhkəmdir, nəinki türklər arasında..., birliyi ziyalılar xalqa sirayət etdirməlidirlər” deyirdi. O, türklərin (azərbaycanlıların) yazı dilində yaranmış problemləri də şərh edirdi. *Kəşkül* qəzetinin türkcə nəşr olduğunu, müəyyən təbəqələrin, xüsusilə mollaların ona lağ etdiyini, *fars və ərəb dilində yazın* deməyini yada salır, sonra bu qəzetin fars və türk-

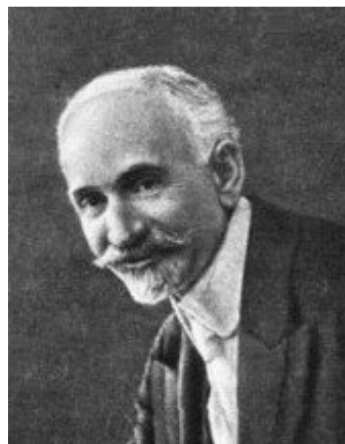
---

⁶⁰ Qasımsadə, H., 1971. *Aleksandr Şirvanzadə*. Bakı: Gənclik. s. 41.

cə çıxdığını, əksəriyyətin farscanı başa düşmədiyini və qəzetin yenidən türkcəyə qayıtdığını qeyd edirdi.⁶¹

Hovanes Tumanyan və Aleksandr Şirvanzadə 1905-ci il erməni-müsəlman davası əleyhinə çıxış edir, sülhə çağırırdılar. Şirvanzadəyə görə “Bakı hadisəsini hər vəchlə milli nifrət və müsəlman fanatizmi ilə izah etməyə çalışan adamlar həqiqətə qarşı ağır cinayət edirlər”. O, həmin il *Luma* jurnalında dərc etdirdiyi “Daxili xülasə”də əvvəlki qonşuluq, dostluq həyatına qayıtmağa çağırmış: “Biz xristiancasına öz qonşularımızı bağışlayırıq, onlar da gərək bizi bağışlasınlar” və əlavə etmişdi: “erməni ailələrini müdafiə edən əksər türklərə eşq olsun”.⁶²

Hovannes Tumanyan

A.Şirvanzadə bu ağırlı dava haqqında *Санкт-Петербургские новости* qəzetində (№170) məqalə yazdı, barışığa çağırdı. Rus mətbuatında Azərbaycan türklərini qınayan fikir və yazılar üstünlük təşkil edirdi; onlarla mübarizə aparan Əhməd bəy Ağayev A. Şirvanzadənin tərəfsiz və davanın kökünü axtaran yazısını hərəarətlə qarşıladı, “Erməni yazıçısı Şirvanzadəyə açıq məktub” yazdı (*Kaspi*, 28 iyul, 1905): “Bax, nəhayət, camaatın coşan ehtirasından, azğınlaşmış şovinistlərin böhtan və iftiralarından, öz səadətlərini başqalarının bədbəxtliyi üzərində quran siyasətbazların intriqalarından qorxmayıb həqiqət sözünü deyən bir adam tapıldı”.⁶³ Əhməd bəy bu yazısında Şirvanzadənin məqaləsindən çox alıntı etmişdi, məsələn, “Təqsirkar, hər şeydən əvvəl, bizim kütlələrin cahilliyidir... Təqsir qismən müsəlman və erməni ziyalıları arasında həmrəyliyin olmamasıdır. Təqsirkar hər iki xalq arasında şifahi və mətbuat vasitəsilə nifaq salan şəxslərdir...”. “İndi erməni və eləcə də müsəlman ziyalılarının bütün qüvvələri yalnız bir şeyə - davam edən kə-

⁶¹ İbid., s.78-70.

⁶² İbid., s. 84-85.

⁶³ İbid., s. 88.

dərli hadisənin dayandırılmasına və ermənilərlə müsəlmanların əvvəlki səmimi münasibətlərinin bərpası işinə sərf edilməlidir”.⁶⁴

A.Şirvanzadə yazıçı Qazaros Ağayana məktubunda (1906) millətlər arasında nifaq salan daşnak millətçiliyini səciyyələndirirdi: “Sən bilir-sənmi daşnakların tənəzzülünün səbəbi nədir? Saxtakarlıq. Bu partiya və onun rəhbərləri iliklərinə qədər millətçidirlər, lakin, özlərini sosialistlər, inqilabçılar kimi qələmə verməkdən ötrü qabıqdan çıxırlar. Bu saxtakarlıqdır və onları məhv edir”.⁶⁵ Böyük yazıçı və barışıq carçısı 1918-ci ildə qızışan qarşıdurmalara da eyni münasibət bildirmişdi, *Mşak* qəzetində dərc etdirdiyi “Yoxsa biz məhv olarıq” məqaləsində (1918, №163) yazırdı: “Qafqazın üç əsas millətinin heç biri qüvvətli və zəif deyildir. Yalnız hər üçünün ağı zəifdir. Qoy bunu üç millətin bütün şovinistləri bilsinlər və hiss etsinlər, öz millətçi fəaliyyətlərinə son qoy-sunlar... Yoxsa biz də məhv olarıq, bizim ölkəmiz də”. O, kiçik millətin digər bir milləti məhv etmək arzusunu gülünc sayırdı; bu “nəhəngin dava paltarını geymiş bir cırıdana bənzəyir”.⁶⁶ Şirvanzadənin yazıçı təxəyyülündən çıxan bənzətmə də maraqlıdır: “Zaqafqaziya özünün üç əsas milləti ilə bir sacayağıya bənzəyir. Onun bir ayağını sındırırsanız, qazan üstündə dayana bilməz”.⁶⁷

A. Şirvanzadə'nin erməni-türk (azərbaycanlı) münasibətlərinə aid sözləri və barışığa çağırışı bir əsrdən artıq vaxt keçməsinə baxmayaraq nəinki köhnəlməyib, hətta daha aktual olub!

---

⁶⁴ İbid., s. 86.

⁶⁵ İbid., s. 89.

⁶⁶ İbid., s. 88.

⁶⁷ İbid., s. 89.

Avetik İsaakyan`ın “Gündəliklər”i

Ermənilərin böyük şair, yazıçı və ictimai xadimi Avetik İsaakyan (1875-1957) daşnakçı olmuş, çox təəssüf ki, erməni məsələsi, Qarabağ və Cavax məsələlərini qızıqsıdıran fikirlər söyləmiş, türklərə nifrət və qisasçılığı təbliğ etmişdi. Onun *Cenevrə gündəliyi* (1916-1917) “Erməni məsələsi”nə həsr olunub. Və ölümündən sonra nəşr olunan (1977) “Gündəliklər”⁶⁸ sanki humanist yazıçının deyil, erməni məsələsində ermənilərdən başqa hamını günahkar çıxaran qatı millətçi qələmindən çıxmışdır. Onun deməyinə görə bütün iri Avropa dövlətləri erməniləri satdılar, talenin öhdəsinə buraxdılar. Rusiya da eynilə, Atatürk Türkiyəsi ilə müttəfiq oldu. Öz qüvvəmizə əsaslanmalıyıq fikrinə gələn İsaakyan bu qüvvənin mahiyyətini də bəyan edir - əldə silah, hərbi yol...O, *bizim istədiklərimizi niyə bizə vermirsiniz* deyə gah Almaniya, gah İngiltərə, gah ABŞ və Fransa, gah Rusiyanı günahlandırır.

Avetik İsaakyan

A.İsaakyan`ın *Gündəliklər*`indən (ruscaya tərcüməsindən) təəccüblü dərəcədə nifrətlə dolu bir neçə fikir və ifadələri alıntı edirəm. “Heç

---

⁶⁸ New time. 2017. *Из записных книжек Аветика Исаакяна*. Вах: <<http://national-idea.am/articles.php?id=323&l=R>>

olmasa, bir türkü öldürən, yaxud öldürəcək hər bir erməniyə tanrı yar olur”. “Xeyirxah türklə qəddar türk arasında fərq nədir? Xeyirxah türk atanı oğulun gözü qabağında öldürür. Qəddar türk oğlu atanın gözü qabağında öldürür”. “Türklər şərəf və vicdanı olmayan, qaniçən, vəhşi, barbarlardır, insanabənzər adamyeyənlərdir”. “İt dilənçi ilə barışmaz, türk də erməni ilə”. “Tatarları (Azərbaycan türklərini -H.İ.) neftdən ötrü silahlandırdılar”. “Hamı bizim əleyhimizədir”. “Avropa quldur, cina-yətkar, qana susamış yırtıcıdır”.

O, ermənilərin (əslində, münaqişəni, davanı qızıışdıran qatı millətçilərin – H.İ.) nədə səhv etdiklərini də deyir: “Uşaq kimi sadələvhəsənə inanırdılar ki, Avropa Ermənistanı azad edəcək, türkləri cəzalandıracaq”. “Bu vədlərə inanan erməni xalqı müharibəyə qoşuldu, məğlubiyyətə uğradı və darmadağın edildi”.

İsaakyan`ın o zamankı ermənilərin düşdüyü vəziyyəti şərh edən bəzi fikirləri, zənnimcə, bu günlə, cari vəziyyətlə də səsləşir: “Dindaşlarının vədlərinə inanan aldadılmış, əldən düşmüş, zəlil, tamarzı, epidemi-yaların məhv etdiyi millət...”

Gözəl və təhlükəli tarix...

Millətlərarası münaqişə və savaşların ortaya çıxmasında tarixə əsaslanmaq, daha doğrusu, tarixi köməyə çağırmaq, tarixdən istifadə etmək böyük, çox zaman həlledici rol oynayır. Kim kimə zülm edib? Kim məzlumdur, kim zalım? Kim kimin haqqını yeyib? Kim kimə zülm etmək, kim kimi məhv etmək fikrindədir? Kim kimdən qısas almaq istəyir? Kim mədənidir, kim vəhşi? Bu ərazi kimindir? Bu ərazi kimin əcdadlarına məxsus olub? Kim bu yerlərə birinci gəlib? Münaqişə edən tərəflərin bu və bənzər suallara fərqli, əsasən biri o birinə zidd cavabları var. Bu cavabların əsasında tarix – iki xalqın münasibətləri tarixi dayanır. Hər tərəfin tarixə öz baxışı var. Hər tərəf özünə tarix düzəldib.

Bu necə olur? Tarix düzəltmək nədir? Məgər tarix elm deyilmi? Tarixin qanunları yoxdurmu? Vahid, obyektiv tarix yoxdurmu?

Kimliyimizi, mahiyyətimizi keçmişsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Keçmiş tam deyil, tarixin bizə söylədiyi qədər bilirik; tarix keçmiş haqqında öyrənib yazdıqlarımızdan ibarətdir. Tarix keçmişin düşüncədə bərpasıdır. Əlbəttə keçmişin tam canlandırılması mümkün olan şey deyil. Tarix keçmiş haqqında “hekayələr”dən əmələ gəlir, tarixçilikdə mütləq gerçək yoxdur, tarixçilərin inandıqları və ya inandıрмаğa çalışdıqları gerçəklər var.

Tarix elmini qidalandıran ən güclü amil kollektiv kimlik axtarışıdır. Tarixsiz etnik, milli, dini, ideoloji və digər qrup kimlikləri yoxdur. Mən kiməm, haralıyam, hansı nəsildən, hansı qəbilədən, hansı xalqdanam?

Damarlarımda hansı qan axır? Dinim, dilim, vətəndaşlığım, siyasi bağlılığım nədir? Mənimlə bir olan, həmdəm olan, həmdərd olan kimlərdir? Mən hansı ədəbiyyat, hansı musiqi, hansı mədəni mühitdə böyümüşəm, yetişmişəm? İnsan ünsiyyət deməkdir, təkbaşına insan olmur, insan bir mühitdə doğulur, bu və ya digər mühitdə yaşayır. Aristotel demişkən, insan siyasi canlıdır və ya ictimai heyvandır.

* * *

Tarix cürbəcür qaynaqlara və sənədlərə əsaslanaraq yazılır. İlk qaynaqlar dövrün şahidləri, yəni, səlnaməçilər, tarixçilər, yazıçılar, səyyahlar, həmçinin dövlət idarələri tərəfindən hazırlanmış sənəd, gündəlik, məktub və digər yazılardan ibarətdir. Sonra ikinci və üçüncü əl qaynaqlar - tarixçilər, filosoflar, yazıçılar və başqaları tərəfindən yazılmış şərhlər, kitablar, məqalələr, ümumiləşdirmələr gəlir. İlk qaynaqlar az və natamam ola bilər, həmçinin, qaynaq müəllifinin şəxsiyyəti və qrup kimliyi (milliyəti, dini, ideoloji baxışları, asılı olması) onun yazısına təsir edir: o, məlum olanlar arasından istəyinə uyğun olanı seçir.

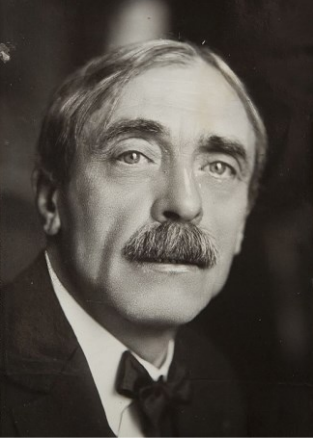
Tarixyazmada subyektivlik varsa, onu subyektiv edən hansı amillərdir, tərəfgirliyin və saxtalaşdırmanın səbəbi nədir? Bir neçə əsas səbəb göstərmək mümkündür: a) qaynaqların yarımçıqlığı və kifayət etməməsi; b) müxtəlif qaynaqların verdiyi məlumatların bir-biri ilə düz gəlməməsi, hətta bir-birinə zidd olması; c) müəllifin fakt və hadisələri xidmət etdiyi hökmdarın və ya mənsub olduğu, yaxud xoşuna gələn xalqın, ölkənin, ideoloji qrupun xeyrinə və ya xoşuna gəlməyən zərərli təhrif edə bilməsi: yəni, tarixi hadisələri əvvəlcədən qoyulmuş məqsədli çərçivələr və qəliblər içində yerləşdirmək istəyi; d) doğrunu yazmaqdan qorxmaq və ya yalan yazıb mükafat qazanmaq arzusu; e) dövrün və hadisələrin təbiətini, dərin səbəblərini yaxşı bilməmək...

Tarixçi daha çox yaşadığı zamanın düşüncəsi ilə hərəkət edir. O, ictimai sifarişə, kollektiv istəyə cavab verib keçmiş dəyişdirməkdən, “düzəltməkdən” çəkinmir. Zaman dəyişdikcə yeni sifariş əmələ gəlir və ona uyğun tarix yazılır. Yaşadığı dövr və mühit tarixçinin əsərinə açıq və ya

bilincaltında təsir göstərir. Tarixçi keçmişi bu günün tələblərinə uyğun şəkllə salır, yəni, keçmişə müdaxilə edir.

Tarix bir sənət əsəridir, yaradılır, inşa edilir. Tarixçilər kollektiv yaddaşın memarı rolu oynayırlar. Qədim dövrlərin tarixi daha çox manipulyasiya edilir, həm ilk qaynaqların az və qarışıq olması buna imkan yaradır, həm də tarixçilər və tarixdən istifadə edənlər hər vasitə ilə tarixi daha qədimlərə daşımaq, daha qədim millət şərəfinə nail olmaq uğrunda dava edirlər. Qələm və mürəkkəblə aparılan ilkin dava get-gedə qılınclı, top-tüfəngli savaşa dönür. Bir sıra xalqların nümayəndələri Şumerlərlə qohum olduqlarını sübut etməyə çalışırlar, çoxu da sayca kiçik olan xalqlar. Hətta Hind-Avropa dil qrupunda olan xalqın yapışqan (iltisqi, aqqlyutinativ) dili olan Şumerlərlə dil qohumluğunu sübut etməyə çalışırlar. Nədən? Ən qədim və mədəni xalq statusuna nail olmaq və ya onu gücləndirmək üçün.

* * *

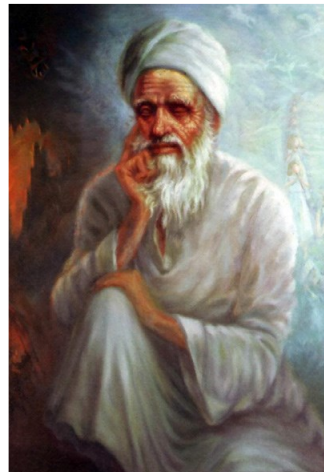
Paul Valery

Millətçilik, patriotizm kimi hisslər tarixə marağı artırır, eyni zamanda onu ideoloji silaha çevirir. Tarix maraqlıdır, vacibdir, lakin, təhlükəli də ola bilər. Kollektiv kimlik, milli, dini, ideoloji kimliklər tarixi miflərin yaranmasına səbəb olur və millətlər, dinlər, ölkələr arasında gərginliyin artmasına, kin və nifrətə və hətta savaşa səbəb ola bilər. Tarixin hazırladığı və alovlandırdığı millətçilik duyğularının, ifrat dini hisslərin zilə qalxması özgələrin aşağılanmasına, başqalarına qarşı düşmənçiliyə gətirib çıxarır. Fransalı şair Paul Valéry (1871-1945)

bir esse`sində (1931) bunu çox gözəl ifadə etmişdi: “Tarix idrak kimyasının icad etdiyi ən təhlükəli məhsuldur. Onun xassələri yaxşı məlumdur. O, xəyallar və sərxoşluq doğurur. O, insanları saxta xatirələrlə doldurur, onların reaksiyalarını şiddətləndirir, köhnə inciklikləri dərinləşdirir, onların dincliyini pozur və onların əzəmət sayıqlamalarını ya

da yanlış təqibolunma hissini təşviq edir. O, bütöv millətləri kədərli, kibrli, dözülməz və lovğa edir”.⁶⁹

Tarixçi araşdırıb, ölçüb-biçib nəticədə gerçək olanları yazdığını iddia edir. Əldə edilən “gerçək” əslində tam gerçək olmayıb tarixçilərin xüsusi yaratdığı bəzəkli əfsanəyə çevrilə bilər. Bunu böyük ərəb şairi Əbu-l-Üla əl-Müərrri (973-1057) *əl-Luzumiyyət* adlanan şeirlər silsiləsində gözəl ifadə etmişdir: “hər xalqın öz yalanı, uydurması var, ancaq adamlar bunu müqəddəs hesab edib inanırlar”.⁷⁰

Əbu-l-Üla əl-Müərrri

Düşmən obrazı tarix və siyasətdə böyük rol oynayır. Bu obrazın baş memarı tarixçidir. “Xarici düşmənlər bizi geri saldı” – bu, tarixyazmada və siyasətdə ən aparıcı ideyadır. Xalqın tarixi əsasən yadellilərin hücumlarına qarşı dayanmaq və ya onların əsarətindən qurtarmaq uğrunda mübarizə, qonşularla və uzaqdan gələn qəsbkarlarla savaqlar kimi yazılır. Düşmən obrazının və əbədi mübarizə ideyasının cazibədarlığı siyasi və hərbi tarixi sevdilir və populyarlaşdırır. Tarix dərsləkləri “ədalətli” və “ədalətsiz” savaqlar üzərində qurulur.

Tarix fəlsəfəsi və tarixin necə yazılması barədə əlavə məlumat üçün kiçik ədəbiyyat siyahısı:

1. G.W.F. Hegel. Introduction to the Philosophy of History. Indianapolis: Hackett Publishing, 1988.
2. R. G. Collingwood. The Idea of History. Oxford, Clarendon Press, 1946.
3. Ernst Breisach. Historiography. The University of Chicago Press, 1994.
4. Hamlet İ saxanlı. Keçmişin fəlsəfəsi və ya tarix necə yazılır? Xəzər Xəbər / Khazar Review № 284, 286-291, 2010; № 292-302, 2011.

⁶⁹ Valéry, P., 1931. *Regards sur le monde actuel*. Paris Librairie Stock, Delamain et Boutelleau. Bax: *History and Politics*. 1962. New York: Bollingen.

⁷⁰ Климович.Л.И., 1986. *Книга о Коране, его происхождении и мифологии*. Глава II. Москва: Siyasi Ədəbiyyat Nəşriyyatı.

Qafqaz və Azərbaycan haqqında

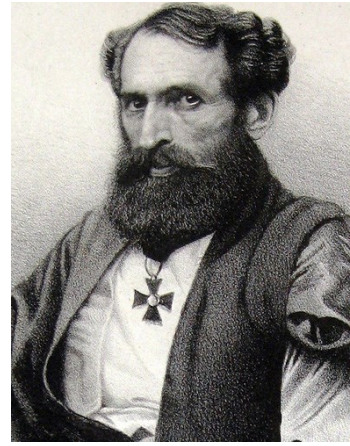
Qafqaz xalqlarının mürəkkəb tarixi var. Qafqaz tarix boyu bir tərəfdən digər tərəflərə hərəkət edən böyük hərbi yürüşlərin ayağı altında olmuş, böyük güclərin bir-birilə toqquşma meydanında yer almış, müxtəlif imperiyaların uzaq, uc əyalətinə çevrilmişdir. Qafqaz xalqları xronoloji olaraq Roma və Persiya arasında, Bizans və Persiya arasında, İslam xəlifəliyi, Bizans və Xəzərlər arasında, Səlcuqlar və Monqolların təsiri altında, Osmanlı və Səfəvilər arasında, Osmanlı, Qacarlar, Afşarlar və Rusiya arasında qalmış, öz idarəetmə sistemlərini qurmuş, lakin, əksər hallarda böyük dövlətlərin vassaları olmuşlar. Qonşu xalqlar bir-birilə gediş-gəlişdə, ticarətdə, işbirliyində, həmçinin savaşa olmuşlar. Böyük güclər zəifləyəndə yerli idarəetmə güclənmiş, yerli dövlətcilər arasında zaman-zaman münaqişə yaranmış, onlar bir-birilə savaşmış, böyüklük iddiasına qapılmış, gah o, gah bu qabağa çıxmışdır.

Demək olar ki, bütün xalqlar yer dəyişiblər – bəziləri daha qədimdə, daha tez, digərləri sonrakı, daha gec zamanlarda və bu köçlər müxtəlif səbəblərə görə baş verib. Yer dəyişənlər əvvəlki yerlərin həsrətini çəkiblər, o yerlər uzaqda qalsa da, əlçatmaz olsa da, o yerlərlə bağlı xatirələr yaşamışdır. Bu xatirələri yaradan şair, yazıçı, dilçi və tarixçilərdir, yeni dövrdə həmin xatirələrə bəzək-düzək vuranlara media da qoşulmuşdur. Xatirələri oxuyub vəcdə gələn və onları canlandırır böyük xəyallara qapılan da həmin sənət sahibləridir; bəzi siyasətçilər onlardan ilham və ideya alıb hərəkətə keçməyə çalışırlar.

Qafqaz xalqları əsasən azsaylı xalqlardır. Qafqazın ən çoxsaylı xalqı türklərdir - onların da mütləq çoxu Azərbaycan türkləridir. Qafqaz sıra dağlarının şimalında çox cürbəcür etnik qruplar, Qafqaz qrupuna daxil edilən dillər, həmçinin, türkdilli xalqlar yaşayırlar. Qafqaz sıra dağlarından cənubda da çox müxtəlif xalqlar məskən salmışlar, burada say və dövlətçilik baxımından üç xalq üstünlük təşkil etmişdir: azərbaycanlılar, gürcülər və ermənilər.

* * *

İndiki Azərbaycan türkləri orta əsrlərdə *türkmən*, *türk*, Rusiya dövründə *Qafqaz tatarları* kimi adlarla tanınan xalqın varisləridir. Əslində, qədimdə və orta əsrlərdə *Azərbaycan* indiki İran`ın şimal qərbində yerləşən, mərkəzi Təbriz şəhəri olan, Ərdəbil, Urmiyə, Marağa, Zəncan, Xoy, Maku kimi şəhər və əyalətləri əhatə edən ərazinin adı olmuşdur; bu gün də həmən yerin adı Azərbaycandır. İdarəetmədə ərəblər coğrafi adlar, o cümlədən *Azərbaycan*, eləcə də *Ərminiyyə* terminləri altında, adətən, daha geniş əra-ziləri nəzərdə tuturdular.

Mirzə Kazım bəy

Qafqaz Azərbaycanlıları və onların dili üçün Rusiyada daxil edilmiş tatar kəlməsi süni idi çox yaşaya bilməzdi. İran Azərbaycanında və Rusiyanın əlinə keçmiş Qafqazın mərkəzi və cənub-şərqində yaşayan xalq eyni dildə danışdığı üçün İranda olduğu kimi *türk* kəlməsi işlədilər bilərdi. Rusiyada *türk* kəlməsi ilə Türkiyə türkləri və ya geniş mənada türk xalqları nəzərdə tutulduğuna görə Qafqaz türkləri üçün get-gedə *Azərbaycan* kəlməsi və *Azərbaycan dili* adları tətbiq olunmağa başlandı (Rusiyada müxtəlif təhriflərlə, məsələn, Aderbidjan kimi). Məsələn, böyük şərqşünas Mirzə Kazım bəy (1802-1870) 1851-ci ildə yazdığı “Dərbəndnamə`yə giriş”də *Dərbəndnamə`nin bütün siyahıları* (mövcud əlyazma nüsxələri – H.İ.) *aderbidjan dilində yazılmışdır*”

(Все эти списки написаны на азербиджанском языке)⁷¹ deyir. O, 1939-cu ildə yazdığı *Общая грамматика турецко-татарского языка* kitabında *azəri* ləhcəsi, onun Şimal, yəni, Qafqaz və cənub, yəni, İran qolları olduğunu qeyd etmişdi. Kazan Universitetində çalışsan Mirzə Kazım bəy tatar-türklərlə (tatarca danışanlar) Qafqaz və İranda məskunlaşmış türklər-azərbaycanlılar (adərbaycanca danışanlar) arasındakı fərqi vurğulamalı olurdu. Böyük türk mütəfəkkiri Fuad Köprülü yazır: “Türkcenin iki büyük edebi lehçesi olan *Çağatay* ve *Osmanlı* lehçeleri yanında, Horasan`dan Anadolu`ya ve Kafkasya`dan Bağdat`a kadar geniş bir sahada XIV asırdan beri hakim olup, kuvvetli bir edebi inkişaf göstərmiş bulunan üçüncü bir edebi lehce daha vardır ki, işte biz *azeri* istilahı ile bilhassa bunu kaydediyoruz”.⁷² Göründüyü kimi, türkmən, türk, tatar adları ilə yanaşı xalq və onun dilini ifadə etmək üçün Azərbaycan və Azəri terminləri də daxil edilirdi.

Fuad Köprülü

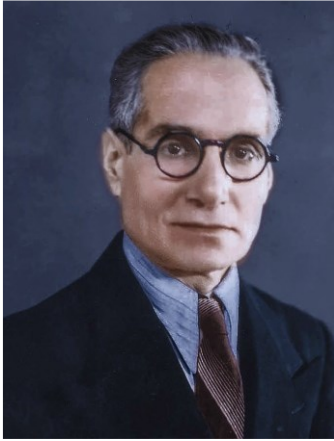
1918-ci ildə Qafqaz xalqları Birinci Dünya Savaşının bitməsi, Rusiyanın məğlub olması və orada inqilab baş verməsi nəticəsində öz dövlət müstəqilliklərini bəyan edərkən *Azərbaycan* sözü coğrafi ad və dil adından siyasi ad müstəvisinə çıxdı. Dövlətin adını Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qoydular. Azərbaycan termini Şirvan, Şəki, Quba, Lənkəran, Gəncə, Qarabağ kimi bölgələri birləşdirən bir ad kimi qəbul olundu. Nə üçün?

Bir tərəfdən Qafqazda yaşayan, amma İran Azərbaycanı xalqı ilə eyni olan, eyni dildə danışan xalqa Azərbaycanlı, onun dilinə Azərbaycan dili və ya Azərbaycan türkcəsi demək təbii idi, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, get-gedə *Azərbaycan dili* ifadəsi tətbiq olunurdu. Digər yandan

⁷¹ Казем-Бек, М., 1985. *Избранные произведения*. . Bakı: Elm. s. 234.

⁷² Köprülü, М. F., 2004. *Edebiyat Araştırmaları 2*. Ankara: Akçağ, s. 26.

adı çəkilən bölgələri birləşdirən, hamının bildiyi, qəbul etdiyi ad yox idi. Bu yolda *Şimali Azərbaycan* (Qafqaz Azərbaycanı) və *Cənubi Azərbaycan* (İran Azərbaycanı) terminləri yarandı. Təbii ki, bu, İrani qıcıqlandırmalı idi: *öz ölkənizə, dövlətinizə mənəm bölgəmin (Azərbaycanın) adını verməklə nə demək istəyirsiniz? Başınıza ad qəhətdirmi, başqa bir ad tapa bilməzdinizmi?! Separatizmi qıdalandırmaq, məni parçalamamı istəyirsiniz?*

Əhməd Kəsrəvi

Əsasən coğrafi mənə daşıyan bu iki ad istər-istəməz siyasi mənə də qazandı. Azərbaycan coğrafi adı milliləşmiş, xüsusilə Sovet dövründə türk dili əvəzinə Azərbaycan dili, həmçinin doğru olmayan, çaşdırıcı *Azəri* sözü təbliğ olunmuşdur. S. Vurğun öz *Vaqif* pyesində Vaqif'in, baş qəhrəmanın dili ilə belə deyir:

Azəri yurdunun oğluyam mən də
Az-az uydururam yeri gələndə.

Halbuki, Vaqifin yaşadığı o dövrdə (18-ci əsrdə) nə Vaqif, nə də başqa kimsə *Azəri* sözü işlətməmişdi.

Qeyd. Azərbaycan əsilli İran millətçisi, dilçi, tarixçi və hüquqçu Əhməd Kəsrəvi'yə (1890-1946) görə qədim Pəhləvi dilinin bir qolu *Azəri dili* adlanmışdır. Və “Azəri və ya Azərbaycanın qədim dili” (“Azəri ya zəbane-bastane-Azərbaycan”, 1921) əsərində bundan ziddiyyətli və ciddi əsası olmayan nəticə çıxarmışdır: indiki azərbaycanlılar türk deyillər, həmin azərilərin varisləridirlər; onlar orta əsrlərdə türkləşmişlər. Fars dili və mədəniyyətinin hökm sürdüyü İran içində, türklərin də farsca oxuyub, yazıb-yaratdığı İranda birdən-birə niyə farsdilli böyük bir xalq türkləşməli idi?! O dövrdə və elə indi də İranda türklərin farslaşma ehtimalı farsların türkləşmə ehtimalından qat-qat böyükdür. Sovet Azərbaycanında və Türkiyədə *Azəri* sözü sadəcə Azərbaycan türklərinin və onların dillərinin qısa adı kimi yayıldı və bu, ingiliscəyə və başqa dillərə də keçdi.

S. Vurğun 1936-cı ildə Moskvada Kreml sarayında Azərbaycan nümayəndələrinin qəbulunda “Rəhbərə salam” şeirini oxumuşdu.⁷³ Deyilənə görə bu şeirin ikinci misrasında (Bakının sayrışan ulduzlarından /Çadrasız, boyasız türk qızlarından...) səslənən *türk* sözünə görə Stalin “türk nədir, siz azərbaycanlı deyilmisiniz?” demiş, S. Vurğun şeirdəki *türk qızları* ifadəsini *el qızları* ilə əvəz etmişdi.

Qeyd. Bu hadisə heç bir sənəddə və ya yazılı xatirədə öz əksini tapmayıb, şifahi şəkildə yayılıb.

Sovet ideologiyasının bu ideyası Azərbaycanı türk dünyasından ayırmaq, sanki, pantürkizmə imkan verməmək məqsədi güdürdü. Sovet kimlik siyasətinə görə hər Sovet respublikasının qonşu dövlətlərdən fərqli öz tarixi, öz mədəniyyəti var – hətta bu qonşular dil, din, mədəniyyət baxımından çox yaxın olsalar da. Bu, Azərbaycan SSR xalqının kimliyini Türk, ya İran kimliyi ilə qarışdırmamaq demək idi; tarixçi, dilçi, filosof, şair və yazıçı bu ideyanı müdafiə və təbliğ etməli idi. S. Vurğun`un sözləri bu ideyanın şüarına çevrildi:

Nədən şeirimizin baş qəhrəmanı
Gah Turandan gəlir, gah da İrandan
Bəs mənim ölkəmin varlığı hanı?

Azərbaycanda tətbiq olunan latın əsaslı əlifba da Türkiyə`nin oxşar əlifbaya keçməsi ilə əlaqədar Sovet hökumətində narahatlıq yaratdı, bu səbəbdən 1939-cu ildə kiril əsaslı Azərbaycan əlifbasına keçildi. SSRİ-nin dağılması və Azərbaycan Respublikasının müstəqil dövlət olması yenidən latın əsaslı əlifbaya qayıtmaq imkanı verdi.

---

⁷³ Vurğun, S., 1960. *Əsərləri. Birinci cild*. Bakı: Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı. s. 227-228, 318.

Azərbaycan, türklər, dil və dövlətçilik

Bəzi mənbələrdə azərbaycanlıların dövlətçilik ənənəsi zəifdir və ya yoxdur fikrinə rast gəlinir.⁷⁴ Erməni mediası və internet fəaliyyətində *Azərbaycanlıların nə tarixi var, nə adı, nə dövləti olub, onlar ancaq yüz il əvvəl meydana çıxıblar* kimi ifadələrə çox tez-tez rast gəlinir. Bunu deyəndə onlar 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin meydana çıxmasını nəzərdə tuturlar. Mühüm olan ad deyil, xalqdır. İndi azərbaycanlı dediyimiz xalqın əcdadları hun, suvar, xəzər, oğuz, səlcuq, türkmən, türk, tatar, hətta pers və sadəcə müsəlman kimi adlarla anılmışlar.

Qeyd. Bu adların varisləri arasında, sözsüz, digər türk xalqları da var. Yəni, Qafqazda, xüsusilə onun cənub-şərq tərəfində, İranın çox bölgələrində və bəzi digər yaxın yerlərdə məskunlaşan hun, suvar, xəzər, oğuz, səlcuq və türkmənlər Azərbaycanlıların əcdadlarıdır. Osmanlı coğrafiyasında onlar Türkiyə türklərinin, Xəzər dənizinin şərq və şimalında isə digər türk xalqlarının əcdadlarına çevrilmişlər...

Qeyd. Hunlar və digər qədim türklərin Qafqaza gəlmələri barədə yazanlar arasında erməni qaynaqları xüsusi yer tutur.

---

⁷⁴ Suny, R.G., *On the Road to Independence: Cultural Cohesion and Ethnic Revival in a Multinational Society*. Bax: Suny, R.G., *Transcaucasia, Nationalism, and Social Change. Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia*. 1996. Ed. Suny, R.G. Ann Arbor: The University of Michigan Press. s. 377.

Qeyd. İranda və Ermənistanda Azərbaycan türklərinə və onların dilinə sadəcə *türklər* və *türk dili*, yəni, ən doğru olanı deyirlər. Azərbaycan isə ölkənin adıdır - ən doğru olan budur.

Zaman keçdikcə bir xalqa aid ad, onun sığındığı, səcdə etdiyi din, yaşadığı ərazi, istifadə etdiyi yazı sistemi dəyişə bilər. Dəyişmələr birində az, digərində çox ola bilər. Türk xalqı və ya böyük və müxtəlif qollardan ibarət olduğuna görə *türk xalqları* deyilən insanlar zaman-zaman şamanizm, buddizm, xristianlıq, islam və iudaizmə səcdə etmişlər. Hazırda mütləq əksəriyyət islam dininə mənsubdur, amma buddist və xristian türklər də var. Türklər öz icadları olan və Orxon-Yenisey adı almış əlifbadan, daha sonra əsasən ərəb, kiril və latın əsaslı əlifbalardan istifadə etmişlər. Bu gün də müxtəlif ərazilərə yayılmış Azərbaycan türkləri həmin üç əlifbanı işlətməkdədirlər. Azərbaycan respublikasında latın, İranda ərəb (fars modifikasiyası ilə), Dağıstandakı (Rusiya) azərbaycanlılar isə kiril əlifbasında oxuyub yazırlar.

Böyük axınlar, yürüşlər və köçlər nəticəsində türklər çox geniş ərazilərə yayılmışlar və bu genişlik onların müxtəlif, hətta bir-birilə savaşıyan dövlətlər içində yaşamalarına səbəb olmuşdur. Nəticədə onlar tarix və mədəniyyət baxımından fərqli yollar keçmişlər. Və bu fərqlər onların və yaratdıqları dövlətlərin fərqli adlar daşmasına səbəb olmuşdur.

Qeyd. Dünyada suverenliyi şübhə doğurmayan, gərək ki, 190 dövlət mövcuddur. Adlarına görə bu dövlətləri iki hissəyə ayırmaq olar: 1) Dövlətin adı xalqın adı (və çox zaman o dövlətin rəsmi dili) ilə bağlıdır və 2) Dövlətin adı xalqın və dilin adı ilə bağlı deyil və ya yalnız qismən bağlıdır. Birinci qrupa aid misallar: Rusiya, Çin, Almaniya, Fransa, Türkiyə, Gürcüstan, Ermənistan və s. İkinci qrupa aid misallar: ABŞ (USA), Birləşmiş Krallıq (UK), Kanada, İran, Misir, İsrail, Pakistan, Argentina, Braziliya, İsveçrə, Cənubi Afrika Respublikası və s. Azərbaycan Respublikası hansı qrupa aiddir? *Azərbaycanlılar* və *Azərbaycan dili* kəlmələri Azərbaycanın birinci qrupa daxil olduğunu deyir. Xalq olaraq *Türk* və ya *Azərbaycan türkləri*, dil olaraq *Türkcə* və ya *Azərbaycan türkcəsi* qəbul edilsə, Azərbaycanı ikinci qrupda görmək olar.

Ümumiyyətlə, bütün qədim tarixlər kimi ən qədim türk tarixi də du-manlıdır, aydın deyil. Minillərlə Çinin şimalında məskən salmış, Çinlə ticarət edən və savaşıyan xalqların hansı türkdilli, hansı monqoldilli və ya

hansıların digər dillərdə danışdıqları yaxşı məlum deyil. Böyük imperiya qurmuş və əsrlərlə Çinlə savaşımış hunlar`ın və ya hunnular`ın (və ya syunnular`ın) ən azı bir hissəsinin türkdilli olduğu güman edilir. Hunlar`dan bir qədər sonrakı dövrə, 4-cü əsrə aid edilən kiçik yazı - şeir parçası qalmışdır, o yazının türkcə olduğu şübhə doğurmur.⁷⁵ Çin qaynaqlarında hunları türklərin əcdadı sayan məlumatlara rast gəlinir.⁷⁶

Attila.
(Müəllif: Eugène Delacroix)

Avropaya axın edən hunların (Qərb hunları`nın), məşhur sərkərdə Attila`nın başçılıq etdiyi hunların ən azı bir hissəsinin türk olduğu qəbul olunmuşdur (hun dövləti və ordusu içində başqa xalqların olması da təbii görünür). Hun dövləti dağılanda onların yerində qalan türkdilli xalqlar məlumdur. Hunların, həmçinin xəzərlər, bulqarlar, sabirlər və digər türklərin Qafqaza daxil olmaları haqqında Roma, Erməni, Bizans və İslam qaynaqları məlumat verir. Bizans tarixçisi Menander və ərəb tarixçisi Təbəri`yə görə Sasani hökmdarı Xosrov Ənuşirvan 6-cı əsrdə 10 min suvar türklərini Albaniya`da, Kür və Araz çayları arasında yerləşdirdi⁷⁷; bu say doğrudursa, etnik mənşərəyə ciddi təsir göstərməli idi... Ümumiyyətlə, tarix türklərin Uzaq Şərqdə, indiki Çin`in şimal-şərqində, indiki Monqolustan və indiki Rusiyanın cənub-şərqini təşkil edən ərazilərdə yaşadıklarını və oradan sanki arasıkəsilməz dalğalar şəklində Qərbə doğru hərəkət etdiklərini deyir.

⁷⁵ Benzing, J., Вах: *Зарубжная тюркология. Выпуск I. Древние Тюркские языки и литературы.* 1986. Moskva: Nauka. s. 13.

⁷⁶ Окладников, А. П., 1968. *История Сибири в пяти томах. Том первый. Древняя Сибирь.* [Beş cildə Sibir tarixi Birinci cild. Qədim Sibir]. Leningrad: Nauka. s. 269.

⁷⁷ Еремеев, Д.Е. 1971. *Этногенез турок.* Moskva: Nauka. s. 55.

* * *

Türklər Avrasiyanın cənubu və bir qədər də mərkəzinə yayıldılar. 751-ci il ərəb ordusu ilə Çin ordusunun Talas savaşında (Orta Asiyada Talas çayı yaxınlığında) birincinin qalib gəlməsi Orta Asiyanın addım-addım islamlaşmasına və türkləşməsinə təkan verdi. Bu savaşda hər iki tərəfdə türklər vardı, Çin ordusundakı karluk türklər müsəlman ordusu ilə savaşımaq istəmədi (mümkündür ki, müsəlman ordusundakı türklərə görə?) və bu, savaşın taleyini həll etdi. Türklər Orta Asiyada məskən saldılar və yenə də indiki Rusiyanın cənub və mərkəz bölgələri, həmçinin Şərqi Avropa tərəfə üz tutdular. Sonrakı türk axınları İrana və ərəb xəlifəliyinə yayılmış, həmçinin Qafqazda, əsasən onun şərq və cənub hissəsində güclənmişdir. Bizansı sıxışdıran türklər Anadolunu fəth etmiş və Balkanlara doğru irəliləmişlər. Nəticədə, coğrafi, siyasi və mədəni cəhətdən fərqlənən, eyni zamanda yan-yanaşı yerləşən türk xalqları - Sibir türkləri, Orta Asiya türkləri, Azərbaycan türkləri, Osmanlı türkləri və əsasən indiki Rusiya ərazilərində məskunlaşmış müxtəlif şimal türkləri çoxsaylı böyük və kiçik dövlətlər, çoxsaylı güclü imperiyalar qurmuşlar.

Əlbəttə, qədim və orta əsrlərə aid hadisələri təsvir və təhlil edərkən işlədilən *Azərbaycan türkləri* termini şərti xarakter daşıyır; əcdadların fərqli dil və dövlət adları olmuşdur. Bu gün “Azərbaycan türkü” adı alan xalqın birbaşa əcdadlarının tarix və mədəniyyətindən söhbət edəndə bugünkü addan istifadə edirik, məsələn, “Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, Füzuli və Vaqif Azərbaycan şairləridir, Səfəvi və Qacarlar Azərbaycan türkləridirlər, Azərbaycan xanlıqları yarımüstəqil dövlətlər idi” kimi ifadələrdən istifadə edirik.

Qədim dövrdə türklər müəyyən istisnalarla tarix kitabları yazmayıblar, bu işə orta əsrlərdə baş qoşmağa başlayıblar. Türkçülər arasında təəssüf, təskinlik və qürur kimi fərqli hissləri birləşdirən belə bir ifadə mövcuddur: türklər tarix kitabı yazmır, onlar tarixin özünü yaradırlar...

Yuxarıda deyildiyi kimi Qafqaza türklərin ilk axınları şimaldan olub. İkinci böyük axın isə səlcuqların İrani tutub cənubdan Qafqaza daxil

olmalarıdır. Belə hesab olunur ki, Səlcuqlar bir müddət arasıkəsilmədən, dinc və ya savaşı yolu ilə Qafqazda yerləşmiş, Qafqazda türklərin artmasında həlledici rol oynamışlar. Onlar Kiçik Asiyaya, Anadoluya da getmiş, onun böyük hissəsini fəth etmişlər. Həm Azərbaycan, həm Türkiyə türkləri Səlcuqların varisidirlər. Qafqazda səlcuq bəylərinin, atabəylərin yaratdığı dövlətlər olmuşdur; bunlar Azərbaycan türklərinin qurduğu dövlətlərdir. Əlbəttə, bu dövlətlərin əhali tərkibində get-gedə müsəlmanlar sayca üstünlük təşkil etmişlər. Müsəlmanların bir hissəsi türklər deyil, qədimdə alban adlandırılmış xalqların nümayəndələri idi. Onların bəziləri mümkündür ki, türk mühitində assimilə olunmuş, digər hissəsi isə öz dil və adətlərini qoruyub saxlamışlar.

Gerhard Doerfer

Sovet vaxtı *azərbaycanlılar* və indi yenə *azərbaycanlılar* və həmçinin, *Azərbaycan türkləri* adlandırılan xalqa orta əsrlərdə türk və ya türkmən demişlər. Bir çox dilçilərin, o cümlədən, Almaniyalı Gerhard Doerfer'in (1920-2003) dediyi kimi, orta əsrlərdə Osmanlı türkcəsi və Azərbaycan türkcəsi çox az fərqlənmişlər. Hər halda 13-cü əsrdə Azərbaycan türkcəsində yazılmış şeirlər məlumdur. Yeri düşmüşkən, onlardan iki şeirin müəllifi ermənidir – Bluz Hovannes Yerkasi.⁷⁸ Biri “Tanqrim anası Məriəm” rədifli beş bəndli şeirdir, ikincisi isə molla qızının

gavur oğluna münasibətinə aid bir bəndlik şeirdir:

Yeri, yeri, gavur oğlu
Götür bizdən mühəl sözü
Sən Hovannes keşiş oğlu
Ben müsürman molla qızı.

⁷⁸ Yerevanlı, Ə., 1968. *Azer-erməni ədəbi əlaqələri. Qədim dövrlərdən XVIII əsrin sonuna qədər*. Yerevan. s. 264-265.

Qeyd. Ərəbcədən gələn *mühəl* = *mühal* = *məhal* sözünün mənası çox çətin, qeyri-mümkün deməkdir.

* * *

Uzun Həsən

Qaraqoyunlu (1374-1468) və Ağqoyunlu (1378-1501) türkmənlər Azərbaycan türklərinin birbaşa əcdadları sayılırlar; onlar geniş əraziləri əhatə edən dövlətlər qurmuşlar. Məşhur Uzun Hasan (1423- 1478) Azərbaycan tarixində görkəmli dövlət xadimi və sərkərdə kimi mühüm yer tutur. Qaraqoyunlu Cahan şah (1387-1467) *Həqiqi* ləqəbi ilə yazan Azərbaycan şairidir (Azərbaycan türkcəsi dediyimiz dildə yazan şairdir). Ağqoyunlu Uzun Hasan`ın oğlu Sultan Yaqub (? – 1490) da Azərbaycan türkcəsində yazılmış şeirlər müəllifidir. Yaqub dövründə baş vermiş və erməni təbənin qorunması ilə bağlı bir hadisəni yada salmaq, zənnimcə,

yerinə düşür. 1486-cı ildə “Təbrizdə həddən çox hirsli gənc bir türkmən əsgəri cihad adına islam`ı qəbul etmək istəməyən zəngin bir erməni taciri öldürmüşdü. Hadisəni araşdırıb əsgəri edam edən Yaqub`un adamları onun kəlləsini erməni camaatına təslim etdilər. Ermənilər öz məhəllələrində kəlləylə top oynamağa başladılar”.⁷⁹

Böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli (1494-1556) İraqda, türkmənlər içində doğulmuş, orada da dünyasını dəyişmişdir. Mən orta məktəbdə oxuyanda azərbaycan türkcəsində gözəl şeirlər yazmış Şah İsmayı Xətai (1487- 1524) adında şairin yaradıcılığını öyrənirdik. O, tarixə, əsasən, Səfəvilər dövlətini qurmuş dövlət xadimi kimi daxil olmuşdur (Şah İsmayı Uzun Hasan`ın nəvəsidir; İsmayı`ın anası Uzun Hasan`ın qızıdır). Səfəvilər böyük imperiya qurmağa nail oldular

⁷⁹ Woods, J. E., 1976. *The Aqqyunlu: Clan, Confederation, Empire, A Study in 15th/9th Century Turko-Iranian Politics*. Minneapolis: Bibliotheca Islamica.

(1501-1736); Azərbaycan türklərinin qurduğu bu dövlət İrani, Qafqazı və İrənətrafi əraziləri əhatə edən böyük imperiyaya çevrildi. O dövrdə Təbriz, Şamaxı, Gəncə və Naxçıvan əsas Azərbaycan şəhərləri və inzibati mərkəzlər idi. Orta əsrlər Azərbaycan tarixi və mədəniyyətində hakimiyyəti əsasən Qafqazın şərqi hissəsinə yayılmış Şirvanşahlar dövləti də xüsusi yer tutur. Səfəvilərdən sonra hakimiyyətə gələn Nadir şah Əfşar (1688-1747) sürətli fəthlərlə mərkəzi İran olan dövlətin sərhədlərini genişləndirdi. Nadir şahın ölümündən sonra hakimiyyət uğrunda çəkişmələr, savaqlar dövrü gəldi və nəhayət, hakimiyyəti yenə Azərbaycan türkləri – Qacarlar (1796-1925) ələ keçirdilər.

Şah İsmayıl.
(Uffitsi muzeyi. Florensiya. İtaliya)

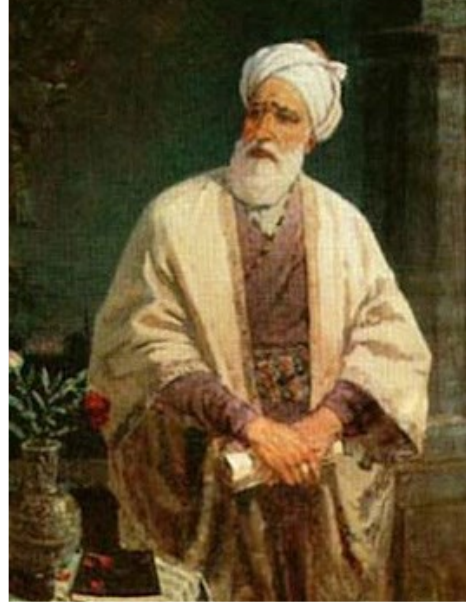
Bu dövlətlərdə yazı dili əsasən farsca olsa da, danışıqda türkcə daha geniş yayılmışdı, Britaniya əsilli İranşünas tarixçi John R. Perry'yə görə “Danışıq türk dili İranın bütün təbəqələrində ümumüsiyyət dili (lingua franca) kimi geniş qəbul olunmuşdu... Teymurilər dövründən üzü bəri Səfəvilərdən Qacar zamanına və bu günə qədər xaricdən quru yolla İrana gələn səyyahlar iqtisadi və ictimai tarixin qəribəlikləri ucbatından istər-istəməz düşdükləri həm coğrafi, həm də sosioloji dəhlizlərdə farscadan daha çox türkcə eşidirdilər” Avropalı səyyahların dediyinə görə “Farslar Türkcəni fəal surətdə öyrənmişlər... Persiyada tanınmış adamın Türkcəyə laqeydliyi, demək olar ki, ayıbdır”.⁸⁰

⁸⁰ Perry, R. J., *Persian during the Safavid Period*. Bax: *Safavid Persia: The History and Politics of an Islamic Society*. Ed. Melville, C., London-New York: I.B. Tauris; St. Martin's Press, s. 278.

Nadir şah.

(Viktoriya və Albert Muzeyi. London.)

Məhəmməd Füzuli

Göründüyü kimi, 1000 ilə yaxın bir dövrdə Azərbaycan türkləri Azərbaycan, İran və onların ətrafındakı torpaqları əhatə edən dövlətlər qurmuşlar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu dövlətlərdə saray və ordu əsasən Azərbaycan türklərinin əlində olsa da, danışmaq dili kimi türkcə geniş yayılsa da, hakim yazı dili, bəzi istisnalarla (məsələn, Şah İsmayıl da), fars dili olmuşdur. Ümumiyyətlə, Azərbaycan tarixi bir tərəfdən türk xalqları tarixinin tərkib hissəsidir, digər yandan isə Azərbaycan tarixini İran tarixi ilə bağlı öyrənmək lazım gəlir. Azərbaycan tarixi, həmçinin, Osmanlı tarixi, erməni, gürcü, Şimali Qafqaz xalqları və Rus xalqının, yəni, bütün qonşu xalqların tarixi ilə sıx bağlı şəkildə öyrənilməlidir.

Erməni tarixi və tarixçiliyi

Sovet ideologiyası xalqın tarixini əsasən onun indi yaşadığı ərazi ilə bağlayırdı. Ermənilər Urartu`nu, azərbaycanlılar Manna və Midiya`nı qədim tarixlərinə daxil etməklə tarixlərini qədimləşdirməyə çalışmışlar. Qədim Şərq tarixi və dilçiliyi üzrə görkəmli Sovet-rus mütəxəssisi İ.M. Dyakonov (И.М. Дьяконов, 1915-1999) bəzən öz görüşlərini dəyişsə də, haqlı və haqsız tənqidlərə məruz qalsa da, Şərq və Qafqaz tarixi üzrə qiymətli əsərlər müəllifi kimi dünyada yaxşı tanınmışdır. O, həm erməni, həm də azərbaycan tarixçilərinin (və çox başqalarının!) “qədimləşdirmə” siyasətini hər cür tənqid etməkdən çəkinməmişdir. Məsələn, “Azərbaycanlılara midiyalıların onların əcdadları olduğunu sübut edə bilmədim, çünki bu, hər halda, belə deyil. Lakin Midiya tarixini – böyük, qalın, ətraflı şəkildə əsaslandırılmış bir cild yazdım”.⁸¹

Azərbaycan tarixi əslində Azərbaycan xalqının tarixi kimi deyil, Azərbaycan ərazisində və ya onu içinə alan ərazilərdə yaranmış dövlətlərin tarixi kimi yazılırdı (indi də az şey dəyişib...). Ermənilər xalqın tarixini yazmağa cəhd etmişlər; erməni xalqı türklər, farslar, ərəblər kimi çoxsaylı olmayıblar və cürbəcürlük də həddini aşmayıb, yəni, əhatə oluna bilən, nisbətən yığcam xalq olmuşdur. Ermənilər tarixlərini Kiçik Asiyanın şərqində (“Qərbi Ermənistan”), Kilikiyada (İndiki Türkiyədə

---

⁸¹ Дьяконов, И.М., 1995. Книга воспоминаний. Санкт-Петербург: Европейский дом, s. 732.

Вах:<http://unipersona.srcc.msu.ru/site/authors/dyakonov/posl_gl.htm>

Mersin, Adana, Osmaniye tərəflər) və Ermənistan Respublikası ətrafında (“Şərqi Ermənistan”) cəmləmişlər.

Ermənilərin ilk vətəni harada olub? Balkan? Yaxın Şərq, Şərqi Anadolu? Ya Qafqaz? Dünya, xüsusilə Qərb ermənişünaslığı, o cümlədən, erməni əsilli mütəxəssislər Erməni tarixinin təməlində miqrasiya nəzəriyyəsinin dayandığını irəli sürmüş və əsaslandırmışlar. Miqrasiya nəzəriyyəsinə görə ermənilərin Hind-Avropalı əcdadları Balkan tərəfdən, qərbdən şərqə doğru hərəkət edib Kiçik Asiyanın şərqində, dağılan Urartu torpağında məskən salıblar. Gələnlər Ermənistan yaylasında, Van gölü ətrafında yerlilərlə qarışmış və orada erməni milləti formalaşmışdır. Ani şəhəri (qalıntıları: Türkiyə, Qars vilayəti, Ermənistan Respublikası ilə sərhəd yaxınlığında) erməni Baqratuni sülaləsinin paytaxtı olub. Erməni əlifbası Mesrop Maştots tərəfindən bu yerlərdə tətbiq edilmişdir. Erməni apostol kilsəsinin ilk katalikosu (patriarxı) Qriqori cənublu, Parfiyalı olub. Ermənilər get-gedə şərqə, Kür və Araz çayları arasına yayılmışlar. Ani Bizans və daha sonra səlcuqlar tərəfindən zəbt olunmuş (uyğun olaraq 1045 və 1064-cü ildə), ermənilərin bir qismi Kilikiyaya köç etmişlər.

* * *

İkinci Dünya savaşıdan sonra SSRİ-də Ermənistan tarixi (və ümumiyyətlə, müttəfiq respublika xalqlarının tarixi) barədə siyasət dəyişdi, tarix başqa qəlibə salındı. Tarix elmi erməniləri Qafqazın yerli, avtohton əhalisi kimi əsaslandırmağa doğru yönəldildi. Erməni xalqının formalaşmasını Kür-Araz arasına, təxminən Ermənistan SSR ərazinə, bəzən də onun yaxın çevrəsinə bağlamağa başladılar. İ.M. Dyakonov da, aparıcı Qərb mütəxəssisləri kimi, ermənilərin Qafqaza qərbdən gəldiyini demiş, onların əzəldən Qafqazda yaşadıklarını sübutsuz, təhrif edilmiş, uydurulmuş tarix adlandırmışdır.

Qərbdən gəlişi tamamilə inkar etmək olmurdu. Erməni tarixçilər geri çəkilmədilər: qərbdən gələn Friqiya dəstələri Van gölünün qərbində yerli əcdadlar – *haylar*la birləşdirdilər; gələnlər arasında *armen* adlananlar da varmış. Gələnlərin hər ikisi erməniləşdi. Dyakonov bunun səhv oldu-

ğunu göstərdi. Bu yolla erməni tarixi xeyli qədimləşdirildi. Yerevan dünyanın qədim şəhərlərindən biri bəyan edildi, sən demə Romadan 30 yaş böyükmüş... Ermənilər Kiçik Asiyanın şərq bölgələrinin yerli sakinləri kimi təqdim edildi. Bu, Türkiyəyə torpaq iddiası irəli sürmək, qədim erməni torpaqlarını istəmək imkanı verirdi. 1945-1946-cı illərdə SSRİ Türkiyə qarşısında ərazi iddiaları qaldırdı, hərbi baza üçün yer tələb etdi. Ərazi iddiaları əsasında gerçək nəticə əldə edilmədi, lakin, bu yolda erməni millətçiliyinin artması, “tarixi keçmişin ideallaşdırılması” Moskvanı narahat etdi.

1950-1960-cı illər erməni dilinin hind-avropa qrupuna aid olması əksəriyyət tərəfindən qəbul olunmuşdu. Təbii sual yaranırdı: Ermənilər avtoxtondursa, erməni dilinin hind-avropa dil qrupuna aid olmasını necə izah etməli?! Dilçilik elminin fikri haçalaşır, əksəriyyəti qane edən ideya və izah tapmaq çətin məsələyə çevrilirdi.⁸²

“Böyük Ermənistan” ideyası 2-ci Tiqran dövründə ermənilərin xeyli əraziyə nəzarət etmələri ilə bağlıdır; bu genişlik və ya böyüklük 30-35 ildən sonra zəiflədi və bir qədər sonra tarix səhnəsindən silindi. Amma, 19-cu əsrin ikinci yarısında bu ideya yenidən canlanmağa (canlandırılmağa) başladı, yeni *Böyük Ermənistan* xəyalı milli romantikləri həyəcanlandırırdı.

Qeyd. Gürcülər 12-ci əsrin ikinci yarısı və 13-cü əsrin əvvəlləri Qafqazın böyük hissəsini və Ani və Dvin`i fəth edə bildilər. Belə çıxır ki, gərək gürcülər 12-ci əsrdəki “Böyük Gürcüstanı”, azərbaycanlılar isə Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və ya Səfəvi və ya Qacar ərazilərindən İbarət “Böyük Azərbaycan”ı canlandırsınlar. Əslində, azərbaycanlıların böyüklük arzusuna tək tarix deyil, bugün də qida verə bilər; İran`ın Şimali-qərbində, Azərbaycan Respublikası sərhədində yerləşən (üstəlik, bütün İrana yayılmış) on milyonlarla Azərbaycan türkü, Dağıstan - Dərbənd azərbaycanlıları, Gürcüstan azərbaycanlıları və Türkiyənin əhalisi əsasən Azərbaycan köklü Şərq vilayətləri niyə “Böyük Azərbaycan” həyəcanı yaratmasın?! Amma, şükür, nə Azərbaycan hökuməti, nə də Azərbaycan ziyalıları belə təhlükəli fikrə düşməzlər. Ayrı-ayrı adamlar bu fikrə qapıla bilərlər, amma, bütövlükdə hökumət və xalq heç kimə fayda

---

⁸² Bower, C. və Evans, B., 2014. *The Routledge Handbook of Historical Linguistics*. London: Routledge, s.161–89.

verməyən, əksinə, həm Azərbaycan Respublikasını, həm dost qonşu ölkələri çalxalaya bilən “Böyüklük” iddiasına qapılmadı...

* * *

Sovet-rus arxeoloqu və etno-siyasətçisi Viktor Şnirelman uydurulmuş, mif şəkli almış tarixi yaddaşın Cənubi Qafqaz xalqlarının başına necə bəlalar açdığı barədə maraqlı, müzakirə və mübahisə doğuran kitab yazmışdır.⁸³ Müəllif Erməni- Azərbaycan, gürcü-abxaz və gürcü-osetin qarşındırmaları və bu qarşındırmaların savaşa çevrilməsinə səbəb olan, bir-birilə toqquşan tarixi miflərin rolunu vurğulamağa çalışmışdır. Hər münaqişə tərəfi Şnirelman`ı digər tərəfin bir sıra hərəkətlərinə göz yumması, özü istədiyi kimi seçim etməsi, orta xətti göstərə bilməməsi ilə günahlandırırsa da, kitabın münaqişə səbəbləri barədə geniş təhlil verdiyini danmaq olmaz. Kitab orta xəttin nə olduğunu göstərmir, göstərə bilmir; bəlkə də bu onun işi deyil və ya o, öz qarşısında belə məqsəd qoymayıb. Çox geniş yazılı materiallara əsaslanan bu faydalı kitabda bəzi əksiklik, yanlışlıq ola bilər. Sadə bir qeydlə kifayətlənəcəm. Müəllifin “*Kitabı Dədəm – Qorqud*” dastanının orijinalı *farsca yazılıb*⁸⁴ fikri tam səhvdir, görünür müəllif bu dastanı digər hansı əsərlə qarışıq salıb. “Kitabı Dədəm – Qorqud”un iki məlum - Dresden (tam variant) və Vatikan (dastanın təqribən yarısı) əlyazma nüsxələrindən daha qədim olan birincisi tam orta əsr Azərbaycan türkcəsində, ikincisi Azərbaycan və Şərqi Anadolu ləhcələrində yazılıb.

Viktor Şnirelman

Şnirelman`dan bir alıntı ilə kifayətlənirəm.

“Erməni tarixinin sağalmayan yarası belə bir faktdan ibarətdir - orta əsrlərin önəmli bir hissəsi boyu və sonrakı dövrdə tam 1918-ci ilə qədər

⁸³ Шнирельман, В.А., 2003. *Войны памяти. Мифы, идентичность и политика в Закавказье*. Москва: Академкнига.

⁸⁴ *Ibid.*, s.252

ermənilərin praktik olaraq öz müstəqil dövləti olmamışdır. Bu səbəbdən qədim dövlətçilikləri onlar üçün böyük önəm kəsb edirdi, çünki, birincisi, erməni xalqının əzəli vəhdətinin ən mühüm rəmzi qismində çıxış edirdi, ikincisi, ermənilərə özlərini dövlətçiliyi olmuş xalq saymağa və gələcəkdə özünün dövlət müstəqilliyinin bərpasına ümid etməyə imkan verirdi.

Əbədiyaşar şöhrət qazansa da, qısa bir müddət ərzində mövcud olan qədim dövlət bu tələbata o qədər də cavab vermirdi. Bu səbəbdən erməni müəllifləri erməni dövlətlərinin uzun əsrlər boyu ardıcıl davam etmiş tam bir silsiləsini bərpa etməkdə maraqlı olmuşlar, çünki erməniləri uzun sürən dövlətçiliyin həqiqi daşıyıcıları olduqlarına yalnız bu əmin edə bilərdi.

Ermənilər bu dövlətçiliyin köklərinin maksimum dərinə getməsilə də az qayğılanmırdılar, çünki bu onları, elə-belə dövlətçi xalqa deyil, həm Anadolu, həm də Zaqafqaziya ərazisində çox qədim dövlətçiliyə malik xalqa çevirirdi... Ermənilərin bu torpaqlarda əzəldən yaşamalarının əsaslandırılması da az önəmli deyildi; bu da erməni müəllifləri mütləq şəkildə avtoxtonluq konsepsiyasına üstünlük verməyə məcbur edirdi”.⁸⁵

---

⁸⁵ İbid., s.99-100.

Münaqişəli Alban tarixi

Ermənilər və Azərbaycanlılar *qədimdə, həmçinin orta əsrlərdə Qarabağ kimə məxsus olub* sualına *bizim* deyə cavab vermək üçün çox qələm, mürəkkəb, can və qan itirmişlər. Qafqaz Alban tarixi hər iki tərəfin savaşı meydanına çevrilmişdir. İki tərəfin düzəltdiyi bir-birinə zidd xəritələr əsas silah rolu oynamışdır.

Qafqaz Albaniyası qədim tarixçi və coğrafiyaçıların dediyinə görə gürcülərin əcdadları İberlərlə Xəzər dənizi arasında yerləşmişdir. Əlbəttə, qədim dünyada dəqiq sərhəd yoxdu, sərhəd bulanıq-dumanlı və dəyişkən idi, böyüyüb-kiçilə bilirdi. Azərbaycan tarixçiləri indiki Azərbaycan ərazisinin, o cümlədən Qarabağ deyilən yerin Albaniya`ya, erməni tarixçiləri isə bu ərazinin daha əvvəl ermənilərə məxsus olmasını müdafiə etmişlər. Kür və Araz çayları arasının qərb hissəsi, belə görünür ki, əldən-ələ keçirdi... Albaniyanın paytaxt rolu oynamış əsas şəhərləri Qəbələ və Bərdə olmuşdur.

Xristianlıqla atəşpərəstliyin (Zərdüştlüyün) qarşıdurmasında get-gedə xristianlıq güclənmiş, erməni, gürcü və albanlar xristianlığı qəbul etmiş, hər birinin ayrı patriarxı, kilsələri olmuşdur. Erməni tarixçiləri başlanğıcda Qarabağın qədim tarixini yerli alban xalqının erməniləşməsi kimi təqdim edirdilər. 4-cü əsrin sonlarında Qafqazın cənub və şərq İrana tabe edildi. Erməni tarixçiləri dörd əsrdən artıq, 387-ci ilə qədər Qarabağın erməni idarəsində olduğunu, sonra isə, İrana tabe olsa da, ermənilərin mədəni və dini təsiri altında qaldığını irəli sürdülər. Alban kil-

səsi, sanki, get-gedə daha inkişaf etmiş olan erməni kilsəsinin təsiri altına düşmüşdü. Erməni tarixçiləri Qafqazdakı kilsələrin əksəriyyətinin erməni kilsəsi olduğunu, gürcü və Azərbaycan tarixçiləri isə əksəriyyətinin uyğun olaraq gürcü və alban kilsələri olduğunu sübut etməyə çalışmışlar.⁸⁶

7-ci əsrdə İrani məğlub edən ərəblər Qafqaza daxil oldular. Qafqaza hakim olmaq uğrunda ərəblərlə Xəzər türkləri onillərlə davam edən savaşa başladılar. Get-gedə albanların böyük hissəsi islamı qəbul etdi. Erməni kilsəsinin tam təsiri altına düşən albanlar isə xristian qalmaqla yanaşı ermənilərə assimile olunub erməniləşdilər. Nəticədə alban kilsəsi zəiflədi, lakin, davam etdi. Dağlıq Qarabağda müstəqil alban kilsəsi fəaliyyətdə idi; alban kilsəsi 1836-cı ildə Rusiya tərəfindən ləğv edilmiş, varidatı erməni kilsəsinə verilmişdir. İslamı qəbul edən alban tayfaları isə öz çoxsaylı dillərini saxladılar, hərçənd ki, onların bir hissəsinin get-gedə artan türk əhali içində assimilyə uğraması da istisna olunmur. Beləliklə, albanlar türklərlə yanaşı çağdaş çoxmillətli Azərbaycan Respublikası xalqının əcdadları sırasındadır.

Viktor Şnirelman`a görə “... 1960-cı illərin ikinci yarısından başlayaraq, erməni alim və yazıçıları ardıcıl olaraq, bir tərəfdən albanların öz aralarında, digər tərəfdən isə albanlarla ermənilər və ya azərbaycanlılar arasında hər hansı əlaqə olmaması barədə öz miflərini yaradırdılar”.⁸⁷ Şnirelman gürcülərin də gürcüləşmiş albanlar ideyasından xoşlanmadıqlarını qeyd edir.⁸⁸

---

⁸⁶ Arveladze, B., 2002. *Armenian or Georgian Churches in Georgia?!* Bakı: Khazar University Press. Rusca: Арвеладзе, Б., 1996. *Армянские» или грузинские церкви в Грузии?!* Tiflis.

⁸⁷ *Ibid.*, s.228.

⁸⁸ *Ibid.*, s.228.

Azərbaycan xanlıqları və Rusiya

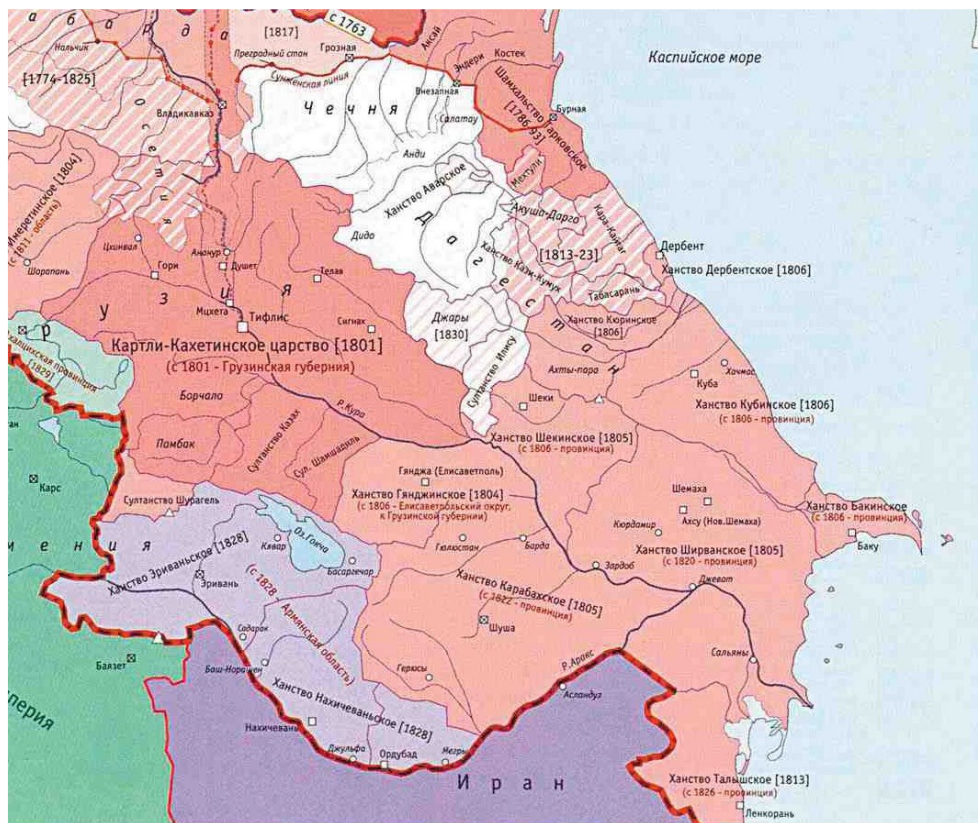
Bugünkü münaqişə, ərazi iddiaları və digər problemlərin kökünü uzaq tarixə bağlamaq, qədimlərdə, 1500-2000 il əvvəlki hadisələrdə axtarmaq, zənnimcə, rasionallıqdan uzaq düşmək, mifoloji düşüncəyə qapılmaqdır. Bu günü, cari vəziyyəti anlamaq üçün əfsanə, uydurma və bəzək-düzəklə dolu qədim tarixlərə deyil, bir az yaxın, yeni tarixə və sonra ən yeni tarixə, yəni, bu gün baş verən hadisələrin birbaşa kökünə nəzər salmaq zəruri və bəlkə də kafidir.

Rusiyanın Qafqaza yaxınlaşması yeni bir dövrün başlanğıcı oldu. Qafqazlıların alışdığı İran və Osmanlı mühitinə şimaldan gələn güclü xristian dövləti – Rusiya əlavə olundu. Qafqaz xristianları – gürcülər və ermənilərin Rusiyaya daha çox maraq göstərmələri təbii idi. Onlar yaxın gələcəkdə kimə yaxınlaşmaq, kiminlə olmaq üzərində düşünür və konkret addımlar atmağa çalışırdılar. Azərbaycanlılar isə ənənəvi müsəlman mühitindən çox fərqli olan Rusiyaya ehtiyatla baxırdılar.

Səfəvilərin son zəif dövründə onların idarəsi altında olan Qafqaz əyalətləri yarımmüstəqil siyasət yürütməyə, öz aralarında ittifaqlar qurmağa və ya dava etməyə başlamışdılar. Nadir şah yenidən mərkəzləşmə siyasətini gücləndirməyə girişdi və bu yolda zor tətbiq etməkdən çəkinmədi. Nadir şahın öldürülməsindən (1747) sonra Qafqazda yerli kiçik dövlətlər yarandı. Qafqazda Səfəvilərin yaratdığı və ya yerlilərin yaratdığı və Səfəvilərdən vassal asılılığı olan yerli inzibati idarəetmə sistemi

vardı. Bu dövlət təcrübəsi Azərbaycan xanlıqları və Gürcü knyazlıqları şəklində möhkəmlənməkdə idi.

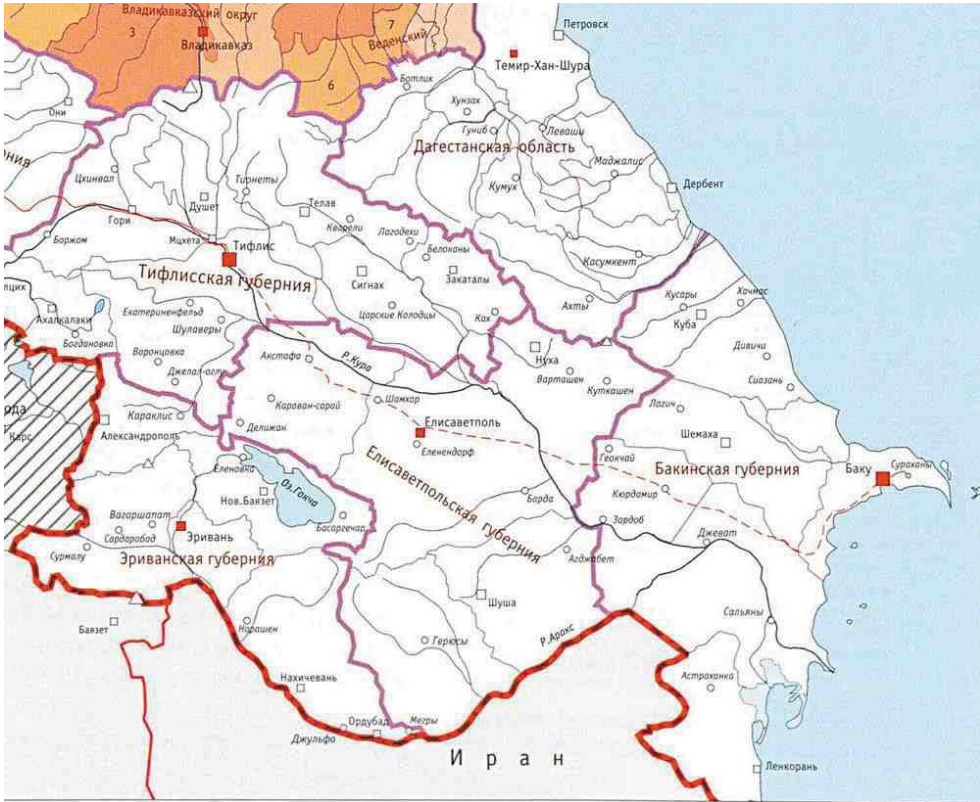
18-ci əsrin Qafqaz xəritəsinə diqqət edək.⁸⁹

Qafqazın Rusiyanın tərkibinə qatılmasının birinci mərhələsi: 1774-1829.

Göründüyü kimi, Cənubi Qafqaz müəyyən dərəcədə İran, Osmanlı və ya Rusiya asılılığında olan aşağıdakı kiçik dövlətlərdən ibarət idi: Qafqazın mərkəz, şərq və cənubunda yerləşən Azərbaycan xanlıqları - Quba xanlığı, Şəki xanlığı, Şamaxı (və ya Şirvan) xanlığı, Bakı xanlığı, Gəncə xanlığı, Qarabağ xanlığı, Talış xanlığı, İrəvan xanlığı, Naxçıvan xanlığı və Qafqazın şimalı-qərbində yerləşmiş gürcü və gürcüyanı döv-

⁸⁹ Цуциев, А., 2006. *Атлас этнополитической истории Кавказа, 1774-2004*. Москва: Европа Нəşриyyatı. s. 16, 26

İnzibati bölgüdə ümuməyalət prinsipi

lətlər - Kartli-Kaxeti xanlığı (və ya hökmdarlığı, knyazlığı) və İmeretiya xanlığı. Sərhədyanı Dərbənd xanlığı, həmçinin, özünüidarə qabiliyyətli kiçik İlisu, Qazax və Şəmşədil sultanlıqları, Car-Balakən camaatı, Quriya, Meqreliya və Abxaziya knyazlıqları da bura əlavə edilə bilər. Azərbaycan xanlıqları arasında Qarabağ, Quba və Şəki xanlıqları daha böyük gücə malik idi. Qubalı Fətəli xan (1736-1789) Azərbaycan xanlıqlarının bir qismini, Dərbənddən Ərdəbilə qədər Qərbi Qafqazı birləşdirməyə çalışdı. Fətəli xan Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanla (1732-1806) yola getmirdi. İndiki İranın şimalında, yəni, İran Azərbaycanında Təbriz, Urmiyə, Marağa, Ərdəbil, Qaradağ, Xoy və Maku xanlıqları yaranmışdı.

Erməni tarix və təbliğat qaynaqlarında *Azərbaycan xanlıqları* ifadəsi əvəzinə *Persiya xanlıqları* ifadəsi işlənilir. Halbuki bütün bu xanlıqla-

rın əsas əhalisi azərbaycan türkləri idi, hökmdar-xanlar da eynilə. Təbii ki, bu xanlıqlarda digər milli azlıqlar, o cümlədən ermənilər də yaşayırdılar. Lakin, siyasi hakimiyyət və əhali sayına görə Azərbaycan türkləri üstün olmuşlar. Xanlıqların bəziləri İran meylli, digərləri Osmanlı və ya Rusiya meylli idi; bu meyllər zaman keçdikcə dəyişə bilirdi. İrəvan Naxçıvan, Gəncə və Qarabağ xanlıqlarında erməni milli azlığı da vardı. Qarabağ xanlığı tərkibində erməni mülkiyyəti mövcud idi. Qarabağ mülkləri əvvəl Səfəvilərə bağlı bəylərbəyliyinə və sonra birbaşa Qarabağ xanlığına tabe edildi. Gürcü knyazlıqları tərkibində də ermənilər yaşayırdı. Erməni tarixçilərinin *Şərqi Ermənistan* kimi təqdim etdikləri ərazi əslində ermənilərin azlıqda və tabeçilikdə olduğu Səfəvi-Əfşar dövrünün bəylərbəylikləri, sonrakı Qarabağ, Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarından ibarət idi.

İbrahimxəlil xan Cavanşir.
(Müəllif: Rizvan Qarabağlı)

Əsasən Azərbaycan türklərinin qurduğu və Səfəvilər və Qacarlar adı ilə tanınan, imperiya iddiasında olan və əhali baxımından Azərbaycan türkləri və farsların üstün olduğu böyük dövlət get-gedə zəifləyir, parçalanmağa başlayırdı. Bu zaman kiçik və milli Azərbaycan dövlətləri – xanlıqları meydana çıxırdı. Son nəticədə bu xanlıqların bir hissəsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti adı altında birləşmiş yeni dövlət şəklində meydana çıxacaqdı. Bu və sonrakı Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası, sayca Azərbaycan türkləri üstün olsa da, çoxmillətli dövlətlər idi. Müstəqil Azərbaycan Respublikası da belədir.

Qarabağ xanlığı və Rusiyanın erməni siyasəti

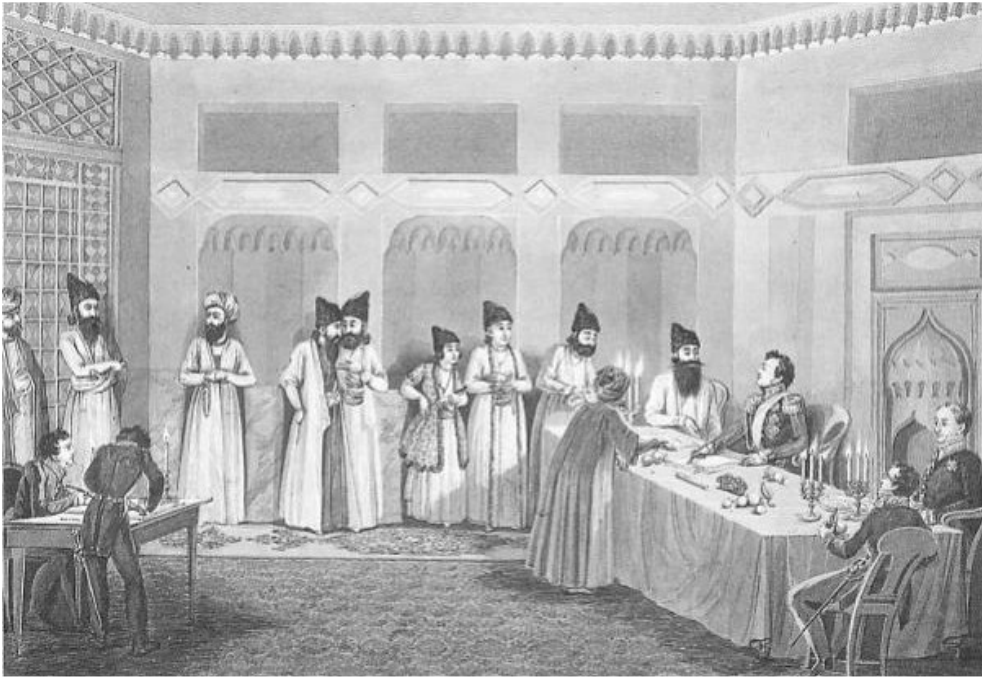

Pavel Tsitsianov

1805-ci il 14 may Rusiyanın rəsmi nümayəndəsi general Pavel Tsitsianov`la (Павель Цицианов) Qarabağ xanı İbrahim xan (Ибрагим хан Шушинский и Карабагский) arasında Qarabağın Rusiyaya birləşdirilməsi haqqında müqavilə (traktat) imzalandı.

Qeyd. Göründüyü kimi, orta əsrlərdə də, Rusiya dövründə də uyğun ərazinin adı Qarabağ olub, bu ərazi Azərbaycan türklərinin verdiyi adla tanınıb.

1813-cü il, oktyabrın 12-də Rusiya və Persiya arasında Azərbaycan xanlıqları - Şəki, Şirvan, Dərbənd, Quba, Bakı və Talış xanlıqlarının Rusiyaya birləşdirilməsi və ya zəbt edilməsi haqqında *Gülüstan müqaviləsi* imzalandı. Beləliklə, Azərbaycan xalqı iki dövlət – Rusiya və İran arasında bölüşdürüldü. Rusiya üçün xoş, İran üçün xoşagəlməz bu prosesin davamı 1828-ci il, fevralın 10-da Rusiya və Persiya arasında *Türkmənçay müqaviləsi* ilə gəldi. Bu dəfə Cənubi Qafqazdakı son iki Azərbaycan xanlıqları - İrəvan və Naxçıvan xanlıqları Rusiyaya tabe edildi. İmperator 1-ci Nikolay bu iki xanlığı birlikdə Erməni vilayəti (Армянская область) adlandırmaq qərarına gəldi - bu iki xanlıq əhalisində müsəlmanların - türk və kürdlərin mütləq əksəriyyəti təşkil etməsinə bax-

General Paskeviç və Abbas Mirzə Türkmənçay müqaviləsini imzalayır.

mayaraq (növbəti bölümə bax). Beləliklə, gələcəkdə Ermənistan dövlətinin yaranması üçün zəmin qoyuldu.

General Paskeviç`in 5 aprel - 10 iyun 1828-ci ilə aid hesabatında deyirdi ki, bizim ordu Azərbaycanı (İran Azərbaycanı nəzərdə tutulur - H.İ.) tutandan sonra ermənilər Rusiyaya məxsus vilayətlərdə yerləşmək arzularını bildirdilər. Paskeviç onları İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ vilayətlərində yerləşdirməyin yaxşı olacağını qeyd edirdi. Beləliklə, İran Azərbaycanında (Marağa, Urmiyə, Xoy və s.) yaşayan ermənilərin faktik olaraq Qafqaz Azərbaycanına köçürülməsi qərara alındı. Onu da qeyd edirəm ki, bu köçdən əvvəl, 1823-cü ildə Qarabağda 20,035 ailə yaşadığı məlumdur, onlardan 15,729-u müsəlman, 4,366-sı xristian idi.⁹⁰

* * *

---

⁹⁰ *Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главнокомандующего в Грузии Ермолова. 1866. Тбилиси.*

Pənahəli xan
(Müəllif: Rizvan Qarabağlı)

George Keppel

Öz səyahətləri barədə çoxcildli əsərlər yazan Britaniyalı general George Keppel`in (1799-1891) Londonda nəşr olunmuş “Babilistan, Assuriya, Midiya və Skif`də səfərlərim haqqında şəxsi hekayəm” (“Personal Narrative of Travels, in Babylonia, Assyria, Media, and Scythia”) adlı maraqlı kitabının ikinci cildi əsasən 1824-cü ilin yayında Təbrizdən Həştərxana səyahətinin maraqlı təsvirinə həsr olunmuşdur. O, Araz çayını keçib Qarabağa getmiş, sonra Şamaxı-Bakı-Dağıstan-Kumik-Həştərxan marşrutu ilə hərəkət etmişdi. O, yazır: Arazla Kür arasında paytaxtı Şuşa (Sheesha) olan “gözəl Qarabağ vilayəti” yerləşir⁹¹; Qarabağ “bərəkətli əyalətdir”.⁹²

G. Keppel Şuşaya gedişini maraqlı boyalarla təsvir edir (təbii ki, bu təsviri geniş vermək fikrində deyiləm)... Şuşaya gedən yolda 140 çadırlı tatar məntəqəsində - Peerhumud`da dincəldik.⁹³ Çadırları ilə yaylağa çıxmış tatarların yanından və bir neçə səliqəli erməni kəndindən keçdik. Şuşa şəhərində iki min ev var, əhalisinin dördü üçü tatarlar, qalanları

⁹¹ George, T. K., 1827. *Personal Narrative of Travels, in Babylonia, Assyria, Media, and Scythia*. London. s. 166.

⁹² İbid., s.172.

⁹³ İbid., s.177.

ermənilərdir. Ermənilərin başçısı Ağa beg bizi evinə qonaq apardı. Bu şəhər 80 il əvvəl tatar xan (“prince”) tərəfindən inşa olunmuşdur.⁹⁴

Qeyd. Şuşa qala-şəhərinin əsasını 1750 və ya 1751-ci ildə Pənahəli xan qoyub. Əvvəl qala kimi nəzərdə tutulub, Qala adlanıb, sonra abadlaşdırılmaqla şəhərə çevrilib. George Keppel Şuşa deyil, Şişa/Şişə (Sheesha) yazır, yəni, Şuşa sözünün şüşə = şişə kimi şəffaf, təmiz hava ifadəsindən əmələ gəlmə ehtimalına uyğun gəlir.

Qeyd. Marietta Şaqinyan ermənilərin Şuşa'ya sonralar gəldiyini qeyd edir. Erməni hissəsi... “daha sonra yarandı və sanki Asiya şəhərinə avropasayağı əlavə oldu...”⁹⁵

G.Keppel'in daha iki müşahidəsi ilə kifayətlənirəm. Tatar dili türk dilinin dialektidir; amma tatarlar əsasən farsca oxuyur və yazırlar.⁹⁶ Bakıda 20 məscid və bir erməni kilsəsi var. 4 min sakini olan Bakının əhalisi, cüzi sayda erməni istisna olmaqla, tatarlardan ibarətdir.⁹⁷

* * *

Rusiya tərkibində Qafqaz üçün yeni, daha böyük idarəetmə sistemi quruldu. İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazisi Erməni vilayəti (oblastı), daha sonra İrəvan quberniyası adlandırıldı. Gəncə, Qarabağ və Şəki xanlıqları birlikdə Elisavetpol (Gəncə) quberniyasını, Quba, Bakı, Şirvan, Talış xanlıqları birlikdə Şamaxı, daha sonra (1859) Bakı quberniyasını əmələ gətirdi. Tiflis, Kutaisi quberniyaları və Abxaziya okruqu gələcəkdə Gürcüstan və ya Gürcüstan Respublikası adlandırılacaq ərazilərin əsasında təşkil olundu.

Erməni Sovet tarixçisi Abqar İoannisyan (1908-1991) Qarabağ xanlığı, erməni mülkləri və Rusiya imperiyasının yeni əldə edilmiş torpaqları idarəetmə siyasəti barədə araşdırmasında bir neçə maraqlı məqama toxunur. Nüfuzlu dövlət adamı, 2-ci Yekaterina'nın yaxını (və sevgilisi,

---

⁹⁴ İbid., s 184.

⁹⁵ Шагинян, М., 1946. *Советское Закавказье*. Москва-Leningrad: Дövlət Ədəbiyyat Nəşriyyatı. s. 252.

⁹⁶ Op.cit. s.185.

⁹⁷ Op.cit. s.203.

Yekaterina özü demişkən, “demək olar ki, səcdəgahım”) knyaz Q.Potyomkin (1739-1791) İbrahim xan Şuşinskiyi devirib, Qarabağı Rusiyaya tabe olan müstəqil erməni vilayətinə çevirməyi düşünürmüş: “II Yekaterinanın sərəncamına görə, imperatriçadan sonra Rusiyada ikinci şəxs olan Qriqori Potyomkin 6 aprel 1783-cü ildə qardaşı oğlu general P.İ.Potyomkinə aşağıdakı məzmununda göstəriş ünvanladı: “Şuşalı İbrahim xanı devirmək lazımdır, çünki bundan sonra Qarabağ Rusiyadan başqa heç kimə tabe olmayan erməni müstəqilliyi təşkil edəcəkdir. Bax, bu məqamda bütün səyinizi həmin bu vilayətin xalqı üçün ən əlverişli şəkildə qurulması üçün sərf edin. Bununla digər güclü erməni vilayətləri də ya onların ardınca gedəcəklər, ya da böyük sayda Qarabağa gələcəklər”.⁹⁸

2-ci Yekaterina
(Müəllif: Fyodor Rokotov)

Knyaz Potyomkin bu fikri həyata keçirmək üçün 2-ci Yekaterinaya müraciət etmiş, Asiyada yeni xristian dövləti yaratmağı və erməni mülklərinə verdiyimiz vədi yerinə yetirməyi təklif etmişdi: “Elə həmin 1783-cü il mayın 19- da Q.Potyomkin II Yekaterinaya belə bir məruzə təqdim edir: *Xanlıq ləğv edildikdən sonra onun (İbrahim xanın) erməni xalqlarından təşkil olunmuş vilayətini milli idarəetməyə vermək və bununla da Asiyada Siz əlahəzrət imperatriçanın mənim vasitəmlə erməni mülklərə verdiyiniz vədlərə uyğun xristian dövlətini bərpa etmək lazımdır*”.⁹⁹

Müəllif (A.R.İoannisyan) rus çinovniklərinin Rusiyaya xidmət edən erməni mülklərini deyil, xanları üstün tutduqlarına çaşıb qaldığını,

⁹⁸ Иоаннисян, А.Р., 1947. *Россия и армянское освободительное движение XVIII столетия*. Yerevan: Dövlət Universitetinin Nəşriyyatı. s. 236, doc. № 22.

⁹⁹ İbid., s 238, dok. № 24.

heyrətini bildirən haşiyə çıxır: “Məliklər vasitəsilə Qarabağa sahib olan ruslar elə həmin məliklərin qəddar düşməni – İbrahim xanı vilayətin baş hakimi olaraq saxladılar. İbrahim xan ruslara xəyanət etdi və öldürüldü. Onun yerinə xainin böyük oğlu Mehdi xan təyin edildi və ona daha geniş hüquqlar verildi. Lakin o daha böyük xəyanət etdi: 1822-ci ildə o, Qarabağdan İrana qaçdı və İran qoşunu ilə qayıdaraq, ruslarla savaşa başladı. *O dövr rus məmurlarının Rusiyaya sədaqətli xidmət edən erməni məliklərilə müqayisədə niyə bu xain xanlara üstünlük verdikləri anlaşılmır*” (kursiv mənimdir – H.İ.)

Qriqori Potyomkin
(Müəllif: Johann Baptist von
Lampi the Elder)

Məntiqi baxımdan A. R. İoannisyan`ın təəccübü və hirsini anlaşılandır: 1) Erməni məlikləri ruslar kimi xristian idi (kilsələri fərqli olsa da), 2) ruslara az-çox kömək edirdilər (böyük kömək gücləri olmasa da), 3) ruslar arasında yuxarı dairələrdə onları irəli çəkmək istəyənlər vardı (Knyaz Potemkin kimi). Bəs niyə ruslar hakimiyyəti yenə Azərbaycan xanlarına, onların varislərinə verməyi lazım bildilər? Bu suala cavab olaraq, zənnimcə, aşağıdakılar qeyd oluna bilər. 1) Xan və onun varisləri idarətmə təcrübəsinə malik idi, həm müsəlmanları, həm xristianları öz tabeliyində saxlamağı və təsərrüfat həyatını təşkil etməyi bacarırdılar. 2) Xristianlar xanlıqlarda, sanki, müsəlman dənizində, ayrı-ayrı, böyük olmayan adalar idi, xristianlar ancaq tək-tük kiçik yerlərdə sayca nisbətən çox ola bilərdilər. 3) Xristianların Rusiya həyatına inteqrasiyası təbii görünürdü, müsəlmanların “sakitləşdirilməsi”, inteqrasiyası üçün onların xan, bəy, tacirləri ilə çalışmaq lazım idi. Rusiya üst təbəqədəki müsəlmanları, sosial kübar dairəni narazı salsın, müsəlmanların Rusiyaya itaətdən qaçması, üsyan etməsi ehtimalı böyükdü.

Köçlər və etnik dəyişmələr

18-19-cu əsrlərdə Rusiya və Osmanlı, 19-cu əsrdə Rusiya və İran arasında müəyyən fasilələrlə davam edən savaqlar külli miqdarda köçlərə səbəb oldu. Bu köçlərdə Rusiya müsəlmanları daha çox Osmanlı`ya, eləcə də İrana, Osmanlı və İran erməniləri isə əsasən Rusiyaya üz turturdular. Türkmənçay müqaviləsinə görə İrandan köçürülən ermənilər əsasən Qarabağ, Gəncə, Şamaxı və İrəvanbölgələrində yerləşdirildi.¹⁰⁰

Rusiya yeni fəth edilmiş ərazilərdə xristianlaşdırma siyasəti həyata keçirməyə başladı. Qarabağda və *Erməni vilayəti* adı verilmiş İrəvan, Naxçıvan və Ordubad ərazilərində erməni sakinlərin sayını ciddi dərəcədə artırmaq vasitəsilə müsəlman idarəçiliyindən xristian idarəçiliyinə keçmək yolu tutuldu. Bu, görünür ki, başlanğıcda koloniya kimi baxılan müsəlman bölgələrini Rusiya əyalətinə çevirmək yolu idi. Tiflisdən başlanan, sonra Bakı və digər yerlərə də tətbiq olunan ruslaşdırma ilə yanaşı alman dini təriqət qruplarının (1817-1818-ci illər) və sonra (1830-cu illərdən başlayaraq) rus qeyri-ortodoks dini icmaların (molo-kan və subbotniklər`in, həmçinin, duxobor və staroobryadçılar`ın) Qafqaza yerləşdirilməsi təşkil olundu; rus qeyri-ortodoksların uzaq, narahat Qafqaza köçürülməsinə həm də cəza tədbiri kimi baxılırdı. Ədalət

---

¹⁰⁰ Bournoutian, G., 1983. *The Ethnic Composition and Socio- Economic Condition of Eastern Armenia in the First Half of the Nineteenth Century*. Bax: Transcaucasia: Nationalism and Social Change. Ed. Suny, R. G., Ann Arbor: University of Michigan Press. s. 77-79.

naminə qeyd etmək lazımdır ki, rus idarəçiliyi etnik və irqi diskriminasiyaya yol verməməyə çalışırdı.

N.Şavrov'un "Kavkazskiy Kalendar"da¹⁰¹ yazdığı kimi Britaniyanın Hindistanda yürütdüyü siyasətlə müqayisədə Qafqazda ruslaşdırma siyasəti aparılması daha doğru yol sayıldı: "Rusiya əhalisi bu ərazidə tədricən və təbii olaraq məskunlaşdı, hansı ki indi Qafqazın ümumi əhalisinin 24 faizini təşkil edir, Hindistanda isə 100.000 Britaniyalı və ya ümumi əhalinin 0.004 faizi 240 milyondan çox yerli sakini idarə edir".¹⁰² Bu siyasət həm də mümkün separatçılığın qarşısını almağa kömək etməli idi.

Osmanlı və İrandan ermənilərin Rusiyaya köç etməsi həm də Rusiyanın bu köçü istəməsi, təşkil etməsi ilə bağlı idi; bu, xüsusilə İrana aiddir, İranda, Osmanlıdan fərqli olaraq, ermənilər daha dinc həyat sürürdülər. İran Azərbaycanı valisi, şahzadə Abbas Mirzə demişkən, onlar minillərlə yaşadıkları yeri ürəkdən və könüllü surətdə qoyub getməyi, öz ev və mal-mülkündən məhrum olmağı necə arzu edə bilərdilər?!¹⁰³

General Paskeviç yazırdı: "Erməni kəndlərinin Fars boyunduruğundan azad edilməsi yalnız Ararat və Naxçıvan əyalətləri əhalisinin artması ilə tamamlanmış sayıla bilər. Buna iki yolla nail olmaq mümkündür: Birincisi, Təbriz, Xoy, Səlmas və Marağa'nın rus qoşunları tərəfindən işğalı və bu bölgələrdə yaşayan bütün ermənilərin istəkləri əsasında Naxçıvan, Erivan və Qarabağ əyalətlərinə köçürülməsi. İkincisi, ehtiyatlı ciddi ölçü götürməkdən istifadə etməkdir, çünki (ermənilər) uzağıgörən olmadıqlarına görə Rusiyanın iltifatlı qoruması və xeyir-duası altında onları gözləyən imkanları, üstünlükləri görə bilmirlər".¹⁰⁴ 1880-1905-ci illər arasında ermənilərin iqtisadi bacarığı və millətçiliyi Rusiyada anti-erməni əhvalı yaratdı; rus məmur və siyasətçiləri arasında *Qafqazı ruslaşdırmaq*

---

¹⁰¹ Şavrov, N., 1879, *Кавказский календарь*. Tiflis. s. 7.

¹⁰² Mostashari, F., 2006. *On the Religious Frontier. Tsarist Russia and Islam in the Caucasus*. London - New York: I.B. Taurus. s. 39.

¹⁰³ İbid., s. 41.

¹⁰⁴ İbid., s. 42.

əvəzinə erməniləşdik, ruslara, həmçinin, gürcülərə yer qalmadı deyənlər vardı.¹⁰⁵

* * *

“Hardasa 57 mindən 200 minədək erməni Persiya və Osmanlı idarəsində olan əraziləri tərk edib əsasən İrəvan və Dağlıq Qarabağ'a köç etdilər. Təkcə Qarabağa 30 min ətrafında erməni yerləşdirildi; bu, bütün əhaliyə nisbətə onların payını 8.4% -dən 34.8%-ə yüksəltdi. Başqa araşdırmalar bu rəqəmin demək olar ki 50% olduğunu deyir. İrəvanda nisbət 24% -dən 53.8% -ə artdığı güman edilir. Öz növbəsində İrəvan və Qarabağda yaşamış 117 min müsəlmandan 35 mini Rusiya üsul-idarəsini tərk etdi”.¹⁰⁶

“Erməni araşdırıcılarının özləri də razılaşır ki, XIX əsrin əvvəlində ermənilər İrəvan xanlığı əhalisinin cəmi 20% yaxınını təşkil etmiş və müsəlmanları sayca yalnız 1828-1832-ci illərdən sonra üstələmişdilər”.¹⁰⁷ 1828-ci ildə ermənilər Naxçıvan əhalisinin 15-20%-ni təşkil edirdilər (halbuki əvvəl çox olduğu

İvan Paskeviç
(Müəllif: George Dawe)

İmperator 1-ci Nikolay
(Müəllif: Franz Krüger)

¹⁰⁵ İbid., s. 43-44.

¹⁰⁶ Şopen, İ. İ., 1852. *Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи*. Dağa əvvəl: Камеральное описание (1829-1832) – Rusiya əhalisi üzrə xülasə. Sankt-Peterburq.

¹⁰⁷ Шнирельман, В. А., 2003. *Войны памяти. Мифы, идентичность и политика в Закавказье*. Moskva: Akademkniqa. s. 237.

deyilir); bu nisbət 1832-ci ildə 41,2%-ə çatdı, 1926-cı ildə isə 11%-dən az qaldı. Sovet zamanı daha da azaldı.¹⁰⁸

1828-ci il, martın 21-də İmperator 1-ci Nikolayın fərmanı ilə İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazisi *Erməni vilayəti* (*Армянская область*) adı aldı. Vi-layətin əhalisini xristian və müsəlmanlar deyə iki hissəyə ayırırdılar. Müsəlmanlar əsasən türklərdən (azərbaycanlılardan) və kürdlərdən, xristianlar isə əsasən ermənilərdən ibarət idi. Türkmənçay müqaviləsindən əvvəl müsəlmanların sayı azı 117-118 min idi və bunların təqribən 25 mini kürd idi. Təqribən 20 min türk və fars və 15 min kürd Rus-İran savaşında öldürülmüş və ya savaş sonrası köç etmişdi. Kameral təsvirə görə savaştan sonra azı 74-75 min müsəlman (türk, fars) qalmışdı. Göründüyü kimi, savaştan əvvəl türk və farsların sayı azı 93 min idi. Kürdlərdən isə təqribən 10 min qalmış, 15 min ölmüş və ya köç etmişdi. Beləliklə, savaştan əvvəl müsəlmanların ümumi sayı təqribən 118 min olub.¹⁰⁹ Yenə Kameral təsvirə görə 1826-cı ildə İrəvan və Naxçıvan (Ordubad daxil olmaqla) xanlıqlarında müsəlmanların sayı 117,849, ermənilərin sayı isə 25,151 idi;¹¹⁰ yəni, ermənilər ümumi əhəlinin 17,6 %-ə yaxınını təşkil edirdi. Beləliklə, əksəriyyətin müsəlman olduğu yerdə məqsədli şəkildə Erməni vilayəti yaradıldı. Savaştan və erməni köçlərindən sonra vəziyyət xeyli dəyişmiş, ermənilərlə müsəlmanların sayı demək olar ki, bərabərləşmişdi. 1832-ci ildə müsəlmanların sayı 82,073, ermənilərin sayı 82,377 olmuşdu; İrandan 35,560 erməni, Türkiyədən - 21,666 erməni gəlmiş, yerli ermənilər isə, yuxarıda deyildiyi kimi 25,151 idi.¹¹¹

Friedrich Bodenstedt`in “Qafqaz xalqları və onların Rusiyaya qarşı azadlıq mübarizəsi” adlı irihəcmli kitabı`nda “Türk irqindən olan Qafqaz tatarları” adlı bölmə mövcuddur¹¹²; burada Dərbəndin əhalisi 28

---

¹⁰⁸ Ibid., s. 242-243

¹⁰⁹ Bournoutian, G., 1993. *The Ethnic Composition and the Socio-Economic Condition of Eastern Armenia in the First Half of the Nineteenth Century*. s. 69-72.

¹¹⁰ Ibid., s. 78.

¹¹¹ Ibid., s. 79.

¹¹² Bodenstedt, F., 1849. *Die Völker des Kaukasus und ihre Freiheitskämpfe gegen die Russen*. Frankfurt:Frankfurt am Main; Lizius. s. 122-147.

min olmaqla böyük əksəriyyəti şiə tatarlardır deyilir. Həmçinin, qeyd olunur ki, Qarabağ əhalisi 60 mindir, onun 2/3-si tatarlar, 1/3-i ermənilərdir; Elizavetpol`un (quberniyanın) əhalisi 55 mindir, onun 9 mini ermənilərdir.

* * *

1855-1856-cı və 1877-1878-ci illər Rus-türk savaqları nəticəsində yeni ermənilərin Rusiyaya gəlməsi və bir çox müsəlmanların Rusiyadan köç etməsi nəticəsində ermənilərin mütləq və nisbi sayı daha da artdı. Qafqaz xalqlarının tarixi, mədəniyyəti və yeni Sovet dövrünün problemləri və quruculuq işləri barədə yazan, yaxşı tanınmış müəllif M. Şaqinyan Ermənistan ermənilərinin böyük hissəsinin köklü əhali olmadığını yada salır: “Ermənistanda, demək olar ki, yalnız ermənilər və az sayda başqa millətlərdən olanlar yaşayırlar. Lakin burada da bir özəllik var: Ermənistanda məskunlaşmış ermənilərin böyük əksəriyyəti buralı deyil – onlar bu ölkəyə dünyanın bütün yerlərindən gəlmiş və buranı özlərinə məskən etmişlər. Əcdadların ölkəsi daha çox nəzəri səciyyə daşıyır. Əslində isə çox az sayda yaşayış məntəqələri öz bir əsrlik tarixlərini xatırlayır və əcdadların qəbirlərinə malikdir. Əsas kəndli kütləsi erməni tarixinin bütün dövrlərində bura daşınmış və köçmüşdür”.¹¹³

Marietta Şaqinyan

1897-ci il Rusiya imperiyası əhalini siyahıya aldı. Bakı quberniyasında azərbaycan türklərinin sayı 485.146, ermənilərin sayı 52.233 idi. Bakı özü milli baxımdan ən qarışıq şəhər idi; 1897-ci ildə bu şəhərdə 40.148 azərbaycan türkü, 37.399 rus və 19.060 erməni yaşayırdı. 1913-cü ildə vəziyyət xeyli dəyişmiş, sayca ruslar birinci yerə keçmiş (76.288), azərbaycanlıların artımı aşağı olmuş (45.962), ermənilər çox artmışdılar

¹¹³ Шагинян, М., 1946. *Советское Закавказье*. Москва-Lенинград: Дövlət Ədəbiyyat Nəşriyyatı. s. 17-18.

(41.680). Burada İrandan gəlib Bakıda işləyənlərin sayı göstərilmiş, onlarla birlikdə azərbaycanlılar yenə rüslərdən az idi.

Elizavetpol (Gəncə) quberniyasında 534.086 müsəlman və 292.188 xristian yaşayırdı. Elizavetpol quberniyasının Zəngəzur uyezdində uyğun saylar 71.206 və 63.622, Şuşa uyezdində isə 62.868 və 73.953 idi (quberniyada ermənilərin sayca üstün olduğu yeganə uyezd). İrəvan quberniyası əhalisinin 313.176 nəfəri müsəlman, 441.000 nəfəri xristian idi. Quberniyanın mərkəzi İrəvanda azərbaycan türklərinin sayı 77.491, ermənilərin sayı 58.148 idi; bu quberniyanın 7 uyezdindən 4-də azərbaycan türkləri sayca ermənilərdən çox idi.¹¹⁴

Yerevan, hətta ermənilərin İran və Türkiyədən gəlişindən sonra da, əsasən müsəlman şəhəri idi, 1866-cı ildə 27626 nəfər şəhər sakinindən 23626 nəfəri, yəni, 85%-dən çoxu müsəlman idi. 1883-cü ildə əhali azalmış, amma nisbət dəyişməmişdi; 18766 sakinə 15992-si müsəlman idi.¹¹⁵

Qafqazın mədəni və inzibati mərkəzi olan Tiflis şəhərində əhalinin tərkibi belə idi: 19-cu əsrin əvvəlində (1803-cü ildə) sakinlərin 74,3%-i erməni, 21,5%-i gürcü idi. Əsrin sonunda rüslər mənşərini ciddi şəkildə dəyişmişdilər, amma ermənilər yenə sayca çox (və iqtisadi baxımdan güclü) idi: erməni – 38%, gürcü – 26,3% və rüslər – 24,7%.¹¹⁶

---

¹¹⁴ *Первая всеобщая перепись населения российской империи - 28-го января 1897 года*. Санкт-Петербург.

¹¹⁵ Korkodyan, Z., 1932. *The Population of Soviet Armenia in 1831-1931*. Yerevan.

¹¹⁶ Suny, R.G., *Transcaucasia, Nationalism, and Social Change. Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia*. 1996. Ed. R.G. Ann Arbor: The University of Michigan Press. s. 113.

“Erməni məsələsi”

Şərqi Anadoluda, Ermənistan yaylasında yaşayan ermənilər əvvəl Bizansa, sonra Səlcuq türklərinə tabe oldular. Onların bir hissəsi Aralıq dənizinin şimal-şərq sahillərində yerləşən Kilikiya`ya köç etdi. Kilikiya erməniləri 11-ci əsrin sonları, Birinci Xaç Yürüşü zamanı meydana çıxdılar. Onlar müsəlmanlarla savaşa xaçlı xristianlara kömək edirdilər. Burada üç əsrə yaxın mövcud olan Erməni özünüidarəçiliyi müsəlmanlarla (Səlcuq sultanlığı, Əyyubilər və Məmlüklərlə) yola getmir, monqolların himayəsinə sığınmağa çalışırdılar.

“Erməni məsələsi” 19-cu əsrin ikinci yarısında başlandı (“Şərq məsələsi”nin bir hissəsi kimi), əsrin axırlarına yaxın və 20-ci əsrin birinci rübündə qızıışdı.

Türklər Osmanlıda yaşayan erməniləri “Milleti-Sadika” adlandırmışdılar. Ermənilər Osmanlı`da nisbətən yaxşı yaşayanlar cərgəsində idi. 1828-1829-cu illər Rus-Türk və 1853-1856-cı illər Krım savaşında bəzi Osmanlı erməniləri ruslar tərəfində oldular. Bu, erməniləri türklərin gözündən saldı.¹¹⁷

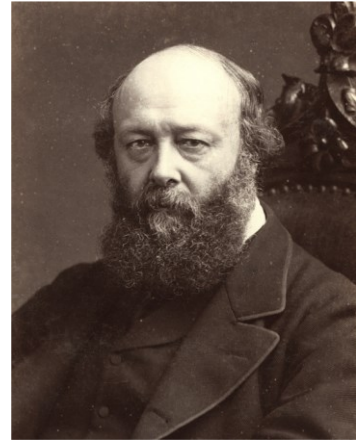
Kilikiya erməniləri ətrafdakı müsəlmanlardan yaxşı yaşayırdılar. Onların hədəfi siyasi azadlıq, özünü idarəetmə əldə etmək idi. 1862-ci il Van və Zeytun`da (Kilikiya, Maraş yaxınlığı) ermənilər vergi vermək istə-

---

¹¹⁷ Ter Minassian, A., 1996. *Nationalism and Socialism in the Armenian Revolutionary Movement (1887-1912)*. Bax: Suny,R.G.,Transcaucasia, Nationalism, and Social Change. Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia. Ed. Suny. R.G. Ann Arbor:The University of Michigan Press, s. 146.

mirik deyə silahlı üsyan qaldırdılar. Erzurumda gizli erməni cəmiyyəti yaradıldı. Anti-türk hissləri qızıışmışdı, türkləri öldürmək barədə mah-nıları vardı. Sonra ermənilər Batman və Sason`da silaha qurşanıb üsyan etdilər, qan axıtdılar. 1878-ci ildə Erməni patriarx, yepiskop Nerses (1770-1857) Balkandakı rus ordusu rəhbərliyi ilə gizli görüş keçirdi, Britaniya hökumətinə də müraciət etdi, erməni və müsəlmanların “bir-gə” yaşamasının mümkünsüzlüyünü vurğuladı, yeganə həllin “muxtar xristian təşkilatının” yaradılması olduğunu dedi. İddia olunan ərazilərdə yaşayan kürdlərin və çərkəslərin oradan çəkilməsi, əsas vəzifələrin ermənilərə verilməsi də istənilirdi. O, erməniləri ruslara kömək etməyə çağırmış, İran Azərbaycanı ermənilərinin köçürülməsinin əsas təşki-latçısı olmuşdur.

Osmanlı erməniləri ruslara xidmət edən 5-ci kolon`a çevrildilər, əslində isə çox sürətli şəkildə 5-ci kolondan dövlət əleyhinə açıq savaşa girişib xarici güclərin müttəfiqinə çevrildilər. Qafqaz erməniləri 1877-1878-ci illər rus-türk savaşında fəal iştirak edirdilər, Eri-van quberniyası Osmanlı erməniləri üçün silah toplama mərkəzi idi. Əvəzində ruslar Osmanlı torpaqlarının şərq hissəsində Böyük Ermənistan yaratmağa söz verdilər, amma sözü yerinə yetirə bilmədilər. Rusiya və Osmanlı arasında bağlanan San Stefano müqaviləsi (3 mart 1878) Ermənilərə muxtariyyət verilməsi məsələsini üzə çıxartsa da, sonrakı əsas Berlin müqaviləsi (13 iyul 1878-ci il) diqqəti Rus işğalını azaltmağa, əsasən Balkanların bir hissəsinin və Rumi-niya`nın Osmanlıdan alınması üzərinə yönəldi və ermənilərə muxtariyyət verilməsi məsələsinə toxunmadı; sadəcə, 61-ci maddədə türklərin ermənilərlə bağlı islahatlar aparmalı olduqları qeyd edildi. Britaniya xarici işlər naziri Lord Salisbury 1878-ci ilin avqustunda Şərqi Anadoluda ermənilərə muxtariyyət verilməsinin faktik olaraq mümkün olmadığı barədə Britaniyanın İstanbuldakı səfiri A.H. Layard`a belə yazmışdı: “Məhəmməd irqi orada əhalinin çox böyük əksəriyyətini təşkil edir... Xristianlar... yalnız kiçik bir azlıq deyil, həm də... Məhəmməd-

Lord Salisbury

çilər arasında elə səpələnmiş və qarışmışlar ki, onlar üçün düzəldilən hər hansı ayrı hökumət mexanizmi ən ağır praktik çətinliklərlə müşayiət olunardı...¹¹⁸

Qeyd. Berlin müqaviləsi Rusiya, Prussiya, Avstriya-Macaristan, Fransa, Böyük Britaniya, İtaliya və Osmanlı dövlətləri arasında imzalandı.

Erməni məsələsinin qabardılması türkləri hirsləndirdi. Türklər erməni könüllü dəstələrinin (“fədayi”lərin) necə düzəldiyini görürdülər, bunu görməmək mümkün deyildi. Əslində, ruslar və avropalılar işə qarışmasa ermənilərin vəziyyəti daha yaxşı olardı; ermənilər ruslarla əlbir olmayıb məsələni “sadiq millət” kimi daxildə həll etməyə çalışıb bəlkə nəyəsə nail ola bilərdilər. Daşnaklar barədə və Erməni siyasəti və ticarəti haqqında əsərlər müəllifi K.S. Papazian`a (1887-?) görə “Çox erməni inanır ki, savaq zamanı Daşnaq liderləri daha ağıllı, ehtiyatlı davransaydı, Türkiyədəki iki milyon həmvətənin taleyi bu qədər fəlakətli olmazdı”.¹¹⁹

* * *

Erməni ideoloqları siyasi, həmçinin hərbi baxımdan təşkilatlanma işinə başladılar. 1881-ci il Erzurum`da gizli erməni cəmiyyəti üsyana hazırlaşmaq proqramını elan etdi. Ermənilərin ən böyük və nüfuzlu təşkilatı olan Kilsə artıq bütün, xüsusilə radikal məsələlərin həllinə girişə bilmir və ya girişib nəticə ala bilmirdi. Avropa və Rusiyanın təcrübəsi partiya fəaliyyətinin mühüm olduğunu göstərirdi. İlk erməni partiyası Armenakan 1885-ci ildə Van`da quruldu; özünümüdafiə üçün zor işlətmək, silahlanmaq proqramını irəli sürdü (1921-ci ildə bəzi siyasi qüvvələrlə birlikdə yeni bir partiyaya çevrildi). 1887-ci ildə Cenevrə`də təsisçilərinin əksəriyyəti Rusiyalı və ya Rusiyada təhsil almış ermənilər olan Hnçak və ya Hunçak (Zəng), 1890-cı ildə Tiflisdə millətçi Daşnaksutun

---

¹¹⁸ Gunter.M.M., 2011. *Armenian History and the Question of Genocide*. New York: Palgrave Macmillan. s. 7.

¹¹⁹ Papazyan, K. S., 1934. *Patriotism Perverted: A Discussion of the Deeds and the Misdeeds of the Armenian Revolutionary Federation, the So-Called Dashnagtzoutune*. Boston: Baïkar Press, s. 39.

(Erməni Federativ İnqilab Partiyası və ya Erməni İnqilabi Federasiyası) partiyaları yaradıldı. Partiyalar “xristianları müsəlmanların zülmündən azad etmək üçün” terror yolundan istifadə etmək qərarına gəldilər. Onlar Türkiyəyə təbliğatçılar (qızıqdırıcılar) göndərir, üsyan hazırlayırdılar. Türkiyə hökuməti bütün bunları izləyir, Rusiyanın və Rusiya ermənilərinin bu işlərdə əli olduğunu görür, kütləvi həbslərlə üsyan hazırlığını zəiflətməyə çalışırdı.

Sultan 2-ci Abdülhamit

Hnçak`ın hazırladığı silahlı mübarizə başlandı; 1894-cü il Sasun`da, 1895-ci ildə Zeytun və Trapezund`da, sonra Sivas, Erzurum, Van, Bayazid, Diyarbakir və b. yerlərdə vergi vermirik adı ilə üsyanlar baş verdi. Bu üsyanlar, adətən, polisə, ordu hissələrinə, müsəlman kəndlərinə hücumla başlayır, insanlar qətl edilirdi. Məsələn, Zeytunda qarnizona hücum nəticəsində bir gündə təqribən 600 əsgər öldürülmüşdü (10 oktyabr 1895). Ordu bu üsyanları yatırtmalı olur və savaşa, təbii ki, üstün gəlir və üsyançıları qətlə yetirirdi. Məsələnə ağırlaşdıran bir amil də Şərqi Anadolu`nun çox yerində eyni ərazini paylaşan erməni və kürdlərin bir-birilə yola getməməsi idi.

Erməni ideoloqları silahlı mübarizə, üsyan, terror yolu seçdilər. “Türk, kürd və erməni xainləri, satqınları hər yerdə, hər şəraitdə öldürmək” şüarını əldə bayraq tutan daşnak partiyası terrorla məşğul olan xüsusi qruplar yaratdı. Türkiyənin öz erməni bölgələrində zəruri islahat aparması, ermənilərə muxtariyyət verilməsini irəli sürən partiyalar bu məqsədlə daxildə qorxutmaq, üsyan etmək və eyni zamanda xarici qüvvələri köməyə çağırmaq yolu seçdi.

İstanbulda Hnçak Osmanlı Bankı binasına hücum təşkil etdi (1896, 26 avqust). Həmin ilin sentyabr ayında Hnçak erməniləri İstanbulda nümayişə çıxartdı. Ermənilərə açıq rəğbət bəsləyən Britaniya səfiri Philip Currie`ə görə, “Belə düşünməyə əsas var ki, Hnçak`ın məqsədi qarışıq-

lıq düşməsi və qan tökülməsi və bununla Avropa güclərini ermənilər naminə müdaxiləyə vadar etmək idi”.¹²⁰ Sultan 2-ci Abdülhamit hirs-ləndi, cəza əməliyyatı keçirildi. 1894-96-cı illərdə baş verən üsyanlar nəticəsində çox sayda erməni üsyançı öldürüldü (qaynaqlar çox fərqli rəqəmlər göstərirlər, 200 min deyənlər var). Ermənilərin ümid etdikləri böyük güclər müdaxilə etmədi, daha doğrusu, sözdən işə keçmədi. 1905-ci ildə daşnaklar sultana uğursuz qəsd düzəldilər.

* * *

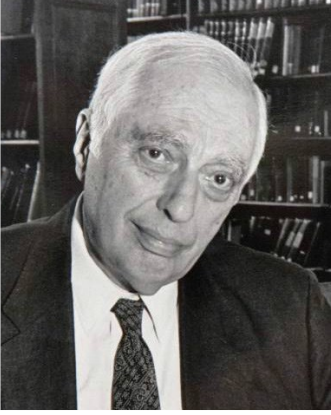
Birinci Dünya Savaşı zamanı Böyük Ermənistan ideyası yenidən canlandı. Erməni partiyaları və ictimai-siyasi liderləri Türkiyə içində muxtariyyət fikrini gücləndirib *niyə ermənilərin öz dövləti olmasın* dedilər; bu yol savaş, terror və xarici böyük güclərin yardımından bəhrələnməli idi. Anadolu`da hücum keçən rus ordusuna çox sayda erməni qoşulmuşdu (250 min kimi çox şişirdilmiş saydan danışanlar var).

Ermənilərin açıq-aşkar ruslar tərəfə keçdiklərini görə Türkiyə hökuməti böyük savaşlarda həmişə tətbiq olunan üsula - savaş bölgəsi və onun ətrafında yaşayan, şübhəli bilinən yerli azlıqları, bu halda erməniləri savaş meydanından uzağa (Suriyə və Mesopotamiya`ya) köçürmək, deportasiya etmək üsuluna əl atmağa məcbur oldu (1915-ci ilin yazı). Ermənilərin bir hissəsi özü köçdü, 1914-16-cı illərdə Qafqaza 350 min ətrafında erməni köç etdiyi deyilir. Bütün gücünü cəbhələrdə ağır döyüşlərə sərf edən Osmanlı hökuməti köçürməni yaxşı təşkil edə bilməmişdi, üstəlik kürdlər ermənilərlə yola getmirdilər və uzun yol boyu bu köçə hücum edirdilər. Böyük sayda erməni öldürüldü, bir qismi də susuzluq, aclıq və xəstəlikdən öldü. Bu qırğınların səbəblərindən biri o dövr Osmanlı hökumətinin gücsüzlüyü idi.

1915-ci il böyük erməni qırğını, erməni faciəsini Türkiyə genosid, soyqırım kimi qəbul etmir, çünki, hökumətin erməniləri qəsdən öldürmək planı olmayıb. F.P. Hyland`a görə “1915-ci il hadisələri barədə

---

¹²⁰ McCarthy, J., 2010. *The Turk in America. The Creation of an Enduring Prejudice.* Salt Lake City: The University of Utah Press. s. 108.

Bernard Lewis

Türk və Erməni baxışları bir-birindən o qədər uzaqdır ki, indiki zamanda məsələ həll olunana oxşamır”.¹²¹ Qərb mütəxəssisləri arasında qırğın olub, amma sənədlər mərkəzi hökumətin məsuliyyət daşdığını göstərmir deyənlər də var.¹²² “Bir neçə yüz min insanın qısa müddət ərzində və olduqca ibtidai nəqliyyat sistemi vasitəsilə köçürülməsi kimi mühüm məsələ, sadəcə, Osmanlı bürokratiyasının imkanları xaricində idi... Osmanlı'nın yarıtmaz rəhbərliyi şəraitində, əvvəlcədən düşünülmüş məhv etmə planı olmadan ölkənin misilsiz yüksək ölüm sayına məruz qalması mümkün idi”.¹²³

Professor Bernard Lewis dəfələrlə “Osmanlı hökumətinin erməni xalqını məhv etmək məqsədi güdən planı olmasının ciddi sübutu yoxdur” demişdi. “Fransa Erməni Assosiasiyaları Forum'u görkəmli alimi həyatı bo-

Zbigniew Brzezinski

yu araşdırmalarına əsaslanan elmi fikrini ifadə etdiyinə görə fürsətdən istifadə edib məhkəməyə verdi”.¹²⁴ Bir çox siyasətçi, dövlət adamı və alimlər Türkiyənin *qoy bu məsələ ilə parlamentlər deyil, alimlər məşğul olsun* fikrinə tərəfdar olmuşlar. Zbigniew Brzezinski ABŞ Nümayəndələr Palatası'nın Erməni Soyqırımını barədə qərar çıxarmasını istehza ilə qarşılamışdı: “Mən heç vaxt düşünməzdim ki, Nüma-

¹²¹ Hyland, F. P., 1991. *Armenian Terrorism: The Past, the Present, the Prospects*. s. 19.

¹²² Lewy, G., 2005. *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey: A Disputed Genocide*. Salt Lake City: University of Utah Press. s 135.

¹²³ İbid., s. 253.

¹²⁴ Gunter.M.M., 2011. *Armenian History and the Question of Genocide*. New York: Palgrave Macmillan. s. 78.

yəndələr Palatası tarixi hadisələr haqqında hökm çıxaran bir növ elmlər akademiyasıdır”.¹²⁵

Erməni məsələsi, Erməni diasporası və Qarabağ münaqişəsi üzrə görkəmli mütəxəssis Jirayr Libaridian 1915-ci il erməni soyqırımını barədə araşdırmalara ehtiyac duyulduğunu vurğulayır: “Bəzi alim və qrupların cəsarətli söylərinə baxmayaraq, bu hadisənin əhəmiyyətinə uyğun, layiqli şəkildə sənədləşdirmək və izah etmək üçün hərtərəfli və sistemli bir cəhd olmamışdır”.¹²⁶ “Mövzunun araşdırılması və sənədləşdirilməsi, bu hadisənin anlaşılması və erməni, türk və dünya tarixində yerləşdirilməsi qədər vacibdir”.¹²⁷ 1915-ci ildə soyqırımı baş verməsini Türkiyəyə qəbul etdirmək, sanki erməni siyasətinin təməlidir. Libaridianın fikrincə, bu Ermənistanın Türkiyədən asılılığı kimi şərh edilə bilər: “Növbəti dəfə ermənilərin düşüncə və fikirləri, inkar və beynəlxalq tanınmanın şiltaqlığı və türk siyasətinin əsirinə çevrildi. Ermənilər uzunmüddətli bir döyüşə məhkum olublar, hansının ki açarı “düşmən” əlindədir”.¹²⁸

* * *

Böyük faciə baş verdi, amma bu faciə tək ermənilərin başına gəlmədi, milyonlarla türk və digər müsəlmanlar qırğına uğradılar. Qərbi dünyasında ermənilərin və ümumiyyətlə, xristianların ölümü barədə geniş danışılır, müsəlmanlar başdan ayağa günahlandırılır, müsəlmanlara böyük hücumlar və müsəlmanların böyük qırğınları barədə xüsusi söhbət edilmir, araşdırma aparılmırdı. Amerika tarixçisi Justin McCarthy bu laqeydsizliyi və birtərəfliliyi pozan az saylı tədqiqatçılardan biridir. O, bir əsr ərzində (1821-1922) müsəlmanların ölü sayları və sürgünü, qaçqın sayları üzərində çalışmış, mümkün ehtimallar içində ən aşağı sayları götürməklə və bilinməyənləri sayı daxil etmədən 5 milyondan artıq

---

¹²⁵ İbid., s. 83.

¹²⁶ Libaridian, G.J., 1999. *The Challenge of Statehood. Armenian Political Thinking since Independence*. Watertown: Blue Crane Books. s. 110

¹²⁷ İbid., s. 114.

¹²⁸ İbid., s. 113.

Justin McCarthy

müsəlmanın öldüyü və 5 milyon yarımaya yaxın müsəlmanın yerdəyişməyə, köç etməyə məcbur olduğunu müəyyən etmişdir.¹²⁹

Türklər tərəfindən erməni genosidi törədildi iddiası türklərin şərəfinə toxunur, biz bunu etməmişik deyirlər. Erməni əsilli görkəmli fransız müğənnisi Charles Aznavour (Şarl Aznavur, 1924-2018) bir müsahibə-sində “Sözün (genosid) özü narahatlıq doğurur və mənə də üzür. Burada demək istədiyim bəzi ermənilər tərəfindən mənə qarşı istifadə olunma bilər, fəqət bunun mühüm olduğunu düşünürəm.

Əgər Türklər, *genosid (soyqırım)* kəlməsinin hər hansı bir məsələdə onlara əngəl olduğunu deyərkən səmimidirlərsə, o zaman başqa bir kəlmə tapaq. Yetər ki, Ermənistan və Türkiyə arasındakı sərhəd açılsın və Türk hökuməti bizimlə dialoq başlamağı düşünsün” demişdi. “Mən həmişə xatirələrə bağlı adam olmuşam. Amma, mən heç vaxt Türk cəmiyyətinin amansız düşməninə çevrilməmişəm”.¹³⁰ Aznavour keçmiş deyil, gələcəyi düşünməyi tövsiyə edir: “Fikir ayrılıqlarının bir faydası yoxdur, o ancaq etiraf və danışıq prosesini yenə də və uzun müddətə uzadacaq, ləngidəcək. Bu gecikmə həm də sərhədlərin açılmasının, embarqonun ləğvinin və ermənilərin qonşuları ilə ticarət aparmaq imkanlarının qarşısını alacaq. Belə deyərkən sizi narahat etdiyimi bilirəm..., amma

Charles Aznavour

¹²⁹ McCarthy, J., 1995. *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922*. Princeton: Darwin Press. Chapter 8, Table - 30.

¹³⁰ Aznavour, C., 2001. *Le Temps des Avants*. Bax: Eryılmaz, D., *Charles Aznavour's Book Entitled D'une Porte L'autre (From One Door to the Next): Historical Facts and Turkish-Armenian Relations*. Review of Armenian Studies. No. 24, s. 185.

bu heç də vacib deyil: mənim tək düşüncəm Ermənistanın gələcəyi, vətəndaşlarının firavanlığı və gənc türk nəslinin hökumətin hiyləsinə görə daşdığı ağır yükdən azad olmasıdır”.¹³¹

---

¹³¹ Aznavour, C., 2011. *D'Une Porte l'Autre*. Ed. Don Quichotte. s. 114. Bax: Erməni araşdırmalarının icmalı. s. 192.

1905-1906 erməni-müsəlman davası

2 fevral 1905-ci il Bakıda Ağarza adlı bir azərbaycanlı bir daşnakın atəşi nəticəsində öldü. Fevralın 6-da azərbaycanlı bir məhbus erməni əsgərləri tərəfindən vurulub öldürüldü. Həmin gün bir varlı azərbaycanlı da öldürüldü. Qan töküldü. Ermənilərin silahlanması müsəlmanların da silahlanmasına səbəb oldu. Qafqazda erməni və müsəlmanların yanaşı yaşadığı hər yerdə iki icma arasında etibar pozuldu, qarşılıqlı hücumlar baş verdi. Ermənilər və Azərbaycanlılar hər biri çar hökumətinin, ayrı-ayrı məmurların əks tərəfə kömək etdiyini düşünürdü, şayiələr baş alıb gedirdi.

1906-cı il fevralın 20-də Tiflis şəhərində erməni və azərbaycan ictimaiyyəti nümayəndələri və hökumət təmsilçiləri arasında sülh danışıqları başlandı. Bu və ümumiyyətlə, 1905-1906-cı illərdə baş vermiş və “erməni-müsəlman davası” adı alan qırğınlar barədə M.S. Ordubadi'nin (1872-1950) “Qanlı sənələr” (Qanlı illər) adlı oçerklər küllisində ətraflı məlumat verilmişdir.

Qeyd. Bu əsər Sovet dövründə M.S. Ordubaninin heç bir kitabında yer almamışdı.

M.S.Ordubadi'nin, demək olar ki, stenoqram şəklində qələmə almış olduğu Tiflis danışıqları erməni-müsəlman davasının mahiyyətini anlamaq baxımından çox şey deyir.¹³² Azərbaycanlıların arandan yaylağa, yaylaqdan arana köç etməsinə etiraz edən erməni iştirakçılara azər-

---

¹³² Ordubadi, M. S., 1911. *Qanlı sənələr*. Bakı:Səda. s. 84-94.

baycanlılar bu köçlərin mal-qara ilə dolanan xalq üçün həyati vacib olması ilə cavab verdilər; nəticədə “Köç məsələsini pozmaq əsla mümkün deyil” qərarı qəbul olundu - ən azı hələlik. Ən qızgın mübahisə fevralın 28-də keçirilən görüşdə baş verdi; azərbaycanlılar erməni terroruna son qoyulmasını tələb etdilər. “Axı biz terrorla məşğul olmuruq” deyən azərbaycanlılar dövlət məmurlarının terrordan qorxaraq ermənilərin tərəfini tutduqlarını ortaya qoydular.

Müzakirənin ən fəal iştirakçısı olan Əhməd bəy Ağayev bu məsələ barədə maraqlı, kinayəli fikirlər söyləmişdi. “Bir adamı, bir qulluqçunu öz millətində xidmət etməyə və ya insafına görə iş görməkdən qorxudub vicdansızlığa, ədalətsizliyə dəvət edən terror davam edərsə, bizim vilayətdə nə azadlıq, nə hürriyyət, nə ədalət, nə də bərabərlik əmələ gələ bilər...”. “Biz deyirik ki, əgər doğrudan doğruya sülh istəyirsiniz, başqa təşəbbüslərlə bərabər gərək terroru da götürəsiniz. Buna cavabında bizə deyirlər ki, siz daşnak-

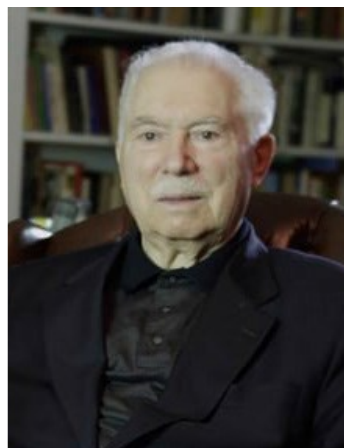
Məmməd Səid Ordubadi

sutyundan danışırırsınız. Bizim əsla fikrimizdə daşnaksutyun yox idi. Biz deyirik ki, terror götürülsün. Lakin, ermənilərin xəyalına daşnaksutyun gəlir. Görünür ki, daşnaksutyunun bu terrorla əlaqəsi vardır”... “Cənab Xatisov öz bəlağətli və fəşahətli çıxışında aşkar dedi ki, bu daşnaksutyun Rusiyanın böyük şəxslərinin, generallarının və hətta Qafqaz canişini həzrətlərinin fikir və əqidələrinə qulluq edir və on beş ildir ki, təşkil olunub və onun qoşunu, xəzinəsi, soldatı da vardır. Biz müsəlman vəkilləri bunu eşidəndə təəccüb və heyrət barmağımızı dişimizə tutub öz-özümüzə fikir etdik: İndi ki, belədir, indi ki, bir müsəlləh (silahlı – H.İ.) partiya on beş ildən bəri təşkil olunub və hökumət adamları bunu bilib də, nəinki əlac etməyir, bəlkə onunla həməqidədirlər, bizim istər hökumətdən, istər ermənilərdən belə partiyanın götürülməyini təmənnə etməyimiz faydasızdır. Biz ancaq özümüz öz əlacımızı edək. Bizim də gərək mükəmməl və müsəlləh partiyalarımız olsun. Bizim də gərək daş-

naksutyunlarımız olsun”. Nəhayət, səs çoxluğu ilə qətnamə qəbul edildi: “hökumət ciddi təşəbbüs edib terroru aradan götürsün və müsəlləh partiyaları dağıtsın”.

Qeyd. Tiflis görüşündə daşnaksutyun partiyası haqqında deyilən “onun qoşunu, xəzinəsi, soldatı da vardır” sözləri həqiqəti əks etdirirdi. Gerard J. Libaridyan`ın sözləri bu partiyanın dövlət içində terrorçu dövlət olduğunu göstərir: “Qafqazdakı ümumi anarxiyadan yararlanan partiya öz ordusu, polisi, məhkəməsi, arsenalı və savaşı xəzinəsi olan müəyyən növ “milli dövlət”ə çevrildi”.¹³³

Firuz Kazımzadə Azərbaycanlıların kütləvi məhvində Daşnaksutyun`un baş təşkilatçı rol oynadığını, xüsusi quldur dəstələri düzəltdiyini vurğulayır, azərbaycanlıları səfərbər edə biləcək təşkilatın yoxluğunu qeyd edirdi: “Bir partiya olaraq məsuliyyətin əsas hissəsini Daşnaksutyun daşıyır, çünki qırğınları həyata keçirməkdə çox zaman aparıcı qüvvə idi. Daşnaklar, Türkiyədə fəaliyyət göstərən dəstələrə bənzər quldur dəstələri təşkil edir və onlara əsasən həmin ölkədən gələn erməni qaçqınları cəlb edirdilər. Bu cür dəstələr müsəlmanlara hücum edər və çox vaxt bütün kəndlərin əhalisini tam məhv edərdi. Digər tərəfdən, azərbaycanlıların Daşnaksutyunla müqayisə oluna biləcək heç bir təşkilatı yox idi. Onlar əlaqələndirmə və plan olmadan mübarizə apardılar”.¹³⁴

Firuz Kazımzadə

1906-cı il avqust ayı Şuşada Əhməd bəyin təşəbbüsü ilə *Difai* (Müdafiə) partiyası yaradıldı; partiya müsəlmanların xilasını iki vasitədən - maarifçilik və gücdən istifadədə görürdü. Partiyanın proqram sənədində

¹³³ Libaridian, G. J., *Revolution and Liberation in the 1892 and 1907. Programs of the Dashnaksutiun*. Bax: Suny, R.G., 1996. Transcaucasia, Nationalism, and Social Change. Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia. Ed. Ronald Grigor Suny. Ann Arbor: The University of Michigan Press. s. 177.

¹³⁴ Kazemzadeh, F., 1981. *The Struggle for Transcaucasia. 1917-1921*. New York: Hyperion Press. s. 19.

Daşnaksutyuna işarə ilə qeyd edilmişdi ki, “biz ermənilərin bizim millətin xarabalıqları və külü üzərində öz rifahını qurmasına heç vaxt razı olmarıq”.¹³⁵ Bu partiya əslində əsas günahı rus idarəçiliyində görürdü. Əhməd bəyin fikrincə Qafqaz türkləri və erməniləri arasındakı münaqişənin əsas səbəbi Qafqazda rus üsuli-idarəsinin yaranmasıdır: “Türklər və ermənilər unutmasınlar ki, rusların Qafqazda görünməsinə əvvəl onlar əsrlərlə dostcasına və xoş qonşuluq şəraitində yaşamışlar və onların qarşılıqlı münasibəti tarixində indiki hadisələrə bənzər heç nə olmayıb”.¹³⁶ Difaı`nin öldürdüyü şəxslər əsasən rus məmurları idi.

1906-cı ilin payızına kimi Qafqaz erməni və azərbaycanlıların münaqişə ocağına çevrildi. Sentyabrın 14-ü sülh elan edildi.

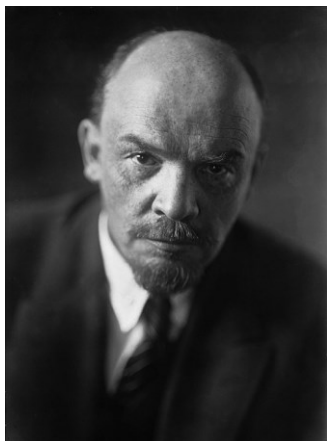
Sovet dövründə 1905-1906-cı illər erməni-müsəlman davasını “zəhmətkeşləri sinfi mübarizədən yayındırmaq məqsədi güdən çar hökumətinin təşkil etdiyi” deyilirdi.

---

¹³⁵ Балаев. А., 2018. *Патриарх тюркизма Ахмед Бек Агаев*. Баку: TEAS Press. s. 191-193.

¹³⁶ *İbid.*, s.195.

Müstəqillik, qırğınlar və ərazi davası. 1917-1921

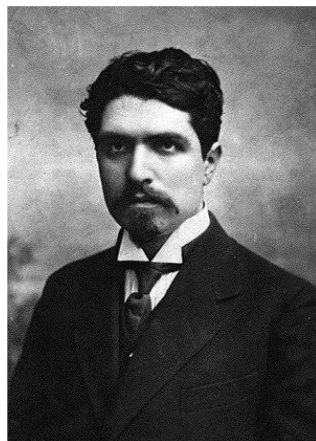
V.İ.Lenin

22 oktyabr 1917-ci il Bakı sovetinə seçkilərdə Müsavat partiyasının böyük üstünlüklə birinci olması bolşevikləri və daşnakları, həmçinin, menşevik və eser, rus və erməniləri qorxutdu. 18 dekabr 1917- ci il Rusiya Sovet hökumətinin başçısı V.İ.Lenin Stepan Şaumyanı (1878-1918) Qafqaz məsələləri üzrə fəvqəladə komissar (чрезвычайный комиссар по делам Кавказа) təyin etdi. Bolşevik ordusunda və rəhbərliyində ermənilər üstünlükdə idi. Şaumyanın başçılıq etdiyi və böyük hissəsi ermənilərdən ibarət bolşevik ordusu və yaxşı silah-

lanmış daşnak ordusu birləşib, yalnız azərbaycanlı olmaq əlamətini əsas götürüb 31 mart - 1 aprel günlərində Bakıda dəhşətli qırğın törətdilər.

18 aprel 1918-ci ildə S. Şaumyan Xalq Komissarları Sovetinə yazdığı hesabatda qəsdən milli qırğın törətdiyini etiraf edirdi: “Bizim 6 min silahlımız vardı, 3-4 min də Daşnaksutun`un, hansı ki, bizim sərəncamımızda idi. Bu, savaşa milli xarakter verdi, amma bundan qaçınmaq mümkün deyildi. Biz bilə-bilə buna getdik”. Bakı və ətrafını Sovet Rusiyasının bir hissəsi sayan Şaumyan müsavətçilərin Bakını “Azərbaycan xanlığının paytaxtı” elan etmək istədiklərini deyirdi. Daşnak liderlərindən biri, Ermənistan Respublikasının baş naziri olmuş, bir zaman Bakı`da yaşamış və çalışmış Kaçaznuni də Bakıda daşnaklarla

bolşeviklərin əlbir olduqlarını deyirdi: “Bakıda Erməni İnqilabi Daşnaksutyun Partiyası tatarların hökmranlığından ehtiyatlanaraq, yerli bolşeviklərlə sıx əlaqələrə malik idi və hətta onlara kömək edirdi”.¹³⁷

Stepan Şaumyan

Daşnak gücləri qırğını Bakıdan bölgələrə keçirdilər, *Şamaxı batan kimi* ifadəsi adətən, Şamaxını alt-üst edən zəlzələ ilə bağlı işlədilirdi, amma bu dəfə Şamaxını (hansında ki xeyli erməni də yaşayırdı) ermənilər batırdı; 1918-ci ildə Şamaxının əhalisi 15 min idi, 1921-ci ildə orada ancaq 1700 adam yaşayırdı. Quba, Qarabağ, Zəngəzur, Nuxa, Gəncə, Xaçmaz, Lənkəran, Səlyan kimi yerlərdə də qırğınlar oldu. Zəngəzurdə ermənilərin hücumuna məruz qalan müsəlman əhali şərqə, Azərbaycan`ın nəzarətində olan yerlərə qaçdı.

Birinci Dünya Savaşı nəticəsində Rus imperiyası dağıldı, bolşeviklər hakimiyyəti ələ keçirdilər. Ucqarlarda müstəqillik mübarizəsi gücləndi, qonşu xalqların başbilənləri hökumət qurmağa, ərazilərə nəzarət etməyə çalışdılar. Osmanlı savaşı uduzan tərəfdə idi; böyük güclər və kiçik xalqlar onun torpaqlarını bölüşdürməyə girişdilər. Qafqazdakı Daşnaksutyun Ermənistan hökuməti Qars və İrəvan şəhərlərini Ermənistan elan etdi. Gürcüstan və Azərbaycanla ərazi iddiaları uğrunda savaş başladı - Gürcüstanla qısa, Azərbaycanla uzun... Ermənilər Şərqi Anadolu, Qafqaz, eləcə də İranın şimal-qərbində çaxnaşma yaratdılar... “Daşnaq hökuməti iki il yarımda üç müharibə etdi. 1918-ci ilin dekabrında Gürcüstanla müharibə cəmi üç həftə davam etdi, lakin Ermənistana saysız-hesabsız bəlalar gətirdi. Azərbaycanla Qarabağ uğrunda müharibə ermənilər üçün fəlakətli şəkildə sona çatdı. Nəhayət, 1920-ci ilin payızında

---

¹³⁷ Kaçaznuni, H., 1927. *Дашнакцутюн больше нечего делать!* Tbilisi: Zakkniqa. s. 20.

Türkiyə ilə müharibə başladı, hansı ki, respublikaya, demək olar ki, son qoydu və Ermənistandan nə qalıbsa, onun məhvi təhlükəsini yaratdı”.¹³⁸

Qeyd. 1920-ci il sentyabrın 24-də Ermənistan ordusu “Qərbi Ermənistan”a, yəni, Türkiyənin Şərqi bölgəsinə hücum etdi. Əks-hücumu keçən türk ordusu Sarıkamış, Ardahan, Kars`ı ərazilərlə kifayətlənməyib Ermənistan Respublikası ərazisinə daxil oldu və Gümrü`nü tutdu. Noyabrın 8-də sülh şərtləri razılaşdırıldı. Türk ordusu Naxçıvana da daxil oldu.

Maraqlıdır ki, Ermənistan sovetləşdikdən sonra mühacir həyatı keçirən daşnaklar iddia etdikləri ərazilərdə yaşayan (və yola getmədikləri) kürdlərin üsyan fəaliyyətindən bəhrələnmək fikrinə düşmüşdülər. Onlara elə gəlirdi ki, kürdlər uğur qazansa, ermənilərin Türkiyəyə torpaq tələbini haqlı sayacaqlar...¹³⁹

* * *

Rusiyada baş verən inqilab rus ordusunun Türkiyədən çəkilməsinə səbəb oldu. Türklər itirdikləri torpaqları geri almağa başladılar. Bu dəfə onlar qarşılarında rusları deyil, erməniləri gördülər. Bu qeyri-bərabər savaşa ermənilərin qalib gəlmək şansı yoxdu. 1918-ci ilin yanvar ayı türk ordusu Qafqaza doğru irəliləməyə başladı.

Türk İslam ordusu adı altında birləşmiş türk və nisbətən az sayda azərbaycanlıdan ibarət nizami ordu Gəncədən Bakıya doğru irəlilədi. Bakı bolşevik və daşnak qüvvələrdən azad edildi (15 sentyabr 1918-ci il), Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) hökuməti Gəncədən Bakıya, ölkənin paytaxtına köçdü. Müəyyən dəstələr ermənilərin törətdikləri 31 mart - 1 aprel qırğınının qisasını almağa girişdilər. 1918-ci ildə Bakıda baş vermiş hər iki qırğının şahidi olan Məhəmməd Əsəd Bəy təxəllüslü yazıçı o dəhşətləri özünəməxsus şəkildə, çılpaqlığı ilə təsvir etmişdir: “...Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanlılar düşməni əvvəlcə öldürür, yalnız bundan sonra yuxarıda təsvir olunanları tətbiq edirdilər

---

¹³⁸ Papazyan, K. S., 1934. *Patriotism Perverted: A Discussion of the Deeds and the Misdeeds of the Armenian Revolutionary Federation, the So-Called Dashnagtzoutune*. Boston: Baïkar Press, s. 43-44.

¹³⁹ İbid., s. 52.

(hər iki tərəfin “yuxarıda təsvir olunanları”nı təsvir etməyəm – H.İ.), ermənilər isə, tərsinə, canlı insanları dəhşətli işgəncələrlə öldürürdülər, meyiti isə həmin dəqiqə rahat buraxırdılar. Xalqlar xarakterinin fərqi də elə budur”.¹⁴⁰

Qeyd. Essad Bey həm də Kurban Said təxəllüsü ilə məşhur “Əli və Nino” romanını yazmışdır. Bu müəllifin əsl adı Lev Nussimbaum`dur (1905-1942). *Şərqdə neft və qan* əsəri müəllifin ilk kitabıdır, Almaniyada nəşr olunmuşdur (Oel und Blut im Orient, 1929). Hal-hazırda da Kurban Said`in Lev Nussimbaum olduğunu şübhə altına alanlar mövcuddur.

Məhəmməd Əsəd Bəy

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti 1918-ci il iyulun 15-də Gəncə`də “Avropa savaşı başlanandan bütün Zaqafqaziya hüddudlarında müsəlmanlar və onların əmlakı üzərində zorakılıqların təhqiqi üçün” Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası (FTC /Чрезвычайная Следственная Комиссия) yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. Komissiya rus, alman, polyak, Litva və Azərbaycan əsilli hüquqçu və ictimai-fəal şəxslərdən təşkil olunmuşdu. Komissiyanın topladığı 3600 səhifə ətrafında materiallar 36 cild üzrə sistemləşdirilmişdi. Mar-

tın 31-də başlanan qırğın qurbanlarının dəqiq sayı məlum deyil, FTC Bakıda 11 min, sonra dəqiqləşdirib 12 min ətrafında ölüm hadisəsi olduğunu bildirdi, bölgələr üzrə sabit rəqəmlər yoxdur, Şamaxı qəzasında 10 min ətrafında, Quba qəzasında isə 2580-3280 kimi rəqəmlər göstərilir. Digər bölgələr barədə etibarlı məlumat azdır. 1918-ci il Bakı erməni qırğınında ölənlərin sayı da dəqiq məlum deyil, Erməni Milli Soveti 8988 ölüm və 3 mindən artıq itkin düşənlər olduğu üzərində dayanmışdı; mütəxəssislər bu rəqəmi şişirdilmiş sayırlar. Erməni Sovetinin 22 sentyabrda, hadisələrin qızğın izi ilə Tiflis`dəki erməni diplomatik nümayəndəliyə göndərdiyi teleqramda 2028 rəqəmi göstərilmişdi. Azərbaycan hökuməti Bakı şəhərinə erməni qırğınından üç

¹⁴⁰ Əsəd, M., 2005. *Şərqdə neft və qan*. Bakı:Nurlan. s. 247.

Məhəmməd Əmin
Rəsulzadə

gün sonra daxil oldu və bu qırğına görə təəs-süfünü bildirdi. Təhlükəsizliyin təmin olunması üçün qəti tədbirlər görüldü, qırğın və talanla məşğul olanları cəzalandırmaq üçün Bakının müxtəlif yerlərində dar ağacları quruldu; 100-dən artıq müqəssir-cani asıldı.¹⁴¹

* * *

Sovet ideologiyası yaddaşa qəsd etdi. Tarix tərsinə və əyri yazıldı, 1918-ci il 31 mart – 1 aprel qırğınının günahı ancaq “Müsavat”ın üstünə qoyuldu. *Bakı kommunası* qəhrəmanlaşdırıldı. Böyük şairimiz M. Rəsulzadəni *dırnaq arasın-da millət rəhbəri* kimi andı, 1918-ci il Bakıda Azərbaycanlıların qırğınını təşkil edən S. Şaumyanı isə *Qafqazın Qartalı* adlandırdı.¹⁴² Xalq keçmiş tarixi olduğu kimi və ya olduğuna bənzər şəkildə bilmirdi, amma Səməd Vurğunu oxuyurdu, tarix kitabları da eyni sözləri deyirdi.

Eldar İsmayılov

Yeni dövr Azərbaycan tarixçisi Eldar İsmayılov (1950-2014) Şaumyan`a həsr etdiyi kitabın adını “Степан Шаумян – обреченный на забвение. Портрет “легендарного коммунара” без ретуши” (Stepan Şaumyan – unudulmağa məhkum olunmuş. “Əfsanəvi kommunar”ın retuşsuz [düzəlişsiz] portreti) qoymuşdu. Hörmətli müəllif indiki dövrdə dünyaya ideoloji birtərəfli, məhdud deyil, geniş, illuziyalarsız baxmaq

¹⁴¹ Рустамова-Тогиди, С., 2009. *Март 1918 г. Баку. Азербайджанские погромы в документах*. 2. Рустамова-Тогиди, С., 2013. *Шемаха. Март-июль 1918 г. Азербайджанские погромы в документах. Том I. Город Шемаха. Баку*. 3. Рустамова-Тогиди, С., 2010. *Куба. Апрель-май 1918 г. Мусульманские погромы в документах*.

¹⁴² Vurğun, S., 1936. *26-lar*.

imkanı əldə etdiyimizi yada salır və sanki, kitabın girişində onun adına aydınlıq gətirir: “Şüurlardakı bütlər devrilmişdir. Yaşadığımız şəhərdə artıq Şaumyanın heykəli, onun adını daşıyan küçə, rayon, fabriklər yoxdur. Lakin biz istəsək də, istəməsək də Şaumyan keçmişimizin bir hissəciyi olaraq qalacaqdır”.¹⁴³

Ronald Grigor Suny

Təhsil və tədqiqat baxımından riyaziyyat, fizika və elm tarixi ilə bağlı olsam da, siyasi tarixi, o cümlədən SSRİ tarixini az-çox bilir, bir hissəsini qəbul edir, digər hissəsinə şübhə ilə yanaşırdım. Yadımdadır, erməni əsilli Amerika tarixçisi Ronald Grigor Suny'nin baş vermiş hadisələri Sovet tarixçiliyindən çox fərqli, olduğuna yaxın şəkildə təsvir edən “Bakı kommunası” adlı kitabını¹⁴⁴ necə maraqla oxumuşdum. 1917-1918-ci il hadisələri, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin ilk addımları və ümumiyyətlə, Sovet ideologiyasından azad Azərbaycan tarixinin diqqətlə və əhatəli şəkildə öyrənilməsi və yazılması Azərbaycanda yalnız SSRİ-nin dağılma prosesi zamanı başlandı.

* * *

Sadə erməni və sadə azərbaycanlı düşmənçilik və nifrət hissi ilə yaşamırdı. Onlar ailəsini necə dolandırmaq haqqında düşünür, hərəkət edirdilər. “Azərbaycan” qəzeti *Qarabağ*’dan rubrikasında “ermənilər yenə dava başlayıblar” xəbəri ilə yanaşı Ağdam bazarının ermənilərlə dolu olduğunu yazır, “ermənilər bazara kömür, göyərtili, xələçə, palas və şallar, taxta və odun və sair bu kimi şeylər gətirib satıb əvəzində müsəlman-

¹⁴³ İsmayılov, E., 2012. *Степан Шаумян – обреченный на забвение. Портрет “легендарного коммунара” без ретуши*. Bakı: Şərq-Qərb.

¹⁴⁴ Suny, R. G., 1972. *The Baku Commune. 1917-1918*. Princeton: Princeton University Press.

lardan arpa, buğda, darı və sairə yeyinti şeylər alıb aparırdılar”.¹⁴⁵ Bir dəfə müsəlman dükançı ilə bir nəfər erməni müştərinin böylə bir müsahibəsinə rast gəldim:

Dükançı: A balam, ay qonşu, bu gün bazardan azına bir milyon manatlıq buğda, arpa alıb aparmısınız, amma özünüz də Azərbaycan hökumətinə tabe olmaq istəmiyirsiniz! Hərgah bu hökumət sizin ola idi və çörək də sizdə ola idi, sizin hökuməti tanımaq istəmiyənlər ilə siz də böylə rəftar edərdinizmi?

Erməni: A canım, doğru sözü gizlətmək heç insaf degil, hərgah siz müsəlmanların çörəgi olmasa, heç bir nəfər erməni öz çörəgi ilə dolana bilməz. Genə Allah sizdən razı olsun ki, siz bu qədər insaflısınız. *Allah mərdümazara lənət eləsin! Bizə nə qalır ki, oturub Azərbaycan ilə dava edirik. Çörəgimiz ondan, dolanışımız ondan. Hər kəs ki, istəmir, qoy getsin İrəvana* (kursiv mənimdir – H.İ.). Amma bir neçə nəfər mərdümazarlar yığışıb gündə bizə bir hökm yazıb, min cürə fokuslar çıxarırdılar. Hər kəs gəlir deyir pul ver, amma heç bir nəfər gəlib çörək vermir. Hələ buyruq buyurur!. Deyir ki, komitet belə buyurur!”.

Anastas Mikoyan

Doğrudan da, Qarabağ erməniləri aradığı Qarabağdan ayrı düşsələr acılıqdan öləcəklərini düşünürdülər.

Anastas Mikoyan Leninə yazdığı hesabatında (22 may 1919) Qarabağ xalqı üçün Bakı ilə bağlılığın həyati vacib olduğunu qeyd edir: “Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi Qarabağ xalqı üçün Bakı ilə həyat qaynağının itməsi, yox olması və heç vaxt heç cür bağlılığı olmayan Yerevanla bağlanması deməkdir”.¹⁴⁶

¹⁴⁵ Sadiq, M., 1919. *Azərbaycan qəzeti*. № 210, 24 həziran.

¹⁴⁶ Altstadt, A. L., 1992. *The Azerbaijani Turks. Power and Identity under Russian Rule*. Hoover Institution Press: Stanford University. s. 102.

* * *

Azərbaycan Milli hökuməti Sovet ordusu qarşısında müqavimət gücünə malik deyildi; 1920-ci il aprelin 28-də ordu bir güllə atmadan Bakıya girdi. Azərbaycan və erməni başbirlənləri arasında münaqişə və dava mövzusu olan suallar vardı: Naxçıvan, Qarabağ və Zəngəzur kimin olmalıdır? Sovetləşmə bu münaqişəni yeni müstəviyə çıxartdı. Sovet Rusiyası Türkiyə və Azərbaycanı bir-birindən ayıran erməni sovet zolağının olmasını həyati vacib məsələ sayırdı; bu zolağın gah Naxçıvan, gah Zəngəzur olacağı düşünülürdü.¹⁴⁷ Naxçıvan Azərbaycanın, Zəngəzurun böyük hissəsi Ermənistanın payına düşdü. Rusiya və Türkiyə arasındakı *Moskva müqaviləsi* (16 mart, 1921) iki ölkə arasındakı sərhədləri müəyyən etdi. Batum Gürcüstana verildi, Naxçıvan vilayəti'nin Azərbaycan tərkibində muxtar respublika olması və bu himayənin (protektoratın) üçüncü heç bir dövlətə güzəştə gedilməməsi barədə razılıq əldə edildi. Türkiyə və üç Cənubi Qafqaz respublikası arasında, Rusiyanın iştirakı ilə, Moskva müqaviləsinin icrası istiqamətində *Qars müqaviləsi* (13 oktyabr 1921) imzalandı. Bu müqavilə iştirakçı dövlətlərin ərazilərinə aid əvvəllər imzalanmış bütün müqavilələrin, 16 mart 1921-ci il Moskva müqaviləsi istisna edilməklə, ləğv olunduğunu bildirdi. Bu gün qüvvədə olan Türkiyə- Gürcüstan və Türkiyə-Ermənistan sərhədləri Qars müqaviləsində razılaşıdırıldı.

Qeyd. Türkiyənin işğalını göstərən və onu parçalamaq planı hazırlayan, o cümlədən, ermənilərə dövlət vəd edən Sevr müqaviləsi ölkəyə nəzarət edə bilməyən Sultan Türkiyə'si və qalib müttəfiq gücləri təmsil edən Britaniya, Fransa və İtaliya arasında imzalanmışdı (10 avqust 1920). Atatürkün başçılıq etdiyi, Ankarada fəaliyyət göstərən Türkiyə Böyük Millət Məclisi bu müqaviləni tanımadı. Tezliklə Türkiyə Qurtuluş Savaşı müttəfiqləri məğlub edəcək, Türkiyə Respublikası qurulacaqdı.

Dağlıq Qarabağ ərazisi iqtisadi baxımdan, aran-yaylaq baxımından son nəticədə Azərbaycanda saxlanıldı, mərkəzi Şuşa şəhəri olmaqla, geniş muxtariyyət verilməsi fikri vurğulandı (5 iyul 1921). Azərbaycan lider-

---

¹⁴⁷ Həsənlı, C., 2012. *Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti. 1920-1939*. Bakı: Adiloğlu. s. 292-295.

ləri Naxçıvan və Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsini istəmirdilər. Tezliklə Xankəndinin adı dəyişdirilib Stepanakert qoyuldu və Şuşanın yerinə vilayətin mərkəzi, paytaxtı elan edildi. Rəsmi vilayət statusu 1924-cü ilin noyabr ayında elan edildi. Beləliklə, Qafqazda iki erməni dövlət tipi yarandı - müttəfiq respublika (Ermənistan) və muxtar vilayət (Dağlıq Qarabağ). Gürcüstanda Azərbaycanla sərhədboyu yaşayan çoxsaylı azərbaycanlılara, Gürcüstanın Cavaxeti bölgəsində yaşayan ermənilərə və ya Azərbaycandakı azsaylı gürcülərə, həmçinin, Ermənistandakı azərbaycanlılara müəyyən muxtariyyət verilməsi məsələsi qaldırılmadı. Gürcüstan və Azərbaycana gələcəkdə onların başına bəla olacaq muxtar qurumlar “hədiyyə” edildi...

Daşnak liderindən böyük dərs

1918-ci ildə elan edilən Ermənistan Respublikasının ilk bař naziri v  Dařnak partiyasının liderlərindən biri olan Hovanes Kaçaznuni (1867-1938) 1923-cü ildə Buxarest`də Dařnak partiyasının bař toplantısında hesabatla çıxış etdi; bu hesabat “Dařnaktsutun`un görüləsi heç bir işi qalmayıb” adlı kitab řeklində dərc olundu. Bu kiçik, amma məzmunlu kitabın ruscaya tərcüməsi 1927-ci ildə Tiflisdə nəşr olundu. Bu qiymətli əsər müəllifin birbařa iřtirak etdiyi və ya yaxřı xəbərdar olduęu məsələlərin - Dařnak partiyasının Türkiyə və Qafqazda həyata keçirdiyi cürbəcür və qarışıq iřl rinin, Ermənistan`ın müstəqillik yolunun, Dařnakların buraxdıęı həlledici səhvlərin təhlilinə həsr olunmuřdur. Müəllifin Ermənistan və Zaqaqazıyanın vəziyyəti və gələcəyi haqqında d ř nc ləri g n m zl  çox s sl řir; bu səbəbdən, onun dərsinə diqqət yetirmək faydalıdır.

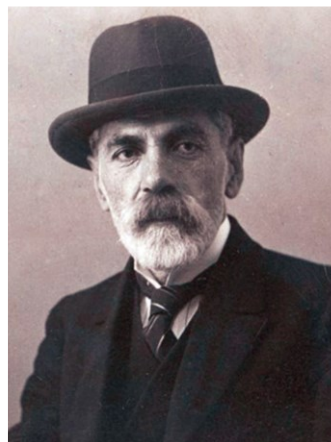
Qeyd. Kaçaznuni`nin əsl adı Hovanes Hovanesyan olub. O babasının soyadı olan İgitxanyan`ın ermənicə mənasını - Kaçaznuni`ni soyad kimi qəbul edib. İstedadlı memar olan H. Kaçaznuni 1893-1895-ci illərdə Bakıda mühəndis-memar vəzifəsində  alıřmıř, sonra yenidən Bakıya qayıtmıř və 1899-1906-cı illərdə bir çox memarlıq layihələri üzərində iřl miř və onların həyata keçirilməsi ilə m řęul olmuřdur. 1907-1910-cu illərdə Bakıda inřa olunan erməni apostol kilsəsinin memarı olmuřdur. İři maliyy l řdir n zəngin ř xsin (Budaqov) adı ilə Budaqovski kilsəsi kimi tanınan bu məbəd SSRİ-də dini məbədlərin sökülməsi siyasətinə məruz qalanlardan biri olmuřdur (1930). Bořalan yerdə Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının binası tikilmiřdir.

Keçmişə tənqidi baxış, Ermənistanın qonşuları ilə münasibətləri, gələcəyə gedən yolun doğru seçilməsi kimi vacib problemlər Kaçaznuni'nin 1923-cü ildə etdiyi məruzə və uyğun kitabda dərinlən təhlil olunmuşdur; bu klassik əsərdən yan keçmək mümkün deyil, onun, demək olar ki, hər cümləsi diqqətəlayiqdir. Bu əsərdən alıntılar etməyi və onları, uzun-uzadı şərhlərə ehtiyac duymadan oxucu ilə bölüşmək fikrindəyəm; müəllif mətninin özü şərh və lazımı vurğularla zəngindir.

Qeyd. Kursivdən istifadə edərkən az qala bütün mətni kursivləmək istədiyimi görüb kursiv fikrindən əl çəkdim.

* * *

Kaçaznuni Ermənistanın Türkiyə ilə savaşa girməsinin böyük xəta olduğuna diqqət çəkir, bu savaşı uzun illər boyu formalaşmış erməni psixologiyasının nəticəsi sayır. “1914-cü ilin payızında, Türkiyənin hələ savaşa dövlətlər ailəsinə daxil olmadığı, amma buna hazırlaşdığı bir zamanda Zaqafqaziyada böyük həküyə və səylə erməni könüllü drujinaları yarıdılmağa başlandı. Erməni İnkilabi Daşnak-sutyun Partiyası cəmi bir neçə həftə əvvəl Erzurumda könüllülərdən ibarət drujinalara mənfi münasibət barədə qərar çıxarmış öz qurultayının qətnaməsinin əleyhinə olaraq, həm drujinaların təşkilində, həm də onların Türkiyəyə qarşı hərbi əməliyyatlarında fəal iştirak etdi”.¹⁴⁸ “1914-cü ilin payızında erməni könüllü dəstələri formalaşdı və türklərə qarşı çıxış etdi, çünki başqa cür mümkün deyildi. Bu, erməni xalqına, demək olar ki, 25 il ərzində, bütöv bir nəsil boyu aşılana psixologiyanın təbii və qaçılmaz nəticəsi idi. Bu psixologiya öz təcəssümünü tapmalı idi və tapdı”.¹⁴⁹

Hovanes Kaçaznuni

¹⁴⁸ Kaçaznuni, H., 1927. *Дашнакцутюн больше нечего делать!*. Tbilisi: Zakkniqa. s. 10.

¹⁴⁹ *Ibid.*, s. 11.

Arzularla imkanın düz gəlməməsi, ermənilərin gücü haqqında illuziyalar, hər şeyin, o cümlədən savaşın mərkəzində erməni maraqlarının durması, günahı ancaq kənarda, başqalarında axtarmaq, ümumiyyətlə, psixoloji tarazlığın pozulması yaxşı nəticə verə bilməzdi...

“Əsasımız olmadan biz qələbəyə aludə olduq, əmin idik ki, sədəqətimizə, səylərimizə və yardımımıza görə çar hökuməti bizə Türkiyədəki azad edilmiş vilayətlərdən və Zaqafqaziya Ermənistanından ibarət olan Ermənistanın muxtariyyətini bəxş edəcəkdir. Beynimiz dumanlanmışdı. Öz istəklərimizi zorla başqalarının boynuna qoyurduq. Məsuliyyətsiz şəxslərin məzmunuzsuz sözlərinə böyük önəm verirdik, özünühipnozun təsiri altında artıq gerçəkliyi dərk etmədik və xəyallara qapıldırıq”.¹⁵⁰ “Erməni xalqının gücünü, onun siyasi və hərbi əhəmiyyətini, həmçinin ruslara göstərdiyimiz köməyi həddən artıq yüksək qiymətləndirdik. Kifayət qədər kiçik məziyyətlərimizi dəyəridən artıq qiymətləndirərək, təbii olaraq, arzularımızı və gözləntilərimizi də şişirdirdik”.¹⁵¹

“Siyasi baxımdan yetkin olmayan və müvazinətsiz insanlara xas olan məntiqsizliklə biz bir ifratdan digərinə qapılırdırıq...”.¹⁵² Çox vaxt sadəlövhəsinə bütün müharibənin erməni məsələsinə görə aparıldığını düşünürdük. Ruslar hücum edəndə əmin idik ki, onlar erməniləri xilas etməyə gedirlər, geri çəkildəndə isə deyirdik ki, türklərə bizi qırmaq imkanını vermək üçün geri çəkirlər.¹⁵³ Ağır taledən acı-acı şikayətlənmək və bədbəxtliyimizin səbəbini özümüzədən kənarda axtarmaq – milli psixologiyamızın Daşnaksutyun partiyasından da yan keçmədiyi səciyyəvi cizgilərindən biridir. Ruslar bizimlə alçaqcasına rəftar etdilər inamında sanki xüsusi bir təskinlik vardı (sonralar fransızlar, amerikalılar, ingilislər, gürcülər, bolşeviklər, bir sözlə, bütün dünyanın növbəsi gələcəkdi).¹⁵⁴

---

¹⁵⁰ İbid., s. 12.

¹⁵¹ İbid., s. 12.

¹⁵² İbid., s. 14.

¹⁵³ İbid., s. 15.

¹⁵⁴ İbid., s. 15.

Kaçaznuni 1920-ci ilin payızında Türkiyə ilə başlanan savaşa xüsusi diqqət yetirir, bu savaşa aparan siyasi, hərbi, psixoloji səhvlərdən söhbət açır.

“Biz Türkiyənin hansı gücə malik olmasından məlumatsız idik və öz gücümüzə kifayət qədər əmin idik. Əsas səhv də bundadır...”. “Sərhəddə artıq hərbi əməliyyatlar başladıqda türklər bizə görüşməyi və danışıklara başlamamağı təklif etdilər. biz onların təklifini rədd etdik. BU, böyük cinayət idi”.¹⁵⁵ “Sevr müqaviləsi hamını azdırmışdı”.¹⁵⁶ “Hökumət... qoşunların sayını artırmaq məqsədilə aramsız olaraq yeni adamları çağırır, ahıl, yorğun, ailə və iqtisadi qayğıları olanları səfərbər edir, onları tələsik silahlandırır və cəbhəyə göndərirdi. Bu insanlar hazır fərarilər idi və əsgərlərin sıralarında ruh düşgünlüyünü gücləndirirdilər”.¹⁵⁷

* * *

Kaçaznuni Böyük Ermənistan arzusunun gerçəklikdən uzaq olduğunu, Türkiyə Ermənistanı'nın artıq yox olduğunu vurğulayır, türklərlə danışmaq məsələsinə toxunur, bu işi ancaq yeni adamların görə biləcəyini deyir.

“1919-cu ilin yazında Parisdə... bizim tələblərimiz təqdim edildi: ... Geniş dövlət tələb edilirdi, Qara dənizdən Aralıq dənizinə, Qarabağ dağlarından ərəb səhralarına qədər Böyük Ermənistan”.¹⁵⁸ “...Erməni Parisi bu tələbi irəli sürdü...”.¹⁵⁹ “Artıq Türkiyə Ermənistanı yoxdur...”.¹⁶⁰ “Nə vaxtsa türklərlə razılışma zərurəti yaranarsa, səhnəyə başqa təfəkkürə, başqa psixologiyaya və xüsusən də başqa keçmiş malik olan (yaxud keçmişi olmayan) başqa adamlar çıxmalıdırlar”.¹⁶¹ “..Yeni şərait yeni tələblər irəli sürəcək”.¹⁶²

---

¹⁵⁵ İbid., s. 37.

¹⁵⁶ İbid., s. 38.

¹⁵⁷ İbid., s. 39.

¹⁵⁸ İbid., s. 43.

¹⁵⁹ İbid., s. 44.

¹⁶⁰ İbid., s. 60.

¹⁶¹ İbid., s. 64.

¹⁶² İbid., s. 65.

Müəllif Azərbaycan və Ermənistan arasında dinc yanaşı yaşamaq məsələsinin öhdəsindən gələ bilmədiklərini yada salır, Ermənilər üçün daşnakların həll edə bilmədiyi təhlükəsizlik və inkişafa görə bolşeviklərə minnətdar olmaq lazımdır – daşnaklar üçün qərribə görünən bu fikri ortaya atır.

“Azərbaycanla bu və ya digər dərəcədə məqbul *modus vivendi* tapa bilməyib, müsəlman rayonlarında inzibati tədbirlərlə qayda-qanun yarada bilməyib, silaha əl atmalı, qoşun çəkməli, dağıntı və qırğın törətməli olduq, hətta bunda da uğursuzluqla üzləşdik ki, bu da, şübhəsiz, hakimiyyətin nüfuzuna xələl gətirir”.¹⁶³

Qeyd. Latınca “həyat tərzi” mənası verən *Modus vivendi* adətən münafişədə olan tərəflərin, müvəqqəti də olsa, yanaşı varlığını təmin edən razılışma əldə etməklə bağlıdır.

“Biz bolşeviklərə minnətdar olmalıyıq. Bizi devirməklə onlar bizi, deməzdim ki, xilas etdilər, amma hər halda, miras qalmış işi daha etibarlı yola qoydular”.¹⁶⁴ Müəllif Qafqaza təsir gücü olan iki ölkə olduğunu və Ermənistan`ı onlardan biri – Rusiya ilə bağlılığa çağırır. “Bu gün iki gerçək güc var və biz onlarla hesablaşmalıyıq – Rusiya və Türkiyə... başqa ayrı seçimimiz yoxdur... əlbəttə, Türkiyə yox, Rusiya”.¹⁶⁵

Kaçaznuni Daşnaksutyun`un ermənilərə xeyir vermədiyini, uzaqgörən ola bilmədiyini, artıq işə yaramadığını bəyan edir. “Bir çox hallarda partiyayı xalq kütlələrindən fərqləndirmirəm. Həmin psixologiya, həmin qafillik, həmin siyasi məhdudluq”.^{166,167} “Burada mən sizi, bilirəm, çox kədərləndirəcək sözü deməliyəm, hansını ki, nəhayət bəzək-düzək pərdəsi olmadan, açıq-aydın, demək lazımdır: *E.İ.P. Daşnaksutyuna*

---

¹⁶³ İbid., s. 33.

¹⁶⁴ İbid., s. 63.

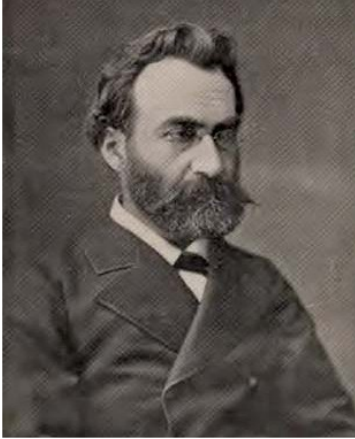
¹⁶⁵ İbid., s. 55.

¹⁶⁶ İbid., s. 45.

¹⁶⁷ İbid., s. 62.

görüləsi heç bir iş qalmadı!".¹⁶⁸ "Ermənistan və erməni xalqı Daşnaksutyun üçün xammal deyil".

* * *

Raffi

Kaçaznuni toplantıdakı çıxış - hesabatdan sonra bir dostundan narazılıq bildirən məktub almış, etirazlara və qoyulan suallara tənqidi münasibətini cavab məktubunda bildirmiş, erməniləri, bu bədnam milləti məhz bütün nöqsanları ilə, olduğu kimi sevdiyini vurğulamışdı. "Mən erməni vətənim və erməni xalqını sevirəm – bu kasıb sərt ölkəni və bu cahil, kirli, niyyətini gizləyən, özünə vurğun və tamahkar xalqı. Məziyyətlərinə görə deyil, bütün eyibləri və yara-xoraları ilə birlikdə sevirəm".¹⁶⁹

Müəllif dostunun *bəs nə üçün bu işə girişdik və qurbanlar verdik* sualına da münasibət bildirir, səbəbi Türklər əleyhinə mahnı və romanlar yazıb xalqı mübarizəyə səsləyənlərdə və erməniləri silahlı mübarizəyə, terrora çağırən və bunun təşkilatçısına çevrilən Daşnaksutyun'un yaradılmasında görür. "Bu barədə biz könüllü dəstələr yaratdığımız 1914-cü ildə, ondan da əvvəl Daşnaksutyunun təməlini qoyarkən, bir az da əvvəl – Raffinin povestləri və Qamar Katip'in "azad nəğmələrindən" ruhlanarkən düşünməli idik".¹⁷⁰

Qeyd. Raffi İranda, Səlmas yaxınlığında doğulmuş qatı millətçi erməni yazıçısı Hakop Melik- Hakopyan'ın (1835- 1888) təxəllüsüdür. *Samvel* əsasən tarixi romanları ilə tanınmış bu yazıçının ən populyar əsəri sayılır. Qarabağ məliklərinin tarixi varlığını sürdürmələrinə həsr olunmuş *Xəmsə məlikliyi* əsəri vardır (1882). 1877-78-ci illər Rus- Türk savaşı erməni millətçiliyini

---

¹⁶⁸ İbid., s. 60.

¹⁶⁹ İbid., s. 68.

¹⁷⁰ İbid., s. 73.

qızıışdırdı; Raffi və Qamar Katipa kimi düşmənə nifrəti artıran və hər vəchlə mübarizə aparmağa çağıran şair, yazıçı və jurnalistlər meydana çıxdılar.

Qamar Katipa Naxçıvan - Don`lu erməni şairi Rafael Patkanyan`ın (1830-1892) bir silsilə şeirlərində istifadə etdiyi təxəllüsdür. R. Patkanyan Osmanlı dövlətində yaşayan erməniləri azadlıq əldə etməyə, silahlı mübarizəyə, türklərlə yanaşı kürdləri, çərkəsləri əzməyə çağıran şeirlər yazmışdır. *Azad mahnılar* (Свободные песни/Вольные песни) adlı şeir kitabı (1878/79) geniş yayılmışdı. *Arazın göz yaşları* (Слезы Аракса) adlı şeiri populyar olub. Şair erməni qanı tökülməsində Avropanı günahlandırır¹⁷¹

Qamar Katipa

...Слава Богу, армянская кровь пролилась!
Кровожадной Европы надежда сбылась...
...Tanrıya şükürlər olsun, erməni qanı axıldı!
Qana susamış Avropanın arzusu çin oldu...

Şair Avropanı məzəmmət edir, Avropaya qəti etiraz edir¹⁷², Avropanın ermənilərə borclu olduğunu və borcunun əvəzini qaytarmadığını deyir; bir zamanlar biz (ermənilər) İslamla vuruşub sizi qoruduq, sizə çörək verib acliqdan ölməyə qoymadıq, siz isə...

Помнишь ли, Европа, тот удар ужасный;
Что Ислам готовил для твоих детей?
Но тебя армяне жалкой и несчастной
Не хотели видеть с горестью твоей.

И боролись храбро за тебя открыто
Целых два столетья, проливая кровь,

¹⁷¹ Patkanyan, R., *Армянская кровь*. Тərcümə: Veselovski, Y. A, 1907.

¹⁷² Patkanyan, R., *Протест против Европы*. Тərcümə: Şukulyov, F. S, 1904.

Но тобой, Европа, это всё забыто...
Чем же отплатила ты за их любовь?

.....
Так же ты не помнишь, как по воле неба
Голодал народ твой среди пустых полей;
Если бы армяне не дали им хлеба,
Чтобы дал им порох, груды тел, костей!

Avropa, İslamın sənin övladların üçün hazırladığı
O dəhşətli zərbə yadındamı?
Lakin ermənilər səni kədər içində
Zavallı və bədbəxt görmək istəmədilər.

Və cəsərlə sənin uğrunda mübarizə apardılar
Tam iki əsr, qanlar tökərək.
Lakin sən, Avropa, hər şeyi unudaraq,
Bu sevginin əvəzində nə verdin?

.....
Göylərin hökmü ilə xalqının boş çöllərdə
Ac qaldığını da unutmusan sən –
Əgər ermənilər sizə çörək verməsəydilər
Verdiyini barıt, qalaq-qalaq sümük, cəsəd müqabilində.

Qeyd. R. Patkanyan`ın Avropanı İslamdan qorumaq və Avropanı açıqdan xilas etməkdə ermənilərin həlledici rol oynaması fikri, Bernard Shaw demişkən, bir az şişirdilmişdir.

* * *

Dostunun *böyük, güclü Ermənistan vəd etmişdiniz, o hanı* sualına cavabında artıq *Türkiyə Ermənistanı* və ya “*İki*” *Ermənistan* deyilən şeyin mövcud olmadığını, ciddi dövlət adamının artıq “məzmunuz sözə çevrilmiş” *Birləşmiş Böyük Ermənistan* fikrindən əl çəkməli olduğunu deyir.

“...Sənin hələ də yarıtmaz, təmin olunmamış tələblərin var... Soruşursan ki, “vəd edilmiş” Ermənistan hanı?... Bu tələbin indi – 1923-cü ilin yanvarında məhv edilmiş Türkiyə Ermənistanı və qalib Türkiyə üçün nə mənası var? O hansı “iki” Ermənistandır ki, birləşdirilməlidir? Heç olmasa, bir az ciddi olmağa çalışsaq, axı bu, dövlət adamının birinci vəzifəsidir. “İkinci” Ermənistan artıq mövcud deyil. Bu, dəhşətli sözdür, lakin sözü deməməklə məzmunu dəyişdirmək mümkündür mü? Artıq bir erməninin də olmadığı erməni vilayətlərini türklərdən kim alacaq? Oradan türk ordularını və kürd “aşirətlərini” kim qovmalıdır?”¹⁷³ “Gerçəklik isə belədir - “birləşmiş Ermənistan” məzmununsuz sözdən başqa bir şey deyil”.¹⁷⁴

Qeyd. Bu yerdə daşnaklara əks qüvvə sayılan bolşeviklərin tanınmış bir fəal üzvünün eyni məsələyə münasibətini yada salmaq maraqlıdır; hər iki şəxs sanki eyni fikirdədirlər. Anastas Mikoyan Leninə göndərdiyi növbəti hesabatda (1919, dekabr) Türkiyə ərazisində, onun yeddi vilayəti əsasında “Böyük Ermənistan” yaratmaq ideyasını belə şərh etmişdi: “Bu ərazidə ermənilərin olmaması və ancaq müsəlman əhalinin olması onları utandırmır” Mikoyan bu ağılsız ideya daşıyıcılarının öz fikirlərini həyata keçirmə mexanizmini dəqiqləşdirir: “Bu “Ermənistanı” “cinayətəkar elementlərdən”, yəni, müsəlmanlardan təmizləmək istəyirlər”.¹⁷⁵

Qeyd. Anastas Mikoyan, (1895-1978) nüfuzlu Sovet partiya və dövlət xadimi, gəncliyində Andronik`in dəstəsində Türkiyə cəbhəsində döyüşmüş, 1918-ci il Bakı mart hadisələrində dəstə başçısı kimi iştirak etmiş, Quba və digər yerlərdə dəhşətli qırğın törətmiş olan Hamazasp`in dəstəsinə qoşulmuşdu.

Kaçaznuni nə olur-olsun, Rusiyasız Ermənistanın çox zəif olduğunu, bu zəif ölkənin mütləq, çox böyük istəklərinin mənasızlığını, Türkiyədən torpaq iddiasının boş olduğunu, əslində isə Türkiyədən çəkinmək lazım gəldiyini deyir, hətta, sanki bir əsr sonraya boylanır, Türkiyənin Ermənistan vasitəsilə Azərbaycanla birləşmək istəyəcəyi ehtimalından danışır.

---

¹⁷³ Op. cit. s.75.

¹⁷⁴ Op. cit. s.76.

¹⁷⁵ Rusiya dövlət sosial-siyasi tarixi arxiv. f. 5. op. 1, d. 1222. Вах: Гасанлы, Д., 2011. *Русская революция и Азербайджан. Трудный путь к независимости 1917-1920*. Москва: Flinta. s. 413.

“Şübhə etmirəm ki, Rusiyadan ayrılmış Ermənistan Türkiyədə heç bir qorxu yaratmayacaq. Lakin, sual verirəm: türklər onlar üçün təhlükəsiz olan bu Ermənistana niyə ərazi güzəştləri etməlidirlər? Nə zaman və hansı dövlət özünün zəif qonşusuna münasibətdə belə bir comərdlik etmişdir və türklərdən bunu gözləməyə hansı haqqımız var?.. Türkiyənin rus ordusu ilə üz-üzə olmadığından sonra öz məsləkdaşı və dindaşı – Azərbaycanla Ermənistan üzərindən birləşmək istəməsi, başqa sözlə, güzəştlərə deyil, yeni istilaya can atması daha ağılabatan deyilmi?”.¹⁷⁶ “Mütləq olanı tələb etmək, həqiqətən, ağılsızlıqdır. Ermənistan İngiltərə deyil, hətta İsveçrə belə deyil və ola da bilməz (öncədən görə bildiyimiz gələcəkdə də). Onun müstəqilliyi mütləq məlum məhdudiyətlərlə şərtlənməlidir”.¹⁷⁷

* * *

Kaçaznuni üç Cənubi Qafqaz dövlətinin istəklərindən, onları gözləyən təhlükələrdən danışır, onların mübahisəli məsələni heç bir vasitəçi olmadan öz aralarında həll edə bilməmələrinə görə təəssüfünü bildirir. Gürcüstanın ciddi təhlükəsizlik problemi olmadığını, Azərbaycanın Qarabağ və Naxçıvandan imtina etməyəcəyini, Ermənistanın əsas vəzifəsinin isə xəyallardan əl çəkib varlığını qorumaqdan ibarət olduğunu, Qırmızı Ordu'nun Ermənistanı xilas etdiyini deyir.

“Gürcüstan Zaqafqaziyada özünün üstün durumunu təmin etmək istəyir... Azərbaycan... iqtisadi və strateji səbəblərdən erməni Qarabağından, milli mülahizələrə görə isə Şərur-Naxçıvandan imtina edə bilməz. Ən təvazökar (çünki ən zəif) olan Ermənistan, hər halda, bir şeyi – öz dövlət mövcudluğunu təmin etməlidir”. “Ağrılı və utancverici olsa da, bu bir faktdır ki, biz öz daxili mübahisələrimizin həlli üçün yetkinləşməmişik, hələ Zaqafqaziyada milli sülhün təmin edilməsi üçün hansısa xarici gücə, xarici nüfuza ehtiyac var”.¹⁷⁸ “...Gürcü xalqının fiziki varlığına heç yandan təhlükə yox idi. Bu səbəbdən gürcülər digərlərindən

---

¹⁷⁶ Op. cit. s. 77.

¹⁷⁷ Op. cit., s. 81.

¹⁷⁸ Op. cit., s. 79-80.

güclü idi”.¹⁷⁹ “Gürcüstan Zaqataladan Azərbaycanın, Acariyadan isə Türkiyənin xeyrinə imtina etməklə, lakin bununla yanaşı, Ermənistanın hesabına sərhədlərini tamamlamaqla bir tərzdə, babat dövlət təşkil edə bilər: sərhədlərilə dağlara və dənizə dirənərək, milli bütövlük üzərində cəmləşərək Gürcüstan yaşaya və inkişaf edə bilər. Türkiyəni təhdid etmədən, deməli, həm də özü üçün ciddi təhdidlər olmadan. Bəs Ermənistan? Azərbaycanla Türkiyə arasında dürtülən, hər iki tərəfə də mane olan və asanlıqla yer üzündən silinə bilən Ermənistan barədə eyni şeyi söyləmək olarmı? Bilirsənmi ki, Qızıl ordu Zaqafqaziyanı tərk etdiyi və bizim türk-azərbaycan-gürcü blokuna qarşı tənha qaldığımız (tənha, çünki üfükümüzə Rusiyanı əvəz edəcək başqa qüvvə görmürəm) gündən *Ermənistanın mövcudluğu sual altına düşəcək?*”¹⁸⁰

Qeyd. Kaçaznuni'nin fikirlərini bölüşənlər çox idi. On il sonra K.S. Papazian daşnakları çox kəskin tənqid edən kitabçasını yazdı; kitabçanın nəticə hissəsində Ermənistanın başına gələn bədbəxtçiliyi daşnak partiyasının törətdiyi deyilir: “Beləliklə, AR Federasiyasını Ermənistan siyasi həyatının özəyinin düşməni kimi görürük, mənzərə budur... Onun əli hamının əleyhinə işləyib, onun sui-qəsdləri və cinayətləri bütün namuslu ermənilərin vicdanını sarsıtdı və xalqımızı mədəni dünya qarşısında rüsvay etdi.”¹⁸¹

Qeyd. Göründüyü kimi, Kaçaznuni Azərbaycan və Ermənistanın yaxın və uzaq perspektivləri və Rusiya və Türkiyənin bölgədə oynayacaqları rol barədə öngörmələrində yanılmamışdır. Lakin, eyni zamanda, Gürcüstanın ərazi bütövlüyünü gözləyən təhlükələri tam görə bilməmişdir...

---

¹⁷⁹ Op. cit., s.17.

¹⁸⁰ Op. cit., s. 81.

¹⁸¹ Papazyan, K. S., 1934. *Patriotism Perverted: A Discussion of the Deeds and the Misdeeds of the Armenian Revolutionary Federation, the So-Called Dashnagtzoutune*. Boston: Baïkar Press, s. 67.

Erməni məsələsinin uzantısı - terror

Erməni məsələsinin faciəvi uzantılarından biri tarixçilər və siyasətçilər tərəfindən *Erməni terroru* adlandırılan hadisədir.

Erməni terrorizminin birinci mərhələsi ermənilərin özünə qarşı yönəlmişdi. “Xalq işi”nə, silahlı dəstələr yaradılmasına yardım və yəqin ki, təşkilatçılar və terrorçuların “cib xərcliyini” təmin etmək üçün az-çox imkanlı ermənilərdən pul ödənməsi tələb edilirdi. Tələbi ödəməyənin cəza almaq, öldürülmək riski böyük idi. Bir sıra hallarda varlı ermənilərin gəlirlərinin nəzarətə götürülməsinə cəhd edilirdi. Armenakan, Daşnak və Hnçak partiyaları millətçilik və terror ideyalarının simbiozu üzərində qurulmuşdu.

Talat Paşa

Qətl olunanlar arasında düşmənlərə (Osmanlı rəsmiləri və s.) yaxşı münasibət bəsləyənlər və ya düşməndən rəsmi vəzifə alanlar da vardı (məsələn, Van şəhəri bələdiyyə başkanı seçilən Bedros Kapamacıyan, 1912). 1902-ci ilin yayında Şuşa`da milyoner İsaq Camharyan`ı (Isahag Jamharian`ı) hədələməklə ondan 30 min rubl` (рубль) tələb olundu. O isə polisə xəbər verdi və daşnakların nümayəndəsi həbs edildi. Camharyan bir neçə ay sonra Moskvada erməni kilsəsinin önündə günün gü-norta çağrı xəncərlə öldürüldü; Daşnaq böyüklərindən M. Varandian Daşnaksutun`un tarixinə həsr olunmuş kitabında bu əhvalatı danışır və

“bu xain günahına görə payını aldı” deyir.¹⁸² K. S. Papazian Erməni terrorizminin erməni qurbanlarının tam olmayan siyahısını təqdim edir.¹⁸³; geniş coğrafiyadan olan qurbanlar arasında varlı insanlar, jurnalistlər, partiyanın xəttinə qarşı çıxanlar, keşişlər və katalikoslara rast gəlinir. Gerard L. Libaridian`ın verdiyi məlumata görə təkcə üç il (1904-1906) ərzində Daşnak və Hınçak partiyaları böyük əksəriyyəti ermənilər olan 105 adamı qətlə yetirmişdilər.¹⁸⁴

Erməni terrorunun birinci mərhələsi, “erməni xainlər”in qətlə bitməyib, davam edir; terrorizmə qarşı çıxanlara, erməni-türk münasibətlərini sağlamlaşdırmağa çalışanlara qarşı hədə-qorxular qətlə qədər gedə bilir. Bununla yanaşı, erməni terroru baş hədəfinə, düşməne, türkə və digər xalqlara doğru yönəlməyə başladı. Erməni terrorunun təkamülünü, ikinci mərhələsini Varandian xüsusi qeyd edir: “Daşnaksutun terroru əvvəlcə əsasən qorxaq ermənilərə qarşı yönəlsə də, tədricən düşmənin özünə qarşı çevrildi və onun yüzlərlə qurbanını, türk, kürd, rus, böyük və ya kiçik zülmkarları... və başqalarını görürük”.¹⁸⁵ Daşnakları kəskin tənqid edənlərin, anti-türk erməni terrorizmini qınayan erməni və qeyri-ermənilərin, erməni soyqırımını tanımayanların erməni terrorizminin hədəfinə düşmək təhlükəsi vardı.

Daşnaksutun`un Yerevan şəhərində keçirilən 9-cu Baş Konqresində (Oktyabr, 1919) Erməni qırğınına məsul sayılan Osmanlı və Azərbaycan rəsmi şəxslərini qətlə yetirmək, “ədalət cəzası”nı həyata keçirmək qərara alındı. Qərara ciddi surətdə etiraz edənlər olsa da, qisasçılıq ruhu qalib gəldi. 200 ətrafında şəxsin adı “Qara siyahı”ya daxil edildi. Qətlərin təşkili Nemesis əməliyyatı adı aldı (Nemesis Yunan mifo-

---

¹⁸² İbid., s. 16.

¹⁸³ Papazyan, K. S., 1934. *Patriotism Perverted: A Discussion of the Deeds and the Misdeeds of the Armenian Revolutionary Federation, the So-Called Dashnagzoutune*. Boston: Baïkar Press. Appendix I, Appendix II. s. 68-73.

¹⁸⁴ Gauin, M., 2011. *After All, Who Remembers the Armenian Victims of the Armenian Terrorism?* Bax: <<https://armeniansa1915.blogspot.com/2011/06/3290-after-all-who-remembers-armenian.html>>

¹⁸⁵ Op. cit., s. 18.

logiyasında qisas ilahəsidir). 1920-1922-ci illərdə Tiflis, Berlin, İstanbul və Roma şəhərlərində 78 qətl həyata keçirildi, Azərbaycan Demokratik Respublikasının (ADR) baş naziri olmuş Fətəli Xan Xoyski, ADR parlament sədrinin müavini Həsən bəy Ağayev, ADR daxili işlər naziri olmuş Behbud Xan Cavanşir, Osmanlı daxili işlər naziri olmuş Talat Paşa və dörd digər Osmanlı hərbi-siyasi xadimləri daşnaklar tərəfindən öldürüldü. Talat Paşanın qatilinə Berlin məhkəməsi bəraət verdi.

* * *

Erməni terrorunun üçüncü mərhələsi 1970-ci illərdə yeni erməni terror təşkilatlarının yaranması və onların fəaliyyəti ilə bağlıdır. *Erməni Soyqırımı Ədalət Döyüşçüləri*, ingiliscə JCAG (*Justice Commandos of the Armenian Genocide*) adı ilə tanınmış sağçı terror təşkilatı və *Ermənistanın Azadlığı naminə Erməni Gizli Ordusu*, ingiliscə ASALA (*Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia*) adı ilə tanınmış solçu qrup ən güclü və amansız erməni terror təşkilatları olduqlarını əməldə sübut etdilər. JCAG 1972-ci ildə Vienna şəhərində Daşnak partiyasının 20- ci qurultayında partiyanın hərbi qanadı kimi yaradıldı və 1985-ci ildə Ermənistan İnqilabi Ordusu (ARA, Armenian Revolutionary Army) adı aldı. ASALA 1975-ci ildə terror yuvası sayılan Beyrutda yaradıldı. “Türk rejimi və bizimlə əməkdaşlıq etməyən ermənilər” düşmən elan edildilər. ASALA Qərbi Ermənistanı Türkiyədən azad etmək və onu Sovet Ermənistanı ilə birləşdirmək uğrunda mübarizə apardığını deyirdi. ASALA daxilində də yeni, o cümlədən, rəqib qruplar meydana çıxırdı. *Müstəqil Ermənistan naminə Yeni Ermənistan Müqaviməti* (NAR - New Armenian Resistance for the Independence of Armenia), *Yunan-Erməni-Bolqar Cəbhəsi* (Greek-Armenian-Bulgarian Front) və digər terror təşkilatları da vardı...

Erməni terrorçular dünyanın müxtəlif yerlərində Türkiyə diplomatları və onların ailə üzvlərini izləyib öldürmək işinə girişdilər və çox qan axıtdılar (1973-1986). ASALA hətta NATO`nu da düşmənlər siyahısına daxil etdi və kürd terror təşkilatı PKK (*Partiya Karkeren Kurdistan, yəni, Kürdüstan İşçi Partiyası*) ilə əməkdaşlıq etdi. Fələstin döyüş-

çüləri ilə ASALA-nın əməkdaşlığı isə daha sıx idi, ASALA üçün yaşayış yeri, təlim, qida, ofis sahəsi, çap materialları, silahlar və partlayıcı maddələr təmin edilirdi;¹⁸⁶ ASALA da borclu qalmamağa çalışırdı, Fransada bəzi erməni terrorçularının evi fələstinlilər üçün silah anbarı rolunu oynayırdı.¹⁸⁷

Erməni terrorçuları Türkiyə insanlarını öldürməklə kifayətlənmirdilər; səfirlik, konsulluq, Türkiyə Hava Yolları və bank ofisləri, türkiyə turizm və ticarət mərkəzləri, həmçinin, türklərlə əməkdaşlıq edən müxtəlif ölkə şirkətlərinin ofisləri silahlı basqınlara və partlayışlara məruz qalırdı. Yüzlərlə ölənlər və yaralananlar oldu. Erməni terrorizmi təşkilatı baxımdan güclü idi, zamanında əməliyyat keçirə bilirdi. F.P.Hyland'ın gətirdiyi misal bunu nümayiş etdirir: Monte Melkonyan Parisdə həbs edilən kimi (11 noyabr 1981) sabahı günü Beyrutda AirFrance ofisi və Fransız mədəniyyət mərkəzi bombalandı. Monte`ni buraxıb yenidən həbs edəndə (14 noyabr 1981) bir həftə ərzində Parisdə, həmçinin, Beyrut və Tehranda Fransa ilə bağlı 6 təşkilat bombalandı.¹⁸⁸ Öldürülən insanların, törədilən cinayətlərin siyahısı məlumdur. F.P. Hyland erməni terror qurbanlarının 1921-ci ildən başlayan geniş siyahısı, həmçinin qətləndirilən baş verdiyi ölkə, yer, icraçı qatil və onun istifadə etdiyi silah növü haqqında məlumat verir.¹⁸⁹

* * *

“ASALA ermənilərdən, qeyri-ermənilərdən, bəlli qruplar və dövlətlərdən dəstək aldı. Dəstək bəzən sərbəst, bəzən xəsisliklə, bəzən çox pis, yaramaz şəkildə verilirdi. Dəstək həm maddi, həm də “natura” - silah, partlayıcı maddələr, təlim vasitəsilə göstərilirdi”.¹⁹⁰ “Liviya, Suriyə və İran da ASALA-ya birbaşa və ya dolaylı yollarla pul və ya təchizat yar-

---

¹⁸⁶ Hyland, F. P., 1991. *Armenian Terrorism: The Past, the Present, the Prospects*. Boulder: Westview Press. s. 33.

¹⁸⁷ İbid., s. 43-44.

¹⁸⁸ İbid., s. 31.

¹⁸⁹ İbid., s. 92-225.

¹⁹⁰ İbid., s. 32.

dımı edirdi”.¹⁹¹ Erməni terrorçular Fransa və Yunanıstan kimi anti-türk ruhlu ölkələrdə özlərinə tərəfdar tapırdılar, hərçənd ki, terror əməllərinə görə hökumət onları izləyir, məhkəməyə verir, həbs edirdi. Terror liderləri və təbliğatçıları biz terrorçu deyilik, qıyasçıyıq, azadlıq uğrunda mübarizə aparırıq deyir və bununla çox zaman rəğbət və dəstək əldə edirdilər. Daşnak hesabatlarına görə müxtəlif ölkələrin erməni cəmiyyətlərində terrora dəstək üçün pul yığımı uğurla gedirdi,¹⁹² təbii ki, bəzən zora da əl atılırdı. Lakin, əsas maliyyə qaynağının uyuşdurucu (heroin, həşiş) alveri olduğu deyilir - 90% ətrafında,¹⁹³ F.P. Hyland'a görə uyuşdurucu alverinin rolu o qədər böyük deyildi.¹⁹⁴

Su qabı suda çatlayar. Terrorçular həbs edilir, döyüşdə öldürülür və ya öz həmkarları tərəfindən satqınlıqda günahlandırılır, qətl edilirdilər. SCAG və onun davamı olan ARA rəhbərləri daşnaklar tərəfindən öldürüldülər. ASALA'nın qurucularından biri və lideri, İraq ermənisi, Hakob Hakobyan (Hagop Hagopian) (1951-1988) ləqəbli terror başçısı və M. Melkonyan rəqib və düşmən halına gəldilər, biri-birinin adamlarını qətlə yetirdilər. H. Hakobyan Afinada öldürüldü.

Amerika ermənilərindən olan Monte Melkonyan (1957-1993) ASALA'ya 1980-ci ildə qoşuldu, tezliklə onun populyar liderlərindən birinə çevrildi. Melkonyan terror fəaliyyətinə görə 1985-1989-cu illərdə Fransada həbsdə yatdı; onun anası *artıq rahat yata birlərəm* dedi, “qəribə səslənsə də, azı onun harada olduğunu bilirəm” Melkonyan həbsdə yatarkən həyat tezisini belə ifadə etmişdi: “hal-hazırda silahlara qələmdən

Monte Melkonyan

---

¹⁹¹ İbid., s. 33.

¹⁹² Op. cit. s. 69.

¹⁹³ Op. cit. s.69-70.

¹⁹⁴ İbid., s. 33.

daha çox ehtiyacımız var”.¹⁹⁵ O, 1990-cı ilin payızında Ermənistanına gəldi və 1991-ci ildən Dağlıq Qarabağda vuruşmağa başladı, Azərbaycan əleyhinə mübarizənin “bütün erməni xalqının uzun müddətli təhlükəsizliyi üçün həlledici olduğunu” dedi.¹⁹⁶ O, 1-ci Qarabağ savaşında Erməni tərəfin qələbəsi üçün əmək sərf etdi, amma ölümünü də burada, Ağdam döyüşündə tapdı (1993, 12 iyun).

---

¹⁹⁵ Armenian Genocide Resource Center. 3668. *Would the Armenian Terrorist Monté Melkonian Be A Hero?* 2.8.18. <https://armenians-1915.blogspot.com/2018/08/>

¹⁹⁶ Op. cit., s. 68.

Sovet dövründə Dağlıq Qarabağ

Beynəlxalq aləmdə və ya ölkədə siyasi və sosial vəziyyət ciddi surətdə dəyişəndə üstüörtülü münaqişə və ziddiyyətlər üzə çıxır, əvvəl mümkün olmayanın indi mümkün ola biləcəyinə ümid yaranır.

2-ci Dünya Savaşından qalib çıxan SSRİ öz təsir və nüfuz dairəsini genişlətməklə məşğul idi. Uzaq Şərqdə Yaponiyadan az da olsa torpaq qopardı. Şərqi Avropa SSRİ-nin təkidi ilə Sosializmə qovuşmağa başladı. Çin`də Kommunist ideologiyasının qalib gələcəyi gözlənilirdi.

Türkiyə 2-ci Dünya Savaşında neytral qaldı, amma Böyük Britaniya ilə yaxın münasibət qurdu. 1945-ci ilin fevral ayında qalib gəlməkdə olan tərəfə keçib Almaniya və Yaponiyaya savaşa elan etdi – bu rəmzi səciyyə daşısa da. SSRİ Türkiyədən torpaq istəmək fikrinə düşdü - Ermənistan və bir az da Gürcüstana birləşdirmək üçün. Bu birləşdirmənin alınmadığını görəndə isə Sovet hərbi bazası yerləşdirmək (Kars`da, Ardahan`da, Boğazlar`da) istəyini bildirdi. ABŞ Türkiyəni müdafiə etdi, SSRİ-ni məhdudlaşdırmağa yönələn Truman doktrinası qüvvəyə mindi. Türkiyə 1952-ci ildə NATO blokuna üzv oldu.

1945-ci ilin noyabr ayında Ermənistan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin (KPMK) birinci katibi Q.A.Arutinov Dağlıq Qarabağ`ın Ermənistanın tərkibinə verilməsi xahişi ilə Sta-

Qriqori Arutinov

linə məktub ünvanladı (məktubu Stalinə şəxsən verdiyi deyilir). Məktubda məsələ müsbət həll olunduğu halda Dağlıq Qarabağın paytaxtı olaraq Şuşa şəhərinin bərpa edilməsi xahiş edilirdi. Məsələ barədə Azərbaycanın fikrini bilmək məqsədilə Azərbaycan KPMK birinci katibi M.C. Bağırov`a məktub göndərildi; M.C. Bağırov`un cavab məktubu Malenkova ünvanlanmışdı, görünür ki, bu işlə məşğul olmaq Malenkov`a həvalə edilmişdi.¹⁹⁷

Mir Cəfər Bağırov

Bağırov öz cavab məktubunda Dağlıq Qarabağın kənd təsərrüfatı, mədəniyyət və kadr siyasəti baxımından Arutinov yazdığı kimi Ermənistanla deyil, Azərbaycanla təbii bağlılığını vurğulayır. Bu məktublaşmadan əvvəl M.C. Bağırov bir toplantıda ermənilərin Azərbaycanda vəziyyətlərinin çox yaxşı olduğunu yada salmışdı: “Mən cəsarətlə bəyan edirəm ki, ermənilərin başqa haradasa buradan daha yaxşı yaşayacaqlarını düşünmürəm... Bizdə elə bir xalq komissarlığı, elə bir iri respublika müəssisəsi yoxdur ki, orda müavin erməni olmasın...”¹⁹⁸

Qriqori Malenkov

Bağırov, yəqin ki, *bəlkə ən yuxarıda məsələni Ermənistanın xeyrinə həll etməyə meyllidirlər* fikrini ağılında tutaraq incə diplomatik fənd işlədir, “buna baxmayaraq Dağlıq Qarabağ muxtar vilayətinin Ermənistan

¹⁹⁷ ЦК ВКП (б) Товарищу Маленкову, 10 декабря 1945 г. См. «На имя Багирова За подписью Багирова.1945. 10 декабр. Вах: *На имя Багирова За подписью Багирова.* ed. Qurban, T., 2016. Bakı: Ol Nəşriyyat Evi. s. 211-214.

¹⁹⁸ 2 апреля 1945г, Из стенограммы совещания у тов. М.Д. Багирова «О положении в Азербайджанском педагогическом Институте. Вах: *На имя Багирова За подписью Багирова.* ed. Qurban, T., 2016. Bakı: Ol Nəşriyyat Evi. s 189.

SSR-i tərkibinə daxil edilməsinə etirazımız yoxdur” deyir və eyni zamanda məsələnin necə təhlükəli olduğunu göstərir.

O, Şuşa rayonunun Ermənistana verilməsi ilə razı olmadığını deyir, orada yaşayanların əksəriyyəti azərbaycanlılardır, üstəlik, Şuşa Azərbaycanın zəngin musiqi mədəniyyətinin beşiyidir, böyük siyasi və mədəni xadimlərinin vətənidir. Və Bağırov hücumu keçir! Dağlıq Qarabağ Ermənistana daxil ediləcəyi halda Ermənistan SSR-in Əzizbəyov, Vədi və Qarabağlar rayonları Azərbaycana verilməlidir, onlar Azərbaycana bitişikdir və əhalisi əsasən azərbaycanlılardan ibarətdir. Xahiş edirik ki, gürcü yoldaşların Balakən, Zaqatala və Qax rayonlarını istəməsinə də diqqət yetirəsiniz; oranın əhalisinin 79 mini azərbaycanlı, cəmi 9 mini isə gürcü-inqiloylardır. Bununla yanaşı Gürcüstan SSR-in Azərbaycana bitişik Borçalı rayonunun əhalisi əsasən azərbaycanlılardan ibarətdir, o, Azərbaycan SSR tərkibinə verilsin. Və nəhayət, Dağıstan SSR-in Azərbaycana bitişik və əhalisi əsasən azərbaycanlılar olan Dərbənd və Qasımkənd rayonları Azərbaycana verilsin; onlar Azərbaycanın bir hissəsi olub, Bakı quberniyasına daxil idi.

Bağırovun haqlı və usta cavabı qarşısında müzakirə ediləsi heç nə qalmadı.

Azərbaycanlıların Dağlıq Qarabağa zülm etdiyi, onu ermənilərin əlindən almaq istədikləri kimi fərziyyələr uydurur və bunları təsdiq etmək üçün “parlaq” misallar tapırdılar. Məsələn, Stepanakertdə cəmi 23 azərbaycanlı yaşayırdı, 1936-dan sonra onların sayı artdı... Qərribə deyilmi?! Yəqin, bəzi azərbaycanlılar Stepanakertdə iş tapıblar və ya ailə məsələsi olub; qoy 3-5 % də azərbaycanlı olsun, bunun nə ziyanı var? Bəs Bakıda 1859-cu ildə cüzi sayda erməni ailəsi vardı, 1918-ci ildə isə ermənilər Bakıda o qədər çox, zəngin və güclü oldular ki, Mart qırğını`nı törədə bildilər. Buna nə deyirsiniz?

Moskvada ermənilərin güclü olması və SSRİ rəhbərliyində bir qədər anti-türk ruhunun varlığı müəyyən məsələləri ermənilərin xeyrinə həll etdi. “1945-1948-ci illərdə “Dağlıq Qarabağda (Azərbaycan Respublikası tərkibində olan Dağlıq Qarabağda – H.İ.) Azərbaycan toponimləri

kütləvi surətdə erməni toponimləri ilə əvəz edildi”.¹⁹⁹ 1946-47-ci illərdə diasporadan Ermənistanı köçün başlanması ilə əlaqələndirilən *yerimiz azdır, azərbaycan türklərini Ermənistandan Azərbaycana köçürək, orada boş yer çoxdur* siyasətinə yaşıl işıq yandırıldı. 1947-ci il dekabrın 23-də SSRİ Nazirlər Soveti Ermənistanın azərbaycanlı vətəndaşlarından 100 mininin Azərbaycana, Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında qərar verdi. Köçürmə səbəbi olaraq iki fikir göstərilmişdi: Azərbaycan`ın pambıq becərən bölgələrində işçi qüvvəsinin çatışmazlığı və xarici ölkələrdən gələn ermənilərin Ermənistanı yerləşdirilməsi. Səbəbin birinci hissəsi təbii və ağlabatan deyil. Arada *Türkiyə ilə savaş halında Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılara bel bağlamaq olmaz* kimi fikir də dolaşırdı. 1948-ci ildə 10 min, 1849-cu ildə 40 min və 1950- ci ildə 50 min nəfərin köçürülməsi nəzərdə tutulmuşdu (guya kö-nüllü olaraq). Köçürmə başlandı, lakin, diaspora köçünün dayanması və vəziyyətin mürəkkəbliyi Ermənistandan Azərbaycana köçürmələri ləngitdi; xaricdən gələn ermənilərin bir hissəsi peşman oldu, digər tərəfdən Sovet hökuməti xarici ermənilərin gəlməsində şübhəli məqamlar gördü. 1948-1953-cü illər ərzində Ermənistandan Azərbaycana 53 min adamın köçürüldüyü məlumdur; onlardan bir qismi Stalin`in ölümündən sonra geri qayıtmışdı. 1946-cı ildən 1975-ci ilə qədər təqribən 150 min erməni SSRİ-yə, əsasən Ermənistanı köç etdi. Onlardan 90 minini 1946-48-ci illərdə gəldi.²⁰⁰

Dağlıq Qarabağı Ermənistanı birləşdirmək çağırışları 1963, 1965, 1967, 1968, 1977 və nəhayət, faciəvi 1987-1988-ci illərdə təkrar olundu.

Sovet dövründə ənənəvi sovet ideologiyası ilə barışmayanlar, başqa cür düşüncələr az deyildi, dissident hərəkatı mövcud idi. “nadinc” müttəfiq

---

¹⁹⁹ Шнирельман, В.А., 2003. *Войны памяти. Мифы, идентичность и политика в Закавказье*. Москва: Akademkniqa. s. 47.

²⁰⁰ Anderson, A. B., və Silver, D. B, *Population Redistribution, and the Ethnic Balance in Transcaucasia*. 1966. Bax: Suny.R.G. Transcaucasia, Nationalism, and Social Change. Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia. Ed. Suny. R.G Ann Arbor: The University of Michigan Press, s. 488.

sovet respublikalarında – Baltik respublikaları, Gürcüstan, Azərbaycan, Ukrayna`da dissident hərəkatı əsasən milli dil və mədəniyyətin qorunması ilə bağlı idi, Ermənistanda isə dissidentliyin əsasını “əbədi düşmən” olan Türkiyə`yə, həmçinin “qardaş respublikalar” – birinci Azərbaycana, sonra Gürcüstana qarşı qaldırılan ərazi iddiaları təşkil edirdi.

Ermənistan-Azərbaycan-Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və 1-ci Qarabağ savaşı

Münaqişələr, xüsusilə milli qarşıdurmalar, adətən, tarixçi və dilçi, yazışı və şair, jurnalist və siyasətçi və ya ziyalı, işıqlı, aydın adlandırılan zümrənin araqarışdırıcı yazıları və çıxışları ilə qızışdırılır, aydınlığa kölgə düşür, get-gedə qaranlıq çökür, kor inanclar bərkiyir.

Yeni dövrdə Erməni-Azərbaycan münaqişəsini qızışdıran ermənilər arasında Zori Balayan xüsusilə seçilir. O, 1981-ci ildə Yerevanda və 1984-cü ildə Moskvada nəşr olunan *Ocaq* (“Очак”) kitabında *Türkiyə*

Zori Balayan

və Azərbaycan türkləri Rusiya və Ermənistanın düşmənidirlər fikrini, Dağlıq Qarabağ və Naxçıvan`ın tarixən erməni torpağı olduğunu əsaslandırmağa çalışmışdır. Araz çayı sahilində “biz erməni çayı ilə ermənicə söhbət etdik” deyir. Z. Balayanı “şovinst intellektual döyüşçü” adlandıran Thomas de Waal`ın fikrincə ziyanlı “Ocaq kitabının yayılmasına əsla icazə verilməməli idi”.²⁰¹ Z.Balayan *Azərbaycan tarixi erməni torpağıdır* deməklə bu torpağı azad etmək, fəth etmək lazımdır fikrini vurğuladı. Sonralar ruslara müraciətlə söylə-

---

²⁰¹ Waal, T., 2003. *Black Garden: Armenia and Azerbaijan through Peace and War*. New York: University Press. s. 142-143.

Thomas de Waal

diyi “Ermənistan da, Qarabağ da Rusiya torpağıdır” fikri Ermənistanda da, Dağlıq Qarabağda da etirazla qarşılandı. Balayan`ın Azərbaycana qarşı patoloji nifrətini göstərən çox sözləri var, onlardan biri: “Biz Gürcüstan, Rusiya, Ermənistan terminlərini anlaya bilirik, amma Azərbaycan`ı – yox. Bu termindən istifadə etməklə belə ölkənin varlığını təsdiq edirik”.²⁰²

Sovet dövründə, hər yerdə olduğu kimi, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində (DQMV) də insanlar, erməni və azərbaycan türkləri mehriban qonşuluq şəraitində yaşayırdılar. Qarabağlı azərbaycanlılardan belə eşitmişəm: “Ermənilərlə, sadə insanlarla dostcasına yaşamışıq. Azərbaycanlılar daha internasional görünmək istəyirdilər. Şuşada ikinci katib ermənilərdən təyin olunurdu. Qarabağın digər yerlərində isə adətən birinci katib (raykom katibi) də, ikinci də erməni olurdu. Azərbaycanlı şöbə müdiri və ya daha kiçik vəzifəyə təyin olunurdu; üstəlik, arvadı və ya anası erməni olanlara açıq üstünlük verilirdi”.

Qeyd. Sovet dövründə rayon partiya (kounist partiyası) komitəsi katibinə qısaca “raykom katibi” deyilirdi.

1985-ci ildə hakimiyyətə gələn Mixail Qorbaçev sosializmin təkmilləşdirilməsi, demokratiyanın gücləndirilməsi, cəmiyyətin yenilənməsi istiqamətində islahat proqramı irəli sürməyə başladı. Get-gedə *perestroika* (yenidənqurma) və *glasnost* (aşkarlıq, açıqlıq) siyasəti meydana çıxdı. Qərb dünyası ilə münasibətləri yaxşılaşdırmaq ideyası möhkəmləndi. Lakin, iqtisadiyyatda ciddi islahat aparılmadı. Çin`də isə mərkəzi nəzarəti (kommunist partiyasını) saxlamaqla sərbəst iqtisadiyyat proqramı uğurla həyata keçirilməyə başlandı. Qorbaçev və onun ətrafındakılar iqtisadiyyatla açıqlığı, demokratiyanı bir-birinə qovuşduran yol

---

²⁰² Waal, T., 2010. *The Caucasus. An Introduction*. Oxford: Oxford University Press. s. 107.

tapa bilmədilər. Açıqlıq və iqtisadi zəifləmə qarışıqlığa, xaosa gətirib çıxartdı. 1990-cı ildə Berlin divarları uçuruldu, iki Almaniya birləşdi, Klassik Sosializm tənəzzül etdi. Çin möhkəmləndi, SSRİ dağılmağa gedən yola qədəm qoydu...

* * *

1985-ci ildə Daşnaksutun partiyasının 23-cü Dünya Konqresində qəbul olunan “Siyasi Platform” (“Political Platform of the Armenian Revolutionary Federation Ratified by the 23rd World Congress”) Ermənistan ərazisinin Ermənistan Respublikası, Naxçıvan, Dağlıq Qarabağ və Cavaxeti`dən ibarət olduğunu, əsas düşmənin isə Türkiyə olduğunu bəyan etdi. Digər qərribə bəyanəti vay-vay nidası ilə müşayiət etmək olar: Türk imperiyasının mövcudluğu Ermənistanın maraqlarına ziddir...²⁰³ Böyük Ermənistan xəyalı yenidən milli məfkurəyə döndü, ərazi iddiaları erməni siyasətinin baş hədəfinə çevrildi. Bu Siyasi Platform, faktik olaraq, “Böyük Ermənistan” uğrunda yeni savaşı elanı idi. Dağlıq Qarabağ tezliklə bu savaşın birinci və əsas hədəfinə çevrildi.

1987-ci ilin payızında DQMV statusu haqqında Moskvaya erməni müraciətləri başlandı - məktublar, imzalar və görüşlər şəklində. Sosial-iqtisadi səbəblər göstərildi. Bəzən Naxçıvanı da istədilər, amma fokusu Dağlıq Qarabağ üzərində cəmləşdirdilər. Qorbaçev`un iqtisadi məsələlər üzrə müşaviri Abel Aqanbekyan Paris *L`Humanite* qəzetinə müsahibəsində (1987, Noyabr) Dağlıq Qarabağın iqtisadi baxımdan Ermənistanına verilməsinin məqbul olduğunu dedi. 1987-ci il oktyabr ayı Yerevanda *Miatsum, Dağlıq Qarabağ Ermənistanına verilsin, Qarabağ (Artsax) ana vətənə qovuşsun* şüarları altında nümayişlər başlandı. Əlbəttə, əsas səbəb ərazi davası idi; separatist liderlərdən biri, sonralar Ermənistan Respublikası Prezidenti olmuş Robert Koçaryan da münafiqşənin təməlinə iqtisadi deyil, ərazi məsələsinin durduğunu demişdi.

Dözülməz mühitə dözməyən Ermənistan azərbaycanlıları vətəni tərk edib Azərbaycana gəlməyə başladılar. 1987-1989-cu illərdə çətin, təh-

---

²⁰³ Op. cit., s. 63-64.

Robert Koçaryan

lükəli şəraitdə Ermənistandan qaçan azərbaycanlılardan 215 ya 216 adamı ermənilər qətl etmişdilər (Ermənistan bu sayın 25 olduğunu demişdi). Azərbaycanı çox böyük etiraz dalğası, nümayişlər bürüdü. Qarabağ ermənilərini vətəndaşı olduqları Azərbaycana xəyanətdə, satqınlıqda, Ermənistanı isə təcavüzkarlıqda günahlandırdılar. Azərbaycan hökuməti başını itirmişdi, xalqlar dostluğundan danışıq, ermənilərin ağıllanmasını, azərbaycanlıların sakitləşməsini istəyirdi. 1988-ci il fevralın

22-də iki azərbaycanlı, Ağdamlı gənc Əskəran yaxınlığında qətlə yetirildi. Qan töküldü. Hisslər coşdu.

Ermənistandan ilk gələn hirsli qaçqınların yerləşdiyi Sumqayıt şəhərində kriminal ünsürlərin (içində bir erməni olmaqla) də əl qoyduğu 27-28 fevral günlərində qırğın baş verdi, 26 erməni və 6 azərbaycanlı öldürüldü. Hadisələrin təbii məcrasından çıxması, insanlarda qisas hissinin güclənməsi iki ölkə arasında əhali mübadiləsinin aparılmasına səbəb oldu. Məsələlərə millətçi baxışı gücləndi. Erməni millətçiliyi Azərbaycan millətçiliyindən qat-qat güclü və fəal idi. Böyük Ermənistan mifi və erməni soyqırımını erməni millətçiliyini qıdalandırmış, dünyaya yaymışdı. Əslində, Azərbaycan milli hərəkəti daha çox ermənilərə cavab olaraq meydana çıxdı.

* * *

20 fevral 1988-ci il DQMV xalq deputatları sovetinin erməni deputatları Azərbaycan, Ermənistan və SSRİ ali Sovetinə Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi xahişi ilə müraciət etdi. Azərbaycan etirazını bildirdi. SSRİ Ali Soveti də bu xahişi rədd etdi (23 mart, 1988). Xahiş və tələblər çoxaldıqca vəziyyət daha kəskin şəkil alır, ağırlaşdı. Ermənistan və DQMV erməni hissəsi daha da radikallaşma yolu seçdi, Azərbaycan`ın tərkibindən çıxdım, özümə birləşdirdim kimi birtərəfli

qərarlar meydana çıxdı. SSRİ Ali Soveti sərhədlərin dəyişdirilməsini mümkün hesab etmədi (18 iyul, 1988).

Qeyd. 1977-ci il SSRİ Konstitusiyası'nın 78-ci maddəsinə görə "İttifaq respublikasının ərazisi onun razılığı olmadan dəyişdirilə bilməz".

M.Qorbaçev məsələyə münasibətini bildirdi. Dağlıq Qarabağ ermənilərinin istədiyini etsək, bəs Gürcüstandakı azərbaycanlıları, Gürcüstandakı erməniləri, Azərbaycanadakı erməniləri, Özbəkistandakı tacikləri, Tacikistandakı özbəkləri necə edək? Əhalinin bir qismi üçün konstitusiyanı dəyişdirmək, onlar üçün xüsusi dövlət statusu inşa edib bənzər vəziyyətdə olan xalqları düşünməmək mümkündürmü?! Qorbaçev müəyyən yerlərdə milli tərkibin dəyişməsi faktının ərazi iddiaları üçün əsas olmadığını qeyd etdi: əsrin əvvəllərində Yerevanda nə qədər azərbaycanlı yaşayırdı? 43%! İndi orada Azərbaycanlı qalmayıb, nə edək?

Dağlıq Qarabağda ermənilərin artım sürəti azərbaycan türklərinə nisbətdə zəifləyirdi. Separatçılar bunu böyük təhlükə sayırdılar. 1979-cu il siyahıya alma nəticələrinə görə Dağlıq Qarabağda 123 min erməni, 37 min türk yaşayırdı; 40-50 il əvvəlki dövrlə müqayisədə dəyişmə azərbaycanlıların xeyrinə olmuşdu. Lakin, azərbaycanlıların təbii artımı ermənilərdən (və gürcülərdən) daha sürətli olduğunu yada salmaqla yanaşı, ermənilərin azərbaycanlılardan qat-qat daha tez və rahat yer dəyişdirmə, iqtisadi baxımdan daha əlverişli olan yerlərə getmə qabiliyyəti də qeyd olunmalıdır. Digər tərəfdən, yuxarıda göstəriləni kimi, 19-cu əsrin ilk rübündə Qarabağ xanlığında Azərbaycan türklərinin mütləq say üstünlüyü vardı.

Qorbaçev`i azərbaycanlılar da, ermənilər də sevmədi, əksinə qınadılar, qətiyyətli olmadığı, separatçıları susdura bilmədiyini üçün, Azərbaycan üzərinə ordu göndərərək qırğın törətdiyi üçün və uyğun olaraq, Dağlıq Qarabağı Ermənistanı vermədiyini üçün. Moskva gücsüzlüyünü göstərdi; baxmaq görək nə olur, çox qarışmayın, təbliğat aparın kimi məsləhətlər verdi... Dağlıq Qarabağ problemində qətiyyətsiz davranmanın SSRİ-nin dağılmasında katalizator rolu oynadığı deyilir...

Mixail Qorbaçev

1990-cı il 13-14 yanvar günləri Bakıda erməni talanı və qırğını baş verdi. Hökumət başını itirmişdi. Yanvarın 20-də Sovet Ordusu Bakı'ya daxil oldu; səbəb olaraq əhalinin təhlükəsizliyi göstərilə də, əsas səbəb Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin güclənməsi, sovet quruluşu üçün təhlükəyə çevrilməsi idi. 131 günahsız insanın öldüyü, çox insanın yaralandığı bu *Qara yanvar* günü milli faciə günü və eyni zamanda milli oyanış amili oldu. Kommunist partiya biletlərinin kütləvi surətdə yandırılması və partiyayı kütləvi tərək etmə hadisəsi baş verdi (hərçənd ki, bir qədər sonra *peşman olmuşam, biletimi qaytarın* deyənlər də oldu).

1991-ci ildə müttəfiq respublikalar müstəqillik barədə deklarasiya və konstitusiyaya aktları qəbul etdilər, dekabr SSRİ-nin son ayı oldu.

1991-ci il sentyabr - 1992 -ci il yanvar ayları dövründə fikir dəyişdi: Dağlıq Qarabağ vilayəti və Azərbaycan'ın Şaumyan (Goranboy) rayonunun erməni icması Dağlıq Qarabağ (Artsax) Respublikası adı ilə müstəqil dövlət elan etdilər. Erməni separatçılar Dağlıq Qarabağ'ı Ermənistanı birləşdirmək deyil, müstəqil dövlət elan etmək siyasətinə keçib xalqların öz müqəddaratını təyin etmək haqqını vurğulamağa başladılar. Erməni ideoloqları Dağlıq Qarabağın Ermənistanı birləşdirilməsi ideyasının siyasi aləmdə, o cümlədən, böyük güclər arasında qəbul ediləməyəcəyini anlayıb təhlükəsizliyin təminatı ideyasını irəli sürdülər. Onlar bu təhlükəsizliyin ancaq Dağlıq Qarabağın müstəqil dövlətə çevrilməsi yolu ilə təmin edilə biləcəyi üzərində durdular.

Azərbaycan (və separatizmlə üzleşən hər hansı dövlət - misallar kifayət qədərdir) bununla heç cür razılaşa bilməzdi. Dövlət sərhəddi, ərazi bütövlüyü siyasət və hüququn təməl anlayışlarıdır. Dünya, birinci növbədə, bu prinsip üzərində qurulub. Etnik kimlik, vətəndaşlıq, etnik və dini azlıqların hüququ mühüm daxili məsələlərdir. Mədəniyyətini, din və dilini qorumaq və inkişaf etdirmək hansı mənadasa muxtariyyət deməkdir

(Dövlət içində). *Tarixi yaddaşda olan ərazilər bizim olmalıdır* iddiası dövlətçilik və hüquqi baxımdan əsassızdır.

* * *

Münaqişə silahlı toqquşmalara gətirib çıxardı və böyüyərək savaşa döndü. Ermənilər (Diaspora!) Qərbdə təbliğat işini gücləndirmiş, hərbi baxımdan daha hazırlıqlı ordu qurmuş, Monte Melkonyan kimi döyüş və terror təcrübəsi olan insanları cəlb etmişdilər. Onlar, sanki, daha çox sovet silahı əldə edə bilmişdilər. Azərbaycan tərəfdə də döyüş bacarığı olan insanlar və dəstələr vardı, amma, sözün əsl mənasında nizamlı ordu yoxdu, ordu deyilən şey ayrı-ayrı, bir-birilə əlaqəsi zəif olan və ya heç olmayan döyüşçü dəstələrdən ibarət idi. Yuxarı səviyyədə səriştəsizlik, hakimiyyət böhranı və hakimiyyət uğrunda mübarizə də Qarabağ cəbhəsini zəiflədirdi. Uğurlu döyüş aparən komandirlə hökumət məmuru arasındakı ziddiyyətə görə komandir öz dəstəsini döyüş meydanından çıxarıb Bakıya, hakimiyyəti devirməyə yönələ bilirdi.

1992-ci il fevralın 26-da Xocalı şəhərini əhatə edən erməni qüvvələri dinc əhalinin çıxması üçün koridor verdiyini desə də, buna əməl etmədi, əhalini atəşə tutdu. Qarabağ savaşının ən dəhşətli qırğını baş verdi: 613 nəfər öldürüldü, o cümlədən, 63 uşaq, 106 qadın, 70 yaşlı adam. Çoxsaylı yaralanan və itkin düşənlər oldu. Ermənistan Prezidenti Serj Sarqsyen utanıb-çəkinmədən Xocalı qırğınının bilə-bilə, düşünülmüş şəkildə törədildiyini etiraf etmişdi: “Xocalıya qədər Azərbaycan tərəfi elə bilirdi ki, bizimlə zarafat etmək olar. Onlar elə düşündülər ki, ermənilər mülki əhaliyə qarşı əl qaldıracaq insanlar deyillər. Biz bu stereotipə son qoyduq. Baş verən hadisə də bu idi”.²⁰⁴

1918-ci il Bakıda 31 mart qırğını, Qara yanvar (20 yanvar 1990) və Xocalı qətliamı (26 fevral 1992) təqvimə Azərbaycanın üç milli faciə günü olaraq daxil oldu. Azərbaycanın vəziyyəti dünyada çox əks-səda doğurmadı. Əksinə ABŞ Azərbaycanı cəzalandırmaq qərarına gəldi.

---

²⁰⁴ Waal, T., 2003. *Black Garden: Armenia and Azerbaijan through Peace and War*. New York: University Press. s. 172-173.

ABŞ Konqresi müstəqillik əldə etmiş keçmiş sovet respublikalarına maliyyə və texniki yardım göstərməyi nəzərdə tutan *Azadlığı Dəstək Aktı* qəbul etmişdi. Erməni lobbisinin səyi nəticəsində bu qanuna Azərbaycan`ın Ermənistanla düşmən münasibət bəslədiyi və onu blokada etdiyi səbəb göstərilməklə Azərbaycana ABŞ köməyini qadağan edən 907-ci bölmə əlavə edildi.

Serj Sarqsyán

Şuşa ciddi müdafiə olunmadı və erməni ordusu Şuşaya daxil oldu (9 may 1992).

Həmin ay Azərbaycanın Ermənistanla Dağlıq Qarabağ arasındakı Laçın rayonu işğal olundu, Ermənistan-Dağlıq Qarabağ dəhlizi əmələ gəldi. 1992-ci ilin yayında uğurlu hücum əməliyyatı aparan Azərbaycan payızda ağır məğlubiyyətə düşərək, Erməni qüvvələri bəzi yerləri döyüşərək, digər yerləri müqavimətə rast gəlmədən ələ keçirdilər. BMT Təhlükəsizlik Şurası 1993-cü ildə Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğal olunmuş Azərbaycan rayonlarından çıxmasına, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpasına çağıran dörd qətnamə qəbul etdi. Türkiyə istisna olmaqla Ermənistanı heç kim açıq qınamadı; heç bir sanksiya tətbiq olunmadı. 1993-cü ilin sonu və 1994-cü ilin ilk ayları ağır döyüş getdi, hər iki tərəf çox canlı qüvvə itirdi. Azərbaycanın geri torpaq alma gücü yox idi. Son nəticədə Azərbaycan ağır məğlubiyyətə uğradı, Dağlıq Qarabağ və onun ətrafındakı 7 rayon erməni ordusu tərəfindən işğal edildi. Danışıqlar başlandı və Rusiyanın vasitəçiliyi ilə atəşkəs razılaşması əldə edildi (9-10 may, 1994).

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həlli üçün yaradılmış Minsk qrupu 1997-ci ildə son tam şəklini aldı - Rusiya, ABŞ və Fransa`nın həmsədrliyi ilə fəaliyyətini genişləndirməyə çalışdı.

1-ci Qarabağ Savaşı sonrası ermənilər və azərbaycanlılar

1-ci Qarabağ Savaşı nəticəsində Dağlıq Qarabağ və Ermənistan sanki birləşdilər, Azərbaycan və Naxçıvan arasında quru yol bağlandı. Hər iki ölkə problemlərlə üzləşdi. Dağlıq Qarabağ Ermənistana sevinc də gətirdi, bəla da. Ermənistan dövlətinin inkişafı Dağlıq Qarabağ ermənilərinə status verilməsi məsələsinin kölgəsində qaldı. Qarabağ və onun ətrafındakı Azərbaycan bölgələrinin işğalı Ermənistanın inkişafına töhfə vermədi, əksinə, mane oldu. Dağlıq Qarabağ Ermənistandan, Ermənistan Dağlıq Qarabağdan asılı qaldı. Türkiyə Ermənistanla sərhəddi bağladı. Azərbaycan`ın neft və qaz zənginliklərinin qərbə daşınmasında Ermənistan tranzit ölkəsi olmaq imkanını itirdi; bu imkandan Gürcüstan bəhrələndi.

*Dənizdən dənizə Böyük Ermənistan yaratmaq, yəni, tarixdə ermənilərin nə vaxtsa yaşamış olduqları bütün torpaqları erməni idarəçiliyi altında birləşdirmə ideyası get-gedə erməni ideoloqlarının və təbliğata uymuş erməni xalqının böyük hissəsinin idealına çevrildi. Dağlıq Qarabağ`ın artıqlamasıyla - Azərbaycanın Dağlıq Qarabağdan çox-çox böyük olan və ermənilərin yaşamadığı 7 rayon ilə birlikdə alınması Böyük Ermənistan ideyasının həyata keçə biləcəyi illuziyası yaratdı. “İştah dış altındadır”, erməni siyasətçiləri işğal edilmiş bu torpaqlara *azad edilmiş torpaqlar* və ya *təhlükəsizlik zolağı* adı verib özünü küləşdirmək prosesinə başladılar. Şəhər və kəndlərin adı dəyişdirildi, erməniləşdirildi. Dağlıq Qarabağı da içinə alan bu böyük məkanı elə həmin adla - *Dağlıq**

Qarabağ Respublikası adı ilə dünyaya sırmağa çalışdılar. Erməni ictimaiyyətində belə təsəvvür yarandı ki, Böyük Ermənistan qurulması yolunda böyük uğurlu addım atıldı – Ermənistan Respublikası ilə yanaşı dayanan, heç bir dövlət tərəfindən tanınmasa da, varlığını sürdürən genişlənmiş Dağlıq Qarabağ Respublikası meydana çıxdı. Sonra Azərbaycan qoxusu gələn “Qarabağ” kəlməsini “Artsax” sözü ilə əvəz etməyə girişdilər...

Qeyd. Azərbaycanda “Oyuncaq Dağlıq Qarabağ respublikası” ifadəsi işlənilirdi. Ermənistan`ın Azərbaycana təcavüzünə qarşı Azərbaycanda yeni termin yarandı: Ermənistan Respublikası`na *Qərbi Azərbaycan* deməyə başladılar.

1-ci Qarabağ savaşında qalib gəlməklə ermənilər bir tərəfdən, sanki, tarix boyu onları izləyən uğursuzluq hissindən xilas oldular, digər yandan isə işğalçı sifəti qazandılar. Böyük Ermənistan yolunda növbəti addım olaraq Gürcüstan`ın Cavaxeti (ermənicə Cavax) vilayətini Gürcüstandan qoparmaq nəzərdə tutulurdu. Sonrakı addımda Azərbaycanın Naxçıvan Muxtar respublikasını və nəhayət, tarixi Ermənistan torpağı saydıqları Qərbi Ermənistanı, yəni, Türkiyə Cümhuriyyətinin şərq vilayətlərini ələ keçirmək planı gizli deyildi (Van, Bitlis, Diyarbakir, Harput, Sivas, Erzurum, Trabzon, Qars, Ardahan); Türkiyə vilayətlərində ermənilərin sayca çox az olması və ya yox dərəcəsində olması bu iddialara mane olmurdu. Beləliklə, “Erməni davası” – “Hay Tad” Ermənistan Respublikasının dörd qonşusundan üçünə torpaq iddiası irəli sürürdü. Əslində, uzun planda Türkiyədəki Kilikiya və İran Azərbaycanı`nın bir hissəsinin də Böyük Ermənistana daxil edilməsi nəzərdə tutulurdu.

Erməni dili, ədəbiyyatı və ermənişünaslıq üzrə 5-ci Panerməni olimpiada iştirakçıları ilə görüşdə (23 iyul 2011) Ermənistan Prezidenti S. Sarqsyana ünvanlanan suallar arasında *Gələcək Ermənistanın sərhədləri necə olacaq, Ararat və Qərbi Ermənistan qaytarılacaq*mi sualı da vardı. Sarqsyanın cavabı: “Bu tamamilə sizin nəsilədən asılıdır. Düşünürəm ki, mənim nəslim üzərinə düşən vəzifəni yerinə yetirdi; 90-cı

illərin əvvəlində vətənimizin bir hissəsini - Artsax`ı düşmənlərdən qorumaq lazım gələndə biz bunu edə bildik”.²⁰⁵

Tarixin çox uzaqda qalan bir anını (2-ci Tıqran dövrünü) milli ideyanın təməlinə yerləşdirmək, yəqin ki, heç bir zaman mövcud olmayacaq “Böyük Ermənistan” xəyalı ilə yaşamaq, yaşatmaq və savaşımaq erməni xalqının başına bəlalar gətirmədimi?! Bəs deyilmi?!

* * *

Əbülfəz Elçibəy

1-ci Qarabağ savaşını utançverici, həqarətli şəkildə uduzan Azərbaycan öz neft-qaz silahını işə salmaqla iqtisadiyyatı gücləndirmək fəaliyyətinə başladı. Bu iş üzrə ilk cəhd Xalq Cəbhəsinin, prezident Əbülfəz Elçibəy`in hakimiyyəti dövründə edilsə də, Neft-qaz strategiyasını inkişaf etdirən və həyata keçirən Azərbaycan Prezidenti, Sovet idarəetmə və diplomatiya məktəbinin məşhur təmsilçisi Heydər Əliyev oldu. O, birinci növbədə qonşularla, xüsusilə Rusiya və İranla münasibətlərdəki qarşılıqlı şübhə və inamsızlığı aradan qaldırmağa, Türkiyə və Gürcüstanla işbirliyini gücləndirməyə çalışdı. Tam məxfi şəkildə aparılan neft-qaz danışıqlarında Prezidentin oğlu, beynəlxalq münasibətlər üzrə mütəxəssis İlham Əliyevin mühüm rol oynadığı şəksizdir. Neft üzrə “Əsrin müqaviləsi”nin uzun hazırlıq mərhələsi aparılmadan, gözlənilmədən tez imzalanması Rusiyanı təəcübləndirdi və müəyyən dərəcədə narahat etdi. Lakin, Azərbaycan neftinin hasilatı və nəqli işində ABŞ və digər güclərin marağı Rusiyanın narazılığını neytrallaşdırdı. Azərbaycan ABŞ və Avropanın strateji maraq dairəsinə çevrildi. Üstəlik, həmin dövrdə Rusiya özü bir sıra si-

²⁰⁵ Həsənlı, C., 2011. *Территориальные претензии Армении к Азербайджану и Грузии. Депортация азербайджанцев из Армении*. Regnum İnformasiya Agentliyi. Вах: <Подробности: <https://regnum.ru/news/polit/1433956.html>>

Heydər Əliyev

yası, etnik və iqtisadi çətinliklərlə üz-üzə qalmışdı. Və hər halda, Rusiya şirkəti “Lukoil” da *Əsrin müqaviləsi* ndə yer almışdı.

Əsrin müqaviləsi sonrakı çoxsaylı neft, qaz və ixrac boru sazişlərinə yol açdı. İlham Əliyevin prezidentliyi dövründə Azərbaycan hasil olunan neft və qazın ixrac boru kəmərləri vasitəsilə Qərbə, Türkiyəyə axıdılması üzrə böyük layihələr həyata keçirdi, böyük nəqliyyat layihələrinə yaşıl işıq yandırıldı.

1998-2004-cü illərdə Ümumdaxili məhsulunun (ÜDM) orta artım sürəti təqribən 10% olan Azərbaycan sonrakı illərdə fantastik irəliləmə göstərdi – 2005-ci ildə 26.4%, 2006-cı ildə 34.5%, 2007-ci ildə 25%. Azərbaycan humanitar kömək olunan ölkələr cərgəsindən çıxıb, humanitar

Heydər Əliyev və İlham Əliyev Çıraq-1 platformasının açılışında

kömək edən ölkələr sırasında yer tutdu, onun təbii fəlakətlər, mədəni layihələr, Covid-19 üzrə yardım siyasəti Qərbdə və Şərqdə böyük və kiçik dövlətləri əhatə etdi. İqtisadi güc qazanan Azərbaycan hərbi qüdrətini artırmağı unutmadı...

Ter-Petrosyan`ın Hərb ya Sülh düşüncələri

Levon Ter-Petrosyan

Ermənistanın ilk Prezidenti Levon Ter-Petrosyan Qarabağ probleminin həlli və Ermənistanın Azərbaycan və Türkiyə ilə münasibətlərinin qurulması üzərində düşünürdü. Sonrakı Ermənistan prezidentləri isə əsasən status-kvo`nu saxlamaq istəyirdilər. Erməni diasporası gerçək vəziyyəti təhlil etmir, maksimalist baxışları ilə güzəştli həll tapılmasına mane olurdu. Həm Ermənistanda, həm diasporada əksəriyyət (mütləq əksəriyyət?!) status-kvo-nun əbədi davam edəcəyi ümidində idi,

hətta buna əminlik vardı demək mümkündür. Ter-Petrosyandan sonrakı iki prezident danışıq gedir görüntüsü yaratmışdılar, Paşinyan isə bunu da yox etdi.

Qarabağ məsələsinin qızışdırılmasında millətçi “Qarabağ Ermənistana birləşdirilsin” şüarının həyata keçməsi uğrunda hərəkatın lideri Ter-Petrosyan həlledici rol oynamışdı. 1991-ci ilin payızında Ermənistan Respublikası`nın prezidenti seçilən Ter-Petrosyan 1994-cü ildə atəşkəs müqaviləsi imzalanan 1-ci Qarabağ savaşında tam qələbə sevincini yaşaya bildi. O, ermənilərin nəzərində qəhrəman, azərbaycanlıların nəzərində isə böyük qanlar tökən, erməni və azərbaycan xalqlarını bir-birinə düşmən edən erməni ideoloqu idi. Digər tərəfdən Ter-Petrosyan ağıllı,

alim adamdır, filoloji elmlər doktorudur. Onun patriotik arzularla bu qanlı, ağılsız və ümitsiz işə girişməsi insani baxımdan anlaşılmır, acı təəssüf hissi və qəzəb doğurur. Lakin, professor Ter-Petrosyan gələcəyə baxan prezident olduğunu hiss etdirdi. O, terrorçu Daşnaksutun partiyasını dövlət üçün təhlükəli sayaraq ləğv etdirdi. 1996-cı ildə yenidən prezident seçilən Ter-Petrosyan, nəhayət, Azərbaycanla bu münaqişənin belə davam edə bilməyəcəyini anladı; bəlkə də bu fikrə daha əvvəl, addım-addım gəlmişdi.

Ter-Petrosyan 26 sentyabr 1997-ci ildə press-konfransda və sonra yazdığı “Savaş ya sülh? Düşünmə zamanı gəldi”²⁰⁶ adlı məqalədə Dağlıq Qarabağ məsələsinin həlli üçün qarşılıqlı güzəştlərin zəruri olduğu barədə fikirlərini bəyan etmişdi. Aşağıda onun mühüm fikirlərinin xülasəsini verirəm.

Beynəlxalq ictimaiyyət, Rusiya da daxil olmaqla, Dağlıq Qarabağın müstəqilliyini tanımaq istəmir. Biz tək Azərbaycanla deyil, bütün dünya ilə yola getmirik, biz bütün dünyanın üzünə tüpürəndə, o bizə nə ilə cavab verəcək? Bu status-kvo`nu uzun müddət və ya əbədi olaraq saxlamaq mümkündürmü? Yox. Burada Ter-Petrosyan iki səbəb göstərir: buna dünya ictimaiyyəti izin verməz və Ermənistanın iqtisadi potensialı da buna imkan vermir. Lakin, o, daha bir mühüm səbəbi unudur: Azərbaycan status-kvo`nun uzun müddət saxlanmasına izin verməyəcək; Azərbaycan dünya neft şirkətlər qrupu ilə Xəzər dənizinin Azərbaycan hissəsində zəngin neft yataqlarının birgə işlənməsi və hasil olunan neftin pay şəklində bölüşdürülməsi barədə razılaşma imzaladı (20 sentyabr 1994), Azərbaycan iqtisadiyyatı sürətlə inkişaf edəcək və Azərbaycan güclənəcək, hərbi sahəni kökündən gücləndirmək imkanı əldə edəcəkdi.

Ter-Petrosyan vəziyyəti təhlil edib doğru nəticə çıxardı. Ermənistanın güzəşt fikrindən imtina etməsi və mümkün olanı deyil, maksimumu əldə etməyə can atması Qarabağın tam süqutuna və Ermənistanın və-

---

²⁰⁶ *Ermənistan Respublikası*. 1997. 5 noyabr. № 209 və *Müstəqil Qəzet*. 1997. 5 noyabr. Война или мир? Время призадуматься

ziyyətinin pisləşməsinə aparan ən qısa yoldur. Güzəştə alternativ savaştır. Güzəşt ancaq daha pis olandan can qurtarmaq vasitəsidir. Təəssüf ki, biz müharibəni deyil, döyüşü udmuşuq. Savaş, müharibə yalnız rəqib kapitulyasiya edəndə udulur. Savaş və döyüşün eyniləşdirilməsi çoxlarını dəfələrlə bəlaya salıb. Yanlış fikirlərə uymaq olmaz; ən təhlükəli olan *indiyədək hər şeyi bacarmışıq, deməli qarşıda da uğur qazanacağıq, qələbə bizimlədir* deyə düşünməkdir. Bu yolla getsək Ermənistan zəifləyəcək.

Petrosyan`a görə, ümumiyyətlə, cəmiyyətdə miflər dolaşmaqdadır. Məsələn, Ermənistan Türkiyəyə qarşı sərt mövqə tutsa yaxşıdır; genosidi tanımağı tələb etsin, Qars müqaviləsi ləğv edilsin, erməni torpaqları qaytarılsın və ya Amerikada Diaspora güclüdür, hər zaman bizə kömək edəcək...

Və nəhayət, Ermənistan Respublikasının ilk prezidenti peyğəmbərcəsinə öngörmə, proqnoz edir: “Bu gün nəyi rədd ediriksə, gələcəkdə onu xahiş etməli olacağıq, amma ala bilməyəcəyik, tariximizdə dəfələrcə olduğu kimi” O vaxtdan 23 il keçdi və Ter-Petrosyanın öngörüsü, proqnozu tam təsdiqini tapdı.

Doğrudur, Ter-Petrosyan məqaləsində Dağlıq Qarabağın statusu haqqında fikrini açıq şəkildə bildirməmişdi. Amma məqalənin ruhundan və onun ifadələrindən görünür ki, o, mərhələli həlli və Dağlıq Qarabağın yüksək muxtariyyət statusu ilə Azərbaycanda qalmasını doğru sayırdı. O, torpaq qaytarıb Dağlıq Qarabağa müstəqillik statusu almaq kimi paket həllin mümkün olmadığını anlıyrdı.

Ter-Petrosyan`dan ikiəlli yapışmaq əvəzinə erməni siyasi elitası, xüsusilə Qarabağ klanını təmsil edən sonrakı iki Ermənistan Prezidenti, faktik olaraq iki Azərbaycan vətəndaşı – Robert Koçaryan və Serj Sarqsyan, həmçinin onlarla həmrəy olan siyasi-hərbi dəstə Ter-Petrosyanı istefa verməyə məcbur etdilər (3 fevral 1998). Dağlıq Qarabağ probleminin sülh yolu ilə həll edilməsi imkanı, bu ilk imkan əldən buraxıldı.

* * *

Gerard Jirair Libaridian

Ter-Petrosyan öz məqaləsində Ermənistan-dakı vəziyyəti və xarici siyasəti içindən və dərinədən bilən altı şəxsin adını çəkir; onlardan biri Jirayr Libaridian`dır (Gerard J. Libaridian). Libaridian Amerikada oxumuş, tarixçi və siyasət üzrə professordur.

1991-1997-ci illərdə Ermənistanda yaşamış, Prezident Ter-Petrosyanın müşaviri olmuş, onun məsləkdaşdır. Libaridian`ın *The Challenge of Statehood. Armenian Political Thinking Since Independence*²⁰⁷ adlı kitabını Ter-Petrosyanın məqaləsində toxunulan mə-

sələlərin daha ətraflı müzakirəsi saymaq mümkündür (və ya Ter-Petrosyanın məqaləsi Libaridianla məsləhətləşmələr, müzakirələr nəticəsində meydana çıxmışdır – bu ehtimal da var !?). Bu kitab türkcəyə də tərcümə edilmişdir²⁰⁸; müəllif kitabın bir nüsxəsini xoş sözlərlə, ithafla bu sətirlərin müəllifinə bağışlamışdı. Libaridian`ın bu qiymətli əsərindən Ter-Petrosyanın fikirləri ilə həmahəng olan bir neçə alıntı edirəm.

1991-ci ildən sonra daşnak partiyası “diasporadakı atmosferi zəhərlədi və çoxlarını çaşdırdı. Beləliklə, ideologiya kor bir inanca çevrildi. Kor inanc isə yarana biləcək hər hansı şübhə və faktları yox etmək üçün nifrətlə bəslənməyə ehtiyac duyur...”²⁰⁹ “Ermənilərin bütün enerjilərini Türkiyə və Azərbaycanı utandırmağa sərf etmələri vaxt itkisidir”.²¹⁰ “Dörd qonşudan ikisi ilə əbədi düşmənçilik şəraitində yaşamaq ehtimalı belə bir vəziyyətin hansı ideologiyaya xidmət edəcəyindən asılı olmayaraq, bir seçim deyil və olmamalıdır”.²¹¹ “İşğal olunmuş ərazilər

---

²⁰⁷ Libaridian, G.J., 1999. *The Challenge of Statehood. Armenian Political Thinking since Independence*. Watertown: Blue Crane Books.

²⁰⁸ Libaridian, G. J., 2001. *Ermenilərin Devletleşme Sınavı. Bağımsızlıktan Bugüne Ermeni Siyasi Düşünüşü*. İstanbul:İletişim

²⁰⁹ İbid., s. 141.

²¹⁰ İbid., s. 157.

²¹¹ İbid., s. 162.

hansı ki, bir zamanlar təhlükəsizliyin təminatı idi, ciddi təhlükə mənbəyinə çevrilir”.²¹²

Libaridian`a görə “Erməni xalqının tarixində son minillikdə çox az qələbə olub, ümumiləşdirmə etməyə kifayət etməyəcək qədər az, və bu qələbələr müharibələrdə yox döyüşlərdə qazanılıb; döyüş və müharibənin səhv salınması isə baha başa gəlib. İstənilən qələbədən sonra aparılan danışıqlarda diplomatlar itirib, ona görə yox ki o, az istəyib, ona görə ki, həddindən artıq çox istəyib, uda biləcəyindən daha çox”.²¹³

---

²¹² İbid., s. 162.

²¹³ İbid., s. 154.

Key West, Harvard və... mən

2001-ci il aprelin 3-7-də Florida ştatının Key West (Ki Vest) şəhərində Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həlli üçün Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev və Ermənistan Prezidenti Robert Koçaryan arasında ATƏT-in (Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı) Minsk qrupunun həmsədləri Rusiya, ABŞ və Fransanın vasitəçiliyi ilə növbəti danışıq baş tutdu. ABŞ tərəfdən həmsədr olaraq Yeni Müstəqil Dövlətlərdə meydana çıxan münaqişələr üzrə səlahiyyətli vasitəçi təcrübəli diplomat, Səfir Carey Cavanaugh (Keri Kavanau) təyin olunmuşdu.

Carey Cavanaugh

Key West danışıqlarından sonra Harvard universiteti'nin John F. Kennedy Hökumət məktəbi nəzdində fəaliyyət göstərən Kaspi Araşdırmalar Proqramı “Dağlıq Qarabağ Danışıqları: Buradan hara gedirik?” (“Negotiations on Nagorno-Karabagh: Where do we go from here?”) mövzusunda panel müzakirə təşkil etmək fikrinə düşdü. Təşkilatçılar panelin dörd nəfərdən ibarət olmasını qərara aldılar: Key West danışıqlarında baş vasitəçi sayılan Səfir Carey Cavanaugh, bir Azərbaycan və bir erməni ziyalı, belə ki, onlar hökumət və ya müxalifət partiyası ilə bağlı olmayan, müstəqil şəxslər olsun və nəhayət, panelin moderatoru Kaspi Araşdırmalar Proqramının tədqiqat direktoru Dr. Brenda Shaffer.

Brenda Shaffer

Dr. Shaffer`lə tanışlığımız onun araşdırma mövzusu ilə bağlı idi. O, Tel Aviv universitetində PhD proqramı üzərində çalışarkən Azərbaycan, Qafqaz və İran`da ədəbiyyat, mədəniyyət və milli kimlik məsələləri üzrə mənimlə məsləhətləşirdi. Bu tədqiqatını o, kitab şəklində nəşr etdirdi.²¹⁴

Carey Cavanaugh və Brenda Shaffer mənə zəng edib panel müzakirəsi keçiriləcəyini və mənə Azərbaycan təmsilçisi olaraq dəvət etdiklərini dedilər. Üstəlik, onlar ermənilərin təmsilçisi olaraq Chicago uni-

versiteti Siyasi elmlər departmenti`nin professoru Ronald Suny`ni (Department of Political Science, University of Chicago) dəvət etdiklərini bildirdilər. Əlavə olaraq, Azərbaycanın timsalında keçid dövrünü yaşayan ölkələrdə təhsil problemləri haqqında Harvard`da bir mühazirə oxumağım xahiş edildi.

* * *

Massachusetts ştatına, Boston şəhərinə, sonra Harvard və MIT kimi məşhur universitetlərin yerləşdiyi Cambridge şəhərinə çatan kimi *Key West danışıqlarında nə olub, nə qərara gəlinib, razılaşma varsa, o nədən ibarətdir* kimi suallara cavab tapmaq üçün və ya ən azı bu məsələləri daha yaxşı anlamaq üçün kimlərlə söhbət edə biləcəyimi soraqlaşdım. Mənə Professor Gerard J. Libaridian`ın (Jirayr Liparityan) burada yaşadığını və hətta mənə gəlişimdən xəbərdar olduğunu dedilər. Dağlıq Qarabağ konfliktini barədə Amerikada Libaridian`dan daha məlumatlı adam tapmaq, yəqin ki, mümkün deyildi. Libaridian mənə qonaq çağırırdı, tanış olan kimi *Paşa sözündən xoşum gəlir və sənə Hamlet Paşa deyə müraciət etmək istəyirəm* dedi. Beyrutda anadan olmuş, ali təhsilini və akademik həyatını ABŞ-da keçirən Libaridian 1991-1997-ci illərdə

---

²¹⁴ Shaffer, B., 2002. *Borders and Brethren: Iran and the Challenge of Azerbaijani Identity*. Cambridge: MIT Press.

Ermənistan Prezidenti Ter-Petrosyan`ın müşaviri, baş müşaviri və qısa müddətdə Ermənistan xarici işlər nazirinin müavini olmuş, sonra ABŞ-a qayıtmış, Michigan universitetində tarix və siyasət professoru kimi çalışmağa davam etmişdir.

Libaridian`la hər ikimizi maraqlandıran məsələlər ətrafında söhbət etdik. Key West danışıqları qapalı olduğuna görə çox az sayda şəxs istisna olmaqla heç kim əlini ürəyinin üstünə qoyub deyə bilməzdi ki, danışıq və razılaşma varsa, o nədən ibarətdir. Amma, necə olsa da, məlumatlar sızır, üstəlik, hər danışıq əvvəlki üzərində qurulur, buna görə də danışıqların axarı haqqında fikir yürütmək olur.

Libaridian təbəssümlə *Qarabağı ermənilərə verirsiniz* dedi. Ərazi dəyişdirmək, yəni, Dağlıq Qarabağı və Laçın rayonu və ya onun dəhliz rolu oynayacaq hissəsini Ermənistana vermək, əvəzində Ermənistanın Mehri rayonunu Azərbaycana vermək Ermənistanı qəti qane etmir. Müzakirə Dağlıq Qarabağ`ın Laçın dəhlizi ilə birlikdə müstəqil olması, yəni, Ermənistana verilməməsi, amma, xarici siyasət də daxil olmaqla, Qarabağ erməniləri tərəfindən idarə edilməsi ətrafında gedir. Bu halda Dağlıq Qarabağ rəsmi olaraq müstəqil dövlət olmur, amma, öz müqəddaratını təyin edir, Azərbaycanla bağlılığı məzmunca deyil, formaca olur və həm də, sanki, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü saxlanılır. Üstəlik, böyük Azərbaycanla Naxçıvan arasında nəqliyyat dəhlizi yaradılır. Müəyyən incəlikləri çıxmaq şərtilə danışıqların son vaxtlar bu çərçivədə aparıldığı məlumdur.

Mənim kefim pozuldu. İnanmaq istəmədim. Ola bilməz...

Hansı mədəni və ya istirahət proqramı istədiyimi soruşanda Harvard universitetinin kampusu ilə tanış olmaq arzumu bildirdim. Tezliklə xəbər gəldi: Harvard kampusunu, kampus memarlığını və tarixini gözəl bilən bir şəxsi dəvət edəcəklərini, onun məni gəzdirəcəyini dedilər. Və bir qədər keçmiş bu şəxsi mənə təqdim etdilər: Fuad Axundov! Bir anlıq təəccübüm sevinclə əvəz olundu. Eynilə Fuad da təəccüb və təbəssümlə *Hamlet müəllim, xoş gəlmisiniz* dedi. Fuad Harvard`ın John F. Kennedy

School of Government`də magistr proqramında təhsil alırdı; o, həm də MIT-dən memarlıq tarixi üzrə dərslər götürdüyünü dedi.

* * *

2001-ci il aprelin 23-də Harvard`da Qarabağ Paneli başlandı. Çox dinləyici vardı, o cümlədən, ABŞ-da yaşayıb işləyən və ya oxuyan həm Azərbaycan Respublikasını, həm İran Azərbaycanı`nı təmsil edən azərbaycanlılar; ermənilər daha çox idi. Brenda Shaffer müzakirəni açdı, Key West danışığının Qarabağ probleminin həllində dönüş nöqtəsi olduğuna inamını ifadə etdi və mövzunun ruhuna uyğun bir neçə sual qoydu: konfliktin həllində tarix və kimliyin rolu nədir, sülhə gedən yolda hansı maneələr yarana bilər, status-kvo`nun saxlanma ehtimalı varmı, ictimai rəyi necə hazırlamaq lazımdır?

Carey Cavanaugh Qarabağ konfliktində 35 min adam öldüyünü, Azərbaycan`da 800 min qaçqın olduğunu, Ermənistan əhalisinin ölkəni tərk etdiyini, sülhün mükəmməl olmadığını, amma, tərəqqi üçün zəruri olduğunu yada saldı. O, Minsk qrupunun hazırladığı üç təklifi hər iki Prezidentin qəbul etmədiyini, amma, son iki ildə iki Prezidentin 16 dəfə görüşdüyünü, danışıqlarda böyük irəliləmə olduğunu qeyd etdi. Cavanaugh sülh müqaviləsi bağlanacağına inamını ifadə etdi.

B.Shaffer mediator kimi müzakirəçiləri ətraflı təqdim edirdi. Məni uzun-uzadı təqdim edib sözünü belə bitirdi (yəqin ki, xüsusi halda, Panelə uyğun olduğumu qeyd etmək üçün): “O, həm hökumətin, həm müxalifətin hörmət etdiyi şəxsdir və Azərbaycanda əsl görkəmli mədəni-ictimai simadır” Mənim heç kefim yox idi. Libaridian`la görüşümüz və B.Shaffer`lə Carey Cavanaugh`un çıxışları məndə Qarabağ əldən gedə bilər qorxusu yaratmışdı. Öz-özümə *yox, ola bilməz* deyirdim. Paneldə iştirak edənə pərt olması, özünü yaxşı hiss etməməsi yaxşı şey deyil, gərək özümü ələ alım...

Mən sülh üçün optimal təklifin nə olacağı ətrafında danışıdım. Azərbaycanlılar *sülh yaxşıdır* deməklə yanaşı *sülh ədalətli olmalıdır* deyirlər. Mən sülh üçün Bakı ilə Dağlıq Qarabağ arasında deyil, Bakı ilə Ye-

Hamlet İsayanlı
Qarabağ panelində

revan arasında horizontal (şaquli) xəttin yaradılmasını zəruri sayıram. Bakı-Dağlıq Qarabağ arasındakı əlaqə üçün vertikal (şaquli) xəttin, müəyyən subordinasiyanın olması da zəruridir; ən demokratik ölkələrdə belə mərkəz-bölgə münasibəti, mərkəzlə bölgə arasında səlahiyyət bölgüsü mövcuddur, bunsuz dövlət olmaz. Azərbaycanlılarda, məlum səbəbdən, döyüşkən düşüncə artmağa başlayıb. Yəqin ki, insanlar qeyri-müəyyənlikdən beziblər. Patriotik hisslər savaşa çağırır. Cəmiyyətin əsas qüvvələri – iqtidar, müxalifət, parlament, ziyalılar arasında

milli konsensus olmasa, sülh baş tutmaz. Azərbaycan`ın ərazi bütövlüyü Azərbaycanda iqtidarı və müxalifəti birləşdirən, xalqı bir edən ideya və ya qüvvədir, indiki vəziyyətdə bəlkə də tək qüvvədir.

Mən davam etdim. *Ümumi ev* və ya *Ümumi dövlət* deyilən şey Azərbaycanla Dağlıq Qarabağ arasında deyil, Azərbaycanla Ermənistan arasında ola bilər. Konfliktin simmetrikliliyi də bunu tələb edir. Ümumi ev ideyası üzərində düşünmək, iki ölkə arasında sərhədlərin şəffaflığına, ticari və elmi-mədəni əlaqələrin inkişafına çalışmaq doğru olardı.

Münaqişənin həlli üçün Rusiyanın rolu həlledicidir, ancaq hazırkı vəziyyətdə, indiki zamanda Rusiya səmimidirmi? Bilmirəm. Hazırkı müzakirədə hökm sürən nikbinliyə qoşula bilmirəm (təbiətən çox nikbin adam olsam da).

Burada müşahidə etdiyim tezliklə sülh sazişi bağlanacağına açıq-aydın inamı sizinlə bölüşə bilmirəm, məni bağışlayın. Hələlik statis-kvo`nun

Ronald G. Suny, Hamlet İsxanlı, Brenda Shaffer, Carey Cavanaugh
Key-West: Qarabağ panelində

Ronald G. Suny, Hamlet İsxanlı

saxlanma ehtimalını daha yüksək sayıram. Zənnimcə, vacib olan kollektiv kimliyi vurğulamaq deyil, konflikt iştirakçısı olan tərəflərin *doğru hökm nədir, hansı qərar daha ədalətli görünür* kimi suallara cavab tapması, cavab inşa etməsidir; milli kimlik problemin həllinə kömək etmir, hətta mane ola bilər. Sizə bir misal gətirim. 19-cu əsrdə Tiflis daha çox erməni, ikinci - rus və sonra gürcü şəhəri idi. Bakıda Azərbaycan türkləri rus, erməni və digər millətlərin cəmindən az idi. Yerevan daha çox Azərbaycanlıların şəhəri idi, nəinki ermənilərin. Bu halda problemi həll etmək üçün tarix bizə nə verir? Tarix bizi çaşdırır. Burada kimlik var, problemin həlli-yox...

Ronald Suny`yə görə kollektiv kimlik inşa olunubsa, onu yenidən fərqli şəkildə inşa etmək mümkündür. Millətçilər qədim nifrəti davam etdirir, ziyalılar, liberallar isə konstruktiv görüşə malikdirlər. Qafqazda *bölüşdürülmüş suverenlik* ideyasını həyata keçirmək mümkündür. Ter-Petrosyanla Heydər Əliyev arasındakı danışıqlarda (1997) belə ideya yaranmışdı: Qarabağ çoxluq (ermənilər) tərəfindən müstəqil idarə edilir, formal olaraq Azərbaycana bağlı qalır (çox formal, məsələn, Azərbaycan bayrağı asılır). İndiki danışıqlarda isə, mənə elə gəlir ki, Qarabağ Laçın dəhlizi ilə Ermənistanla birləşir və böyük Azərbaycanla Naxçıvan arasında yol açılması nəzərdə tutulur. Bunu ermənilər qəbul edəcək. Azərbaycanlılara gəldikdə isə, mən professor İsxanlı ilə razıyam, səhv edirsə, mən düzəltsin, belə razılaşmanın qəbulu çətin olacaq, onlarda davakar ruh üstündür.

Sonra müzakirə başlandı. Müxtəlif suallar verildi. Onlardan biri Sossi Tatikyan adlı şəxsdən gəldi: Burada deyildi ki, iki ölkə prezidentləri kompromisə, konfliktin sülh yolu ilə həllinə yaxındırlar. Amma, Prezident Əliyev`in Florida`da açılış nitqində on il əvvəlkindən fərqli, yeni tərz görünmədi; əvvəl dediklərini təkrar etdi: qaçqınlar, işğal... Bu necə olur?

Mənim cavabım qısa və konkret oldu: On il ərzində nə dəyişib ki, Prezident Əliyev`in bəyanatı da dəyişsin? Həmmən vəziyyətdəyik: münafişə, işğal, qaçqınlar. Heç nə dəyişməyib.

Panel bitdikdən sonra Fuad Axundov mənə yaxınlaşıb “Hamlet müəllim, mən çox həyəcan içindəydim ki, bu fitnəkar suala necə cavab verəcəksiniz...Çox gözəl cavab verdiniz, sağ olun” dedi.

Harvard`da təhsil alan Ramin İsayev Professor Suny`nin “Ermənistan müharibədə qələbə çalıb” fikrinə qarşı beynəlxalq münasibətlər dərində öyrənmişik ki, “..sülh sazişi imzalanana qədər heç kim deyə bilməz ki, bir tərəf müharibəni udub; Ermənistan döyüşü udub, müharibə hələ bitməyib” deyə fikir bildirdi. Professor Suny Ramin`in bu qeydinə reaksiya verməyi vacib saymadı; görünür ki, sülh əldə ediləcəyinə inam müharibənin bitdiyinə inam yaratmışdı...

* * *

Bakıya qayıtdım. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin tərcüməçisi Rauf Hüseynov mənə zəng etdi, görüşmək istədiyini bildirdi. Görüşdük. Hal-əhval tutduqdan sonra Rauf görüşümüzün səbəbini açdı: “Hamlet müəllim, Harvard`dakı panel haqqında burda müxtəlif fikirlər dolaşır. Bəziləri deyir ki, *sizin çıxış Azərbaycan`ın mənafeyini tam əks etdirməyib, digərləri yox, yaxşı olub* deyirlər. Cənab Prezident mənim sizinlə görüşüb məsələyə aydınlıq gətirməyi buyurdu”. Mən təəccübləndim və bir an fikrə getdim. Görünür ki, kimsə doğru məlumat verməyib. Digər tərəfdən, Harvard panelində iştirak edənlər, xüsusilə ABŞ tərəfdən əlahiddə vasitəçi Səfir Carey Cavanaugh sülh müqaviləsinin hazırlandığına və onun imzalanacağına inam ifadə edirdisə və müqaviləni Azərbaycan adına Azərbaycan Prezidenti imzalayacaqsə, mənim müqavilə imzalanacağına şübhəmi açıq şəkildə ifadə etməyim sanki Azərbaycan Prezidenti əleyhinə çıxış kimi şərh edilə bilərdi. Amma, mən Heydər Əliyev kimi böyük və təcrübəli dövlət adamının belə bir müqaviləni imzalayacağına inanmırdım. Əlbəttə, Ermənistan Prezidenti və vasitəçilərlə görüşdə müxtəlif variantlar müzakirə olunurdu və *gəlin bu variantı müzakirə edək və sonra rahatca, yox, bu maddələri qəbul edə bilmərəm* deyilə bilərdi, danışıqların təbiəti belədir. Mən Rauf`a panelin necə keçdiyini və mənim çıxışımın əsas tezislərinin nədən ibarət olduğunu danışdım. Üstəlik, Harvard panelinin tezliklə

nəşr olunacağını və mənə də göndəriləcəyini, gələn kimi onu Sizə təqdim edə biləcəyimi dedim. Doğrudan da Panel barədə kitabçanı aldım, təəssüf ki, kitabça stenoqram, sözü-sözünə yazı deyildi, xülasə şəklinə hazırlanmışdı, amma, az-çox panel müzakirəsini əks etdirə bilmişdi. Güman edirəm ki, Rauf la söhbət və kitabça şübhələri ortadan qaldırdı.

Mən sonsuz dərəcədə şadam ki, paneldəki çıxışımda söylədiklərim doğru çıxdı, o zaman heç bir müqavilə imzalanmadı, status-kvo davam etdi və son nəticədə *hərb, sonra sülh* yolu ilə aradan qaldırıldı.

Azərbaycanlıların Yerevan səfəri

2001-ci ilin yaz aylarında Açıq Cəmiyyət İnstitutu kimi tanınan Soros fondu'nun Dağlıq Qarabağ`da müstəqil fond açmaq istəyi haqqında xəbər yayıldı. Dağlıq Qarabağ əhalisinə humanitar yardıma heç kim etiraz etmir, amma, münaqişənin sülh yolu ilə həlli üçün danışıqlar aparıldığı bir zamanda beynəlxalq aləmdə Azərbaycan ərazisi sayılan həmin ərazidə fond yaradılması siyasi və hüquqi cəhətdən doğru deyildi. Biz bu barədə George Soros`a müraciət imzaladıq. Üstəlik, Azərbaycan Soros fondunda Dağlıq Qarabağ üçün xüsusi proqramın fəaliyyət göstərə bilməsinin mümkünlüyünü bəyan etdik; Dağlıq Qarabağ sakinləri Bakı`da yerləşən Soros fondu ofisinə müraciət edə bilirlər.

Soros fondu mərkəzi idarə heyətinin qərarı belə oldu: Dağlıq Qarabağ üçün Soros fondu proqramı Azərbaycan`damı, Dağlıq Qarabağdamı, yoxsa Ermənistan`damı açılınsın və ya bəlkə, heç açılmasın - bu imkanları və ümumiyyətlə, regional strategiyanı müzakirə etmək üçün maraqlı tərəflər olan Azərbaycan və Ermənistan, eləcə də Gürcüstan və ABŞ nümayəndələri görüşünlər və... bu görüş iyun ayında Yerevan`da keçirilsin... Bu yanaşma, belə görünür ki, azərbaycanlıların müzakirədə iştirak edə bilməməsi və beləliklə, məsələnin Ermənistan istədiyi şəkildə həll edilməsi meylini əks etdirirdi.

Nə etməli? Xarici işlər naziri professor Vilayət Quliyevlə məsləhətləşdik. Vilayət müəllim Yerevana getməyin mümkün olduğunu söylədi. İki xarici işlər nazirliyi arasında razılışma əsasında bizim Yerevana getmək

Fərda Əsədov

Rauf Talışinski

Fiona Hill

məsələmiz müsbət həll olundu. Hərçənd ki, görüş Yerevanda keçiriləcəyi üçün bizim müqavimətin bir fayda verəcəyi şübhə altında idi.

Azərbaycan nümayəndə heyəti tərkibində rusca nəşr olunan «Əxo» qəzetinin redaktoru Rauf Talışinski, tarixçi alim Fərda Əsədov və mən də vardıq. Tbilisi'yə getdik və oradan Ermənistan hava yollarının köhnə, əldən düşmüş bir təyyarəsi ilə Yerevana uçduq; *bu təyyarədə qəzaya uğramaqdansa, Yerevanda öldürülmək daha yaxşıdır* deyər zarafatlaşaraq sağ-salamat Yerevana çatdıq. Mən Ermənistanın şimal hissəsini çox görmüş, gəzmiş, Yerevanda isə olmamışdım. Yerləşdiyimiz oteldə dəhlizdə qoruma dayanırdı, hər ehtimala qarşı bizi, yəni azərbaycanlıları qoruyurdular.

İlk tanışlıq günü Amerikalıların arasında Fiona Hill xanımı gördüm. Onunla tanış idim, mən Tbilisidə fəaliyyət göstərən *Qafqaz Avrasiya Fondu* idarə heyətinin üzvü Tbilisi, Fiona isə ABŞ-da, Avrasiya Fondu'nda Strateji Planlama üzrə direktor olan zaman görüşmüşdük. Fiona Britaniya'da, kasıb bir ailədə doğulmuş, uşaq vaxtından çətinliklərlə üzləşmiş, istedadı və çalışqanlığı sayəsində Harvard universitetində Rusiya tarixi üzrə PhD dərəcəsi almış, akademik həyatla yanaşı idarəetmə işi və siyasi fəaliyyətdə də uğur qazanmışdı.

Qeyd. Fiona xanım üç ABŞ Prezidenti– George W. Bush, Barack Obama və Donald Trump yanında kəşfiyyat və milli təhlükəsizlik üzrə məsul işlərdə çalışdı.

Fiona xanımla Dağlıq Qarabağda fond məsələsi barədə ayrıca söhbət etdim, Soros fondunun separatizmi həvəsləndirməsinin aranı daha da qızıışdıracağını söylədim. Səmimi söhbətlərimizin nəticəsi olaraq o, məsələnin incəliyini tez anladı və məhz onun məruzəsi əsasında Dağlıq Qarabağda Soros fondu`nun ofis və proqram açmaması tövsiyə edildi.

Yerevan`da bizə kifayət qədər diqqət göstərdilər. Sergey Paracanov`un ev-muzeyinə getdik. Yerevan və ətrafını gəzdirdilər. Ermənilərin birincilik fenomeni barədə də söhbət düşürdü - ilk xristian dövləti, dünyada ilk teatr yaradan xalqlardan biri, Yerevan dünyanın ən qədim şəhərlərindən biri, Ani şəhəri bir zaman dünyanın ən böyük şəhərlərindən biri, Ermənistan əriyinin dünyada ən yaxşı olması, Ermənistanın ən qədim şərabçılıq ölkəsi olması (gürcülər eşidib dəli olacaqlar...) və s. Yerevan ətrafında bir bulaqdan su içəndə amerikalılardan biri *yəqin ki, dünyanın ən qədim bulağından su içirik* dedi və ermənilər daxil olmaqla hamı güldü...

“Yazıq Balayan”

Qarabağ münaqişəsinin, erməni-türk münasibətlərinin körüklənməsində böyük rol oynamış Zori Balayan sakitləşə bilmir, bəlkə Putin`in köməyilə öz ifratçı, ekstremist arzularını, heç olmazsa onların bir qismini həyata keçirə biləcəyini düşünürdü. Bunu deməyə əldə əsas var. Balayan`ın 2013-cü ilin payızında Vladimir Putinə göndərdiyi məktubla tanışlıq çox şey deyir.²¹⁵

İfrat irqçi, niftət püskürən bu məktubda Balayan bütün dərdlərini açıb tökür, milyonlarla insanı silib-süpürüb atmaq, onların yerini ermənilərə vermək kimi sərsəm fikir söyləməkdən çəkinmir.

Balayan Naxçıvanın Ermənistana verilməsini istəyir. Görəsən Naxçıvan Balayana verilsə, orada yaşayan əhaliyə, nifrət etdiyi azərbaycanlılara nə edərdi? Hamısını qovub yerlərinə ermənilərini gətirəcəkdi? Bütün Azərbaycan Respublikası`nın tarixi erməni torpaqlarında bərqərar olduğunu deyir. Belədirsə, nə etməli? Yəqin ki, Azərbaycanı Ermənistana birləşdirəcək; ayrı variant yoxdur. Ya bəlkə 10 milyondan artıq Azərbaycan vətəndaşını qovacaq və onları dünya erməniləri ilə əvəz edəcək? Balayan Azərbaycan Respublikasının Türkiyə tərəfindən Moskva və Kars`da yaradıldığını deyir. O, hər halda Moskva müqaviləsinin Rusiya və Türkiyə arasında, Kars müqaviləsinin Türkiyə və üç

---

²¹⁵ Balayan. Z., 2013. *Письмо Владимиру Путину “Нет проблемы Карабаха - есть проблема России”*, Moskva. 14 oktyabr. Bax: <https://regnum.ru/news/polit/1719610.html>.

Cənubi Qafqaz respublikası arasında, Rusiyanın da iştirakı və imzası ilə bağlandığını bilmirmi? Bilirsə, gərək Azərbaycanı (eləcə də Ermənistanı) bu imza atanların hamısının birləşib yaratdığını deyəydi.

“...İnqilab pərdəsi altında Stalinlə Atatürkün yaratdıqları, mahiyyət etibarilə türk respublikası olan Azərbaycanın, təkrar edirəm, böyük hissəsi Gülüstan və Türkmənçay müqavilələrindən sonra Rusiyanın tərkibinə daxil olmuş tarixi Ermənistan ərazilərində yerləşirdi”.

Belə çıxır ki, Azərbaycan xanlıqlarının əksəriyyəti (Bakı, Şəki, Quba, Şirvan, Talış və s.) tarixi Ermənistanda yerləşirmiş. Mən bilmirdim...

“...Xəzər dənizi müharibədən əvvəl də Rusiyaya məxsus idi... Hazırda Xəzər dənizi üzərində beş bayraq dalğalanır. ...Xəzər dənizində bayraq qaldırmaq hüququnu əsaslandırmaq, daha doğrusu, qanuniləşdirmək üçün Azərbaycan intensiv şəkildə öz tarixini uydurmağa və qədimləşdirməyə başlayır”.

Oxuculardan əvvəlcədən üzr istəyib Balayanla, sinəsində ağır dərd daşıyan bu şəxslə söhbəti yüngül janrda, lağ-lağla aparmaq istəyirəm. Sən demə Azərbaycan`ın uydurma tarix yaratması və onu qədimləşdirməsi Xəzər dənizində bayraq qaldırmaq üçünmüş, çox qədim olmasa, bayraq qaldıra bilməzmiş. Balayan nədənsə Ermənistan`ın çox qədim tarixə malik olduğunu bilə-bilə və Azərbaycanın tarixi Ermənistan torpaqlarında yerləşdiyini irəli sürə-sürə Putin`dən Xəzər dənizində Ermənistan bayrağının dalğalanmasına izin istəmir?!

“...Bu sualla nə etməli: Azərbaycan hardan ortaya çıxdı? Söhbət konkret olaraq o zaman bu ərazidə yaşamış müxtəlif xalqlar və millətlərdən ibarət əhalidən deyil, süni şəkildə yaradılmış “yeni” xalqdan gedir. Axı, nə Gülüstan müqaviləsinə qədər, nə də ondan sonra nə belə xalq, nə də belə ölkə yox idi”.

Dərdi böyükdür Balayan`ın. Yəqin ki, bu süni “yeni” xalq olan Azərbaycan xalqı və Azərbaycan dövləti göydən düşdü. Azərbaycan əhəlinin böyük hissəsi etnik türklərdir, onları digər türklərdən fərqləndir-

mək üçün hansı adın işlənməsi mühümdürmü? Dövlət və xalq Azərbaycan əvəzinə Şirvan, Türkoba, Xəzər adlansaydı nə dəyişərdi? (Xalq və dövlətin adı barədə yuxarıda söhbət edilmişdir...)

“Yujakovun 16 cildlik ensiklopediyasını (1904) götürərək, “Azərbaycan – İranın şimalında vilayət” termininə baxmaq. Əhali haqqında belə deyilir: “Şimalda türklər və kürdlər”..., belə ki, bir müddət sonra azərbaycanlı adlandırılan türklər yalnız köçəri həyat təzi sürüdürlər”.

Balayan özü də fərqiə varmadan, şimalda, yəni, Qafqazda türklərin və kürdlərin yaşadığını deyir (bir az əvvəl oranı tarixi Ermənistan ərazisi adlandırmışdı)... Onların sonra azərbaycanlı adlandırıldığını da bilir-miş. Sadəcə onlar hamısı köçəri həyat keçirirlərmiş, köçəri, vəhşi həyat... Amma, Balayan, öz aramızdır, yayda yaylaqlara çıxmaq, qışda qışlağa qayıtmaq yaxşı şeydir... Digər tərəfdən, görünür ki, Balayan müəyyən şeyləri nəzərdən qaçırıb, onun daha elmlı və məlumatlı Marietta Şaqinyan xanımın “Sovet Zaqafqaziyası” kitabında²¹⁶ ermənilərin köçəri həyat keçirdiyi barədə yazdığından xəbəri yoxmuş! “Erməni və kürd obaları da köç edir”.²¹⁷ “Kürdlər və ermənilər köçdə sentyabrın ortasına qədər qalırlar”.²¹⁸ “Müsəlmanlar (azərbaycanlılar, kürdlər) və dağlı - ermənilər hələ də köçəri tayfa instinktini qoruyub saxlayıblar”.²¹⁹

M. Şaqinyan`ın bu gün də maraqla oxunan bu kitabı onun Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanı gəzib dolaşib gözü ilə gördükləri əsasında yazılmışdır.

Qayıdıram yenə Balayan`a “...Nəhəng tarixi erməni əraziləri (Gülüstən diyarı ilə birlikdə bütün Qarabağ xanlığı, Naxçıvan xanlığı, Yelizavetpol quberniyası və digər bölgələr) düz 200 il əvvəl 9 illik savaştan və Gülüstən müqaviləsindən sonra İranın tərkibindən Rusiyanın tərki-

---

²¹⁶ Шагинян, М., 1946. *Советское Закавказье*. Москва-Leningrad: Dövlət Ədəbiyyat Nəşriyyatı. s. 17-18.

²¹⁷ İbid., s. 53.

²¹⁸ İbid., s. 54.

²¹⁹ İbid., s. 246.

binə keçdi. Təbii ki, bu ərazidə başqa xalqlar və tayfalar, o cümlədən türklər də yaşayırdılar. Lenin onları Qafqaz tatarları adlandırırdı. Elə o zaman Qafqaz müsəlmanlarını Krım müsəlmanlarından fərqləndirmək üçün yeni söz birləşməsi meydana çıxdı – “Azərbaycan tatarları”. Bütün bunların baş verdiyi dövr də nəzərə alınmalıdır”.

Tarixə çox istinad edən Balayan burada kiçik tarixi səhv edir, Naxçıvan Gülüstan müqaviləsi (1813) ilə deyil, sonrakı Türkmənçay müqaviləsi (1828) ilə Rusiyaya birləşdirilib. Bəli, Qafqaz tatarları sözü də olub, Azərbaycan tatarları da, kim kefi nə istəyib, onu deyib. Nə olsun?

“...Gürcüstanda faciəvi vəziyyət yarandı (həm SSRİ dağılandan sonra, həm də 2008-ci ildən sonra). 1959-cu ildə Gürcüstanda 145 min azərbaycanlı yaşayırdı. 1989-cu ildə (SSRİ-də əhalinin son siyahıya alınması) – 300 min. İndi – yarım milyondan artıq...”

Vay-vay... Balayan Gürcüstanın halına yanır, Gürcüstanda azərbaycanlılar yaşayır, onların sayı artır və bu Gürcüstanın faciəsi imiş... Rəsmi statistikaya gələndə isə, Gürcüstanda indi 250 min ətrafında etnik azərbaycanlı yaşayır, yarım milyon deyil. “...Ermənistan kimi dayağı olan Rusiya sərhədlərini möhkəmləndirdi. İran isə, əslində, çoxəsrlik düşmənlərlə doldurulub tıxanmış ərazilərdən xilas oldu”.

Sən demə Rusiyanın sərhədləri Ermənistan kimi istinadgaha görə möhkəmlənibmiş. İran isə Qafqazdan, xüsusilə Azərbaycandan, bu əsrlərlə bir yerdə yaşadığı düşməndən canını yamanca qurtarıb, onu ruslara veribmiş. Ay Balayan, bəs İran daha böyük Azərbaycanı, yəni, İran Azərbaycanını niyə özündə saxlayıb, fürsət düşmüşkən, ondan niyə canını qurtarmayıb, onu niyə Rusiyaya təslim etməyib?!

“...Yaşlı Əliyev azərbaycanlıların soyqırımını haqqında gülünc qanun qəbul etdi (bu, Yeltsin dönəmində 1998-ci ildə, Siz FTB - Federal Təhlükəsizlik Xidməti direktoru olarkən baş vermişdi). Hətta xüsusi gün də fikirləşdi – 31 mart... Sənəddə açıq şəkildə yazılıb: Azərbaycanın şimal hissəsi Rusiya tərəfindən istila edildi (? -Z.B.), cənubu İran

dövlətinin hakimiyyəti altında qaldı (? - Z.B.)”. Bu artıq bayağı bir yalan deyil. Bu, tipik türk siyasətidir.

Bir an fikrə getdim, Balayan burada nə demək istəyir V. Putin`ə? Aha, Şimal hissənin Rusiya tərəfindən işğal olunmasına sual işarəsi qoyub; yəni, cənab Putin, sizə işğalçı deyirlər... Cənub isə İranda qalıb, yəni işğal olunmayıb. Balayan görünür ki, Rusiyanın Qafqazı, Orta Asiyanı və digər yerləri doğrudan da işğal etdiyini bilmir və ya özünü bilməməzliyə vurur...

Balayan sevinə-sevinə Urmiyəli deputatın çıxışından alıntı edir: “İrandan Gülistan və Türkmənçay müqavilələrinin şərtlərinə görə ayrılmış azərbaycanlı sakinlər arasında referendum keçirilərsə, onlar yenidən İranın tərkibinə daxil olmağa səs verərlər. Səbəb isə birdir: “Təki, nəşə baş versə, Türkiyənin tərkibində olmamaq üçün”.

Sən demə Azərbaycan Respublikası vətəndaşları uyğun, əlverişli bir vaxt gözləyirlərmiş ki, yenidən İran tərkibinə daxil olsunlar və onlar Türkiyə ilə əlaqədən, Türkiyə ilə bir yerdə olmaqdan yaman qorxub çəkinirlərmiş. Xəbərim yoxdur...

“Vladimir Vladimiroviç, çox xahiş edirəm, gəlin, əlimizi ürəyimizin üstünə qoyub səmimi və açıq şəkildə bu dilemma üzərində düşünək – hansı kompromisdən söhbət gedə bilər... Axı, tarixi həqiqət məntiqinə görə, əsl kompromisdən danışarkən konkret bizim halda bütün erməni Naxçıvanı da (bütün muxtar respublika), Şaumyan rayonu, Yelizavetpol quberniyası, erməni marşal və generallarının əfsanəvi Çardaxlı kəndi və bir çox başqa bölgələr də nəzərdə tutulmalıdır”.

Balayan heç bir güzəşti qəbul etmir. Söhbət Dağlıq Qarabağ`la bağlı güzəştdən getmir, Dağlıq Qarabağ və ətrafındakı 7 Azərbaycan rayonu Böyük Ermənistanın içindədir bu məsələ Balayan tərəfdən tam həll olunub. Balayan`ın istəyi bütün Naxçıvan Muxtar Respublikası, keçmiş Şaumyan rayonu, Gəncə və onun böyük ətrafı, yəni, keçmiş Elisavetpol quberniyası, Çardaxlı və bir çox başqa bölgələrin Ermənistana tam verilməsidir, o, bu böyük ərazilərdən bir kənd belə, bir təpə belə

güzəştə getmək istəmir. Zalım adamdır bu Balayan, bizə heç yazığı gəlmir...

Mən də Putinə müraciət etmək istəyirəm, təbii ki, rusca: Владимир Владимирович, очень прошу Вас, давайте, положи руку на сердце, искренне и открыто задумаемся над тем, как помочь Балаяну? Неужели вы не можете дать этому бедному Балаяну что-то? (Vladimir Vladimiroviç, çox xahiş edirəm, gəlin, əlimizi ürəyimizin üstünə qoyaraq Balayana necə yardımçı olmaq üçün səmimi və açıq şəkildə düşünək. Yəni Siz bu yazıq Balayana nəşə verə bilməzsinizmi?)

Qarabağ münaqişəsi. Kim nə düşündü, nə etdi?!

1-ci Qarabağ savaşından sonra keçmiş SSRİ ərazisində ən ağır ərazi münaqişəsi olan Ermənistan-Azərbaycan-Dağlıq Qarabağ probleminin həlli üçün nə işlər görüldü?

Geniş baxanda problemin həllinə çalışan üç tərəf var: erməni tərəf, azərbaycan tərəf və beynəlxalq aləm. Tərəflərin istəkləri arasında üst-üstə düşənlər də var, fərqli olanlar da, tam bir-birinə zidd olanlar da. Bütün tərəflər problemin sülh yolu ilə, savaşa girmədən həllini istəmişlər; bu, anlaşılındır. Bəs problemi sülh yolu ilə necə həll etməli? Danışıqlar vasitəsilə bütün tərəfləri qane edən bir həllə gəlmək mümkündürmü?

Beynəlxalq aləmi təmsil edən Minsk qrupu *sülh yolu ilə, danışıqlar vasitəsilə həll yeganə yoldur, alternativ yoxdur dedi - bizim vasitəçiliyimizlə iki tərəf intensiv danışıq aparın, qarşılıqlı güzəşt nəticəsində həll tapın*. Münaqişədə olan iki tərəflə müzakirələr nəticəsində Minsk qrupu ortaya iki həll prinsipi çıxartdı: paket həll və mərhələli həll. Paket həll hər şey əvvəlcədən tam qərarlaşdırılsın və sonra sülh müqaviləsi imzalansın deyirdi. Hər şey deyəndə erməni tərəf əsas Dağlıq Qarabağın statusunun həllini və həll olaraq Dağlıq Qarabağın müstəqil dövlət kimi tanınmasını istəyirdi. Bu prinsip Azərbaycan`ın əsas tezisi olan ərazi bütövlüyünə zidd olduğuna görə uzunömürlü olmadı.

Müzakirələr mərhələli həll üzərində cəmləşdi. Mərhələli həll Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ xaricində işğal olunmuş torpaqlarının müəyyən

qayda ilə qaytarılması, nəqliyyat dəhlizlərinin açılması, qaçqınların öz yurdlarına qaytarılması, bu dövrdə Dağlıq Qarabağın təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və ağırlı status, yəni, öz müqəddaratını təyin etmə məsələsinin sonraya saxlanılmasını nəzərdə tuturdu. Erməni tərəf paket həllin içində Dağlıq Qarabağın statusu haqqında müəyyən maddənin daxil edilməsini israr edirdi (paket-mərhələli həll kombinasiyası), buna cavab olaraq Azərbaycan tərəf Dağlıq Qarabağa Azərbaycan Respublikası daxilində mümkün olan ən yüksək muxtariyyət verə biləcəyini irəli sürdü. Əslində, ərazi bütövlüyünün sözsüz əsas prinsip sayıldığı beynəlxalq aləmdə öz müqəddaratını təyin etmək deyəndə yüksək özünüidarə haqqı nəzərdə tutulur. Diplomatik danışıqlarda, təbii ki, çox xırdalamalar, incəliklər də olmamış deyildi...

Bəs Dağlıq Qarabağ problemi sülh yolu ilə niyə həllini tapmadı?

Cavab: Üç tərəfin məsələyə çox fərqli yanaşma nümayiş etdirdiyinə görə.

Bu nə deməkdir? Azərbaycan tərəf mərhələli həlli qəbul etmiş, erməni tərəf hər vasitə ilə həllə “qəmiş qoymağa”, danışıqları uzatmağa, status-kvonu saxlamağa çalışırdı. Ermənistan dövlət siyasəti Qarabağlaşdırıldı, mühüm olan sanki Ermənistan Respublikasının inkişafı deyil, Qarabağ və Böyük Ermənistan ideyasıdır. Erməni tərəfin düşüncəsinə görə bütün dünya *məsələ ancaq sülh yolu ilə həll olunmalıdır* deyirsə, ABŞ və Rusiya kimi nəhənglər bunu deyirsə, deməli Qarabağ uğrunda savaşı olmayacaq. Savaş olmayacağısa, biz niyə işğal etdiyimiz torpaqları elə-belə, heç nəsiz Azərbaycana qaytarmalıyıq? Azərbaycan zəhmət çəksin Dağlıq Qarabağı dövlət kimi tanısin, biz də əvəzində savaş nəticəsində qazandığımız torpaqları, bəlkə bir ya iki rayon istisna olmaqla, geri qaytaraq. Vəssəlam. Azərbaycan bunu qəbul etmirsə özü bilər. Zaman keçdikcə Azərbaycan da, dünya da mövcud vəziyyəti qəbul etməli olacaq...

Beləliklə, erməni tərəfin fikri bəlli idi. Bəs Minsk qrupu və ümumiyyətlə, böyük dövlətlər məsələnin sülh yolu ilə həlli, yəni, mərhələli həlli üçün Ermənistana təzyiq edə bilməzdimi? Ermənistan inad etsə, ona

sanksiya tətbiq edə bilməzdimirmi? Mənim cavabım: Yox, Minsk qrupu da, böyük dövlətlər də məsələnin uzanmasından, status-kvonun davam etməsindən çox narahat deyildi. Düşünürəm ki, Ermənistana ciddi təzyiq göstərmək onların heç ağıllarına da gəlmirdi... Onlar ancaq danışıqlar davam etsin deyirdilər, bu iş əslində Ermənistan`ın dəyirmanına su tökmək idi, onun status-kvonu saxlamaq istəyinə xidmət edirdi...

Erməniləri arxayın edən bir fikir də *Azərbaycan savaşa başlasa belə ciddi heç nə edə bilməz* düşüncəsiydi; iki səbəbə görə - onların fikrincə erməni ordusu güclüdür, bunu savaş meydanında sübut edib, həmçinin, Rusiya və ABŞ mümkün savaşın uzanmasına imkan verməzlər, hətta uzansa, onlar erməni tərəfə kömək edərlər. Ermənilər A. Şirvanzadə, Kaçaznuni, Ter-Petrosyan, J. Libaridian və onlar kimi düşünən ayrı-ayrı erməni siyasətçilər və zəka sahiblərinin təhlükə işarələrinə ciddi fikir vermədilər. “Böyük Ermənistan”, “Biz güclüyük”, “Dünya azərbaycanlıları saymır və bizi sevir” kimi miflər rəsonal düşüncəni üstələmişdi... “Qarabağın tarixi... ermənilərin bu problemə həll tapa bilmədiklərini göstərmişdir”.²²⁰ Doğrudan, ermənilər niyə bu problemi həll edə bilməmişlər? Zənnimcə, erməni əsilli bir ağıllı ziyalıdan eşitdiyim bir fikir cavab tapmağa kömək edir: *Qarabağ həmişə Ermənistandan ayrı olub, heç vaxt Ermənistanın hissəsi olmayıb, hətta ayrı subetnos olub.*

Beləliklə, Minsk qrupunun təmsil etdiyi beynəlxalq aləmin və erməni tərəfin Dağlıq Qarabağ probleminin həlli istiqamətində nə düşündüyü bilindi. Bəs tərəflərdən biri, təcavüzə uğramış, torpaqları işğal olunmuş Azərbaycan tərəf nə düşünürdü. Güman edirəm ki, bu barədə nə Minsk qrupu, nə də Erməni tərəf tam xəbərdar idi...

* * *

Azərbaycan öz ərazilərinin işğalı ilə bir an da barışmadı; Azərbaycan deyəndə başçısından tutmuş ən sadə vətəndaşa qədər hamı - etnik mənşəi, dini, dilindən asılı olmadan bütün vətəndaşlar nəzərdə tutulur.

---

²²⁰ Op. cit., s. 213.

Danışıqların uzadılması, heç bir nəticə verməməsi cəmiyyəti yormuş, *problemi hərbi yolla həll edə bilmərikmi, necə həll etmək lazımdır* kimi suallar düşüncələrə hakim kəsilmişdi.

Ərazilərinin mühüm bir qismini itirən Azərbaycan yas tutmadı, öz iqtisadiyyatını, inkişaf etdirməyə başladı. Təbii neft-qaz zənginliyini və digər gəlirlərini iqtisadiyyata, ölkənin abadlaşdırılmasına, yoxsulluğun böyük dərəcədə azaldılmasına, əhalinin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasına, qeyri-neft sahələrinin güclənməsinə, mədəniyyətin inkişafına sərf etdi.

Azərbaycan yaxşılığa tərəf çox dəyişdi. Bir dəfə Çində beynəlxalq elmi konfransda iştirak edirdim, hər ölkə təmsilçilərindən biri rəyasət heyətində oturmağa dəvət olunmuşdu, bu sırada mən də vardım. Cənubi Koreya nümayəndəsi bir professor fasilədə mənə yaxınlaşdı, tanış olduq. Azərbaycana, Bakıya səfər etmək istədiklərini bildirdi. Mən onları məmnuniyyətlə dəvət edəcəyimi dedim və Azərbaycana maraqlarının səbəbini soruşdum, axı Koreya və Azərbaycan bir-birindən çox uzaqda yerləşirlər, üstəlik, Azərbaycan diqqəti cəlb edəcək dərəcədə böyük ölkə də deyil. Həmkarım bu professorun izahı maraqlı idi: universitetimizin iqtisadiyyat üzrə mütəxəssisləri dünyanın ən sürətlə dəyişən, inkişaf edən, gözəlləşən şəhərləri barədə araşdırma aparmış və Bakının birinci olduğu qərarına gəlmişlər. Biz də bu şəhəri görmək, universitetləri ilə əlaqə yaratmaq fikrinə düşmüşük...

Tək Bakı deyil, Azərbaycanın bütün bölgələri, kiçik və böyük şəhərləri abadlaşmış, hər yerə, hər istiqamətdə keyfiyyətli yollar çəkilib. İnzibati və yaşayış binaları, biznes mərkəzləri gözəl və yüksək standartlara uyğun şəkildə inşa edilir. Bəzən gözəlliyə, təm-təraqa niyə bu qədər pul sərf olunur deyə gileylənənlər də var; bəzən haqlıdırlar. Lakin, hər şeyi keyfiyyətli və gözəl etmək artıq ölkədə aparıcı meylidir və bu çox yaxşıdır. Bütün bunlar *Qarabağ problemini də ciddi həll etmək lazımdır, bunu edə bilərik, bunu etməliyik* düşüncəsinə təkan verdi – şüurlu sürətdə və ya bilincaltında.

Qarabağ Azərbaycan mədəniyyətində nə yer tutur, nə üçün Qarabağ Azərbaycandır kimi məsələlər barədə dünyada mümkün qədər geniş təsəvvür yaratmaq vacibdir. Erməni diasporası dünyaya, xüsusilə güclü ölkələrə səpələnmiş və orada əsrlərlə özünü tanıtmış, güclü lobbicilik fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdur. Azərbaycanlıların dünyaya yayılması isə yeni hadisədir. Qısa vaxtda Azərbaycan üçün doğrudan da çox iş görülsə də, daha uzun müddət və çox geniş fəaliyyətdə olan erməni lobbisinin böyük gücünü görməmək olmaz. Bir misal gətirmək istəyirəm. 1993-cü ildə ABŞ-ın məşhur Los-Anjeles Kaliforniya Universiteti (UCLA - University of California, Los Angeles) ilə Xəzər Universitetinin əməkdaşlıq proqramını qurmağa nail olduq. Bizim müəllim-mütəxəssislərin Los-Anjeles`ə, onların mütəxəssislərinin Bakıya işgüzar səfərləri başlandı. Los-Anjeles universitet kitabxanası ABŞ-da ən zəngin kitabxanalarından biri sayılır. Orada çalışarkən bir dəfə Azərbaycan haqqında bu kitabxana fondunda görəsən nə var deyib kataloqa üz tutdum. Kitabxanaçı məsləhətçim də vardı. Azərbaycanla bağlı hardasa 250-300 arası kitab vardı, çoxu rus dilində və sovet nəşrləri. Sonra kitabxana fondunda ermənilər haqqında nə olduğu ilə maraqlandım, kitabxanaçı *bu asan məsələdir, axı bizim kitabxanamızın xüsusi erməni-nişünaslıq şöbəsi var* dedi; bu şöbədə 60 mindən artıq kitab vardı, ingilis, rus, fransız və digər dünya dillərində...

* * *

Azərbaycan mədəniyyətinin, o cümlədən Qarabağ mədəniyyətinin xarici ölkələrdə tanıtılması və təbliği işində əsas rolunu Heydər Əliyev Fondu oynadı. Müxtəlif dillərdə nəşr olunan nəfis kitab və jurnallar, xaricdə və daxildə keçirilən böyük konfranslar, beynəlxalq festivallar, incəsənət sərgiləri, musiqili məclislər, xeyriyyə işləri, mədəniyyət günləri, mədəniyyət cürbəcürlüyü və dini tolerantlığı nümayiş etdirən tədbirlər keçirilməsi, Xocalı soyqırımının tanıtılması, xaricdə yaşayan azərbaycanlıların fəallaşması işinə kömək və daha neçə-neçə cürbəcür tədbirlər Azərbaycan mədəniyyətini və Qarabağı tanımaq və təbliğ etmək, ümumiyyətlə, Azərbaycan`ın beynəlxalq nüfuzunun artması işinə çox yaradı.

Qarabağla bağlı bir kiçik fəaliyyətimizi də Amerika cəmiyyəti ilə bir-başa, mədəni ünsiyyət qurmağa yönəlddik. 2008-ci ildə mən də daxil olmaqla bir neçə şəxs arasında ABŞ-da fəaliyyət göstərməli olan Qarabağ fondu (Karabakh Foundation) adlı qeyri-siyasi bir təşkilat yaratmaq ideyası müzakirə olundu. Əsas məqsədi Amerikalıları Qarabağın geniş mənada mədəni irsi ilə tanış etmək olan bu fondu maliyyələşdirmək istəyənlər tapıldı; bu xeyriyyə fondu təşkil olunduqdan sonra əlavə maliyyə qaynaqlarının cəlb ediləcəyinə də ümid vardı. Son nəticədə Həmtəsisçilər və Direktorlar Heyətinin üç nəfərdən ibarət olması barədə razılığa gəldi: Prof. Dr. Hamlet İsxanlı, Dr. Adil Bağirov və Dr. John Vafai. Çalışmalar nəticəsində 2009-cu ildə Washington şəhərində 501(c)(3) statuslu Qarabağ Fondu təsis edildi. Fondun əsas məqsədinə uyğun hər növ fəaliyyətə, o cümlədən, beynəlxalq əməkdaşlıq, elm və təhsil sahəsində mübadilə, maraqlı nəşrlər, sərgilər, musiqi proqramlarına imkan dairəsində rəğbətlə baxılacağı bəyan edildi. Qarabağ Fondu 2015-ci ilə qədər geniş əhatəli proqramlar həyata keçirdi. Sonra Fond maliyyə çətinliyi ilə üzləşdi və get-gedə zəiflədi.

2-ci Qarabağ savaşı. Qarabağ-Qordi düyünü

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev beynəlxalq və yerli, rəsmi və qeyri-rəsmi görüşlərdə dəfələrlə bəyan edirdi ki, *biz Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həll olunmasını istəyirik, amma, sülh yolu ilə həll olunmazsa, hərbi yolla həll edəcəyik*. O, qətiyyətlə bildirirdi ki, *Azərbaycan torpaqlarında 2-ci Erməni dövlətinin yaranmasına heç vaxt icazə vermərik, eləcə də status-quo`nun belə, sonsuzadək davam etməsi mümkün deyil*. Prezidentin sözlərini diplomatik dairələrdə və mətbuatda əsasən hərbi ritorika kimi qəbul edir, ona *sülh danışıqlarını davam etdirin* deyir, ancaq Ermənistanın danışıqlar prosesini mümkün qədər pozmaq və uzatmaq cəhdlərinə qarşı laqeyd qalırdılar. Zənnimcə, Azərbaycan Prezidenti danışıqlardan bir şey çıxmayacağını, hərbi yola əl atmadan məsələnin həll olunmayacağını çoxdan duymuş və Azərbaycan`ın hərbi qüdrətini maksimum gücləndirmək yolunu seçmişdi. Və bunu gizlətmir, *Azərbaycan ordusunun inkişafına ayrılan pul Ermənistanın dövlət büdcəsindən çoxdur* deyər Ermənistan`a xəbərdarlıq edir, onu davasız torpaqları qaytarmağa çağırırdı. 2016-cı il aprel döyüşlərində Azərbaycan ordusunun qələbəsini və müəyyən ərazi azad etməsini, Ermənistan (və bir sıra Rusiya) siyasətçiləri sanki, ciddi bir şey olmamış kimi qələmə verdi, öz xalqını *görürsünüzümü, Azərbaycan`ı geri oturtduq, strateji əhəmiyyəti olmayan bir yer alıblar, Azərbaycan`ın sürətli və uzun döyüş qabiliyyəti yoxdur* fikri ilə arxayınlaşdırmağa çalışdı. Ermənistan siyasətçi və hərbciləri sanki gerçəkliyi, güc dəyişməsini görmədilər.

Savaşa girmək və qələbə qazanmaq üçün bir sıra amillərə fikir verilməli, savaşı strategiyası hazırlanmalıdır. Hər şeydən əvvəl güclü ordu hazırlamaq, ordunu çağdaş yüksək silah-sursat və hərbi texnologiya ilə təmin etmək, yaxşı məktəb keçmiş zabit korpusuna malik olmaq, ordunun düşmən ordusundan xeyli güclü olmasına əmin olmaq zəruridir. Ölkənin iqtisadi vəziyyəti, beynəlxalq aləmdə təbliğat, güclü müttəfiqin olması və əks tərəfə kömək edə biləcək qüvvələri, dövlətləri neytrallaşdırmağa çalışmaq, savaştəvəziyyəti ciddi, məqsədli hərbi təlimlər keçirmək, ordunun hər cür maddi təchizatını təşkil etmək və hücum üçün uyğun zaman seçmək – bunların hər biri həyati vacib məsələdir. Düşmənin bütövlükdə, xüsusilə onun ordusunun vəziyyətini bilmək, düşmən tərəfdən informasiya ala bilmək barədə düşünmək lazım gəlir.

* * *

Nikol Paşinyan

Şuşa və Şuşaətrafı ərazi üçün bilən və bilməyənin dilində səslənən *həqiqi erməni torpaqları, qədim erməni şəhəri kimi* ifadələr azərbaycanlıları yandırır ya-xırdı. İşğal olunmuş Azərbaycan rayonlarının və əksər kəndlərin adlarının dəyişdirilməsi də heç bir məntiqə sığmırdı.

Son zamanlar Ermənistan baş naziri Paşinyan`ın sülh danışıqlarını mənasız edən söz və hərəkətləri göz qabağında idi. Onun Dağlıq Qarabağın parlamenti adı verilən qurumun Şuşada yerləşəcəyini nümayişkarənə bəyan etməsi, Şuşada, Cıdır düzündə rəqs etməsi hər bir azərbaycanlının milli hissəinə toxunmaq, Azərbaycan xalqına meydan oxumaq, onu təhqir etməkdən başqa bir şey deyildi. Onun bu hərəkətləri onsuz da xalqın gərilməmiş simə bənzər əsəbləri ilə oynadı. Azərbaycan xalqı özünü alçaldılmış hiss etdi. Azərbaycan xalqı savaşı tələb etdi. Xalqda və orduda birlik və ruh yüksəkliyi həlledici amildir.

İlham Əliyev

Bəs qələbəyə gedən yolu kim açmalıdır? Ölkəni və ordunu qələbəyə kim aparmalıdır? Prezident, Ali Baş Komandan və Xalq! Ali Baş Komandan qələbəni şəhidlərin qanı, əsgər və zabitlərimizin qəhrəmanlığı sayəsində əldə etdik demişdir. Doğru buyurur! Amma, əminəm ki, Ali Baş Komandanın biliyi, mədəniyyəti, gücü, qətiyyəti, hirs, ehtirası, hərbi və diplomatik qabiliyyəti, nitqi, yumoru, xalq adamı olması da qələbənin əldə edilməsi üçün həlledici amildir. Ölkənin inkişaf strategiyası, çağdaş güclü ordunun qurulması strategiyası ölkə

başçısının öhdəsinə düşür. Qərar qəbuletmə ağır və məsuliyyətli işdir, ölkənin taleyi həlledici addımları necə və nə zaman atmaqdan asılı olur.

Zaman kimə işləyirdi? Azlıqda qalan kiçik bir dəstə ağıllı ermənilər istisna olmaqla əksər erməni siyasətçiləri və onların təbliğatına inanmış xalq zamanın Ermənistanın xeyrinə işlədiyini güman edirdilər. Zaman, onların nəzərincə kifayət qədər dayanıqlı olan status-kvonu əbədiləşdirə bilər. Burada böyük Cəfər Cabbarlı yada düşür:

Axan çaylar, sən kiminsən? – Mənə körpü salanın!

Doğan günəş, sən kiminsən? – Məndən işıq alanın!

Sonsuz fəza, sən kiminsən? – Məndə qanad çalanın!

Həyat, söylə, sən kiminsən? – Mən həyatı öyrənənin, bacaranın, alanın!

Qeyd. Bəstəkar Ramiz Mirişli bu sözlərə gözəl musiqi bəstələmiş, Elmira xanım Rəhimova bu mahnını gözəl ifa etmişdi. Gənc xanəndə Kamilə Nəbiyeva da layiqli ifa nümayiş etdirə bildi.

Yəni, axan çaylar, doğan günəş, sonsuz fəza, həyat özü onunla oturub-duranın, onunla uğraşanın, onu qiymətləndirməyi bacaranındır! Zaman onu dəyərləndirə bilənindir! Prezident İlham Əliyev bir müsahibəsində Qarabağ problemi ətrafında danışanda sanki sözarası *hər şeyin vaxtı var* demişdi. Mən bunun savaşı işarəsi olduğunu duymuşdum. Zamanı yetişəndə savaş başlayacaq. Savaş başladı. Azərbaycan Ordusunun qələbə ordusu olduğu göründü. Həm əsgər və zabitlərin, həm müasir silah-sursat və texnologiyanın, həm diplomatik hazırlığın yüksək səviyyədə olduğu göründü. Azərbaycan öz müttəfiqini öz yanında gördü, yüksək döyüş ruhunun şahidi olduq, ölkənin və dünya azərbaycanlılarının birliyi hiss olundu. Azərbaycan ordusunun Ermənistan ordusuna nisbətə, Azərbaycan Ali Baş Komandanı'nın Ermənistan Ali Baş Komandanı'na nisbətə əzici üstünlüyə malik olduğu göründü.

* * *

Yunanlar arasında yayılmış əfsanəyə görə Friqiya hökmdarı Gordius (və ya Gordios; sadə deyiləndə Qordi) öz adına şəhər salmış (Gordium), onu dövlətin paytaxtı elan etmişdi (indiki Yassıhüyük, Ankaranın cənub qərbində 70-80 km-liyində). Əfsanənin canı belədir: hökmdar Qordi öz oxlu arabasını şəhər məbədinə qoymuş və zoğal liflərindən düzəldilmiş bərk kəndirlə arabanın oxunu boyunduruğa bağlamış və boyunduruqda elə mürəkkəb düyün vurmuşdu ki, onu açmaq mümkün deyildi. Bu düyün tarixə *Qordi düyünü* adı ilə daxil olub. Yenə əfsanəyə görə²²¹ Makedoniyalı Aleksandr Gordium şəhərini alanda məbədə getmiş, orada belə bir rəvayət eşitmiş ki, kim Qordi düyününü açarsa, o, Asiyanı fəth edəcək. Asiyanı almaq iddiasında olan İsgəndər (Aleksandr) əli ilə düyünü açmağa çalışmış, amma açarsa bilməmiş və qılıncını çıxarıb bir zərbə ilə düyünü kəsmiş və *düyünü açdım* demişdir.

---

²²¹ Плутарх. 1987. Избранные жизнеописания. Том второй. Москва: Правда. Вах: Aleksandr və Sezar. s. 378.

Böyük İsgəndər Qordian düyününü kəsir.
(Müəllif: Jean-Simon Berthélemy)

Bu rəvayət *Qordi düyününü kəsmək* deyimini doğurmuşdur: çox çətin, həllolunmaz kimi görünən bir məsələni bir şəxs qeyri-adi, bənzərsiz bir yolla həll edibsə, o şəxs *Qordi düyününü kəsdi* deyirlər. Uzun illər, on illər *Qarabağ problemini ancaq sülh yolu ilə həll etmək olar*, yəni, *Qarabağ düyününü ancaq əl ilə açmaq olar* dedilər. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev buna çalışdı, Qordi düyününə çevrilmiş Qarabağ düyününü əli ilə açmaq, sülh yolu ilə həll etmək istədi. Sonra bunun mümkün olmadığını görüb Dəmir Yumruğunu qaldırdı və bir zərbə ilə, hərbi yolla düyünü darmadağın etdi.

Azərbaycan dilinin frazeoloji lüğətinə “Paşinyan nooldu?!” ifadəsi daxil oldu! Burada sual və nida işarələrinin birlikdə qoyulması doğrudur, çünki, burada həm sual verilir, həm də təntənə var. Şair və yazıçılarımızın əsərlərində rast gəlinən bəzi ifadələr dilimizdə zərbi-məsələ çevrilib: “Salam verdim, rüşvət deyil deyə almadılar” (M. Füzuli), “Heç hənənin yeridir?!”, “Bəs mənim bir abbasım?!”, “Bir eybim var, o da eyibsizliyimdir”, “*Tarixi Nadir*’i yarıya qədər oxuyub”, “Yox,

mən o məcnunlardan deyiləm”, “Mənə meymun deməyin bəs deyil?!”, “Babalı Sərvərin boynuna”, “Bir nəfər molla, üç manat pul, bir kəllə qənd” (Üzeyir Hacıbəyov), “Öz cəzandır, çək, Balas” (Cəfər Cabbarlı) və s. Prezident İlham Əliyev frazeoloji lüğətimizə, məsəl və deyimlərimizə yeni ifadələr daxil etdi; “Paşinyan nooldu?!” onlardan biridir. Bir şəxs artıq hərəkətlər edəndə, başqasına acıq verəndə, necə deyirlər, yekəxanalıq, saymazlıq edəndə, başından yekə danışanda, amma son nəticədə pis günə düşəndə ona *Paşinyan, nooldu?!* demək yerinə düşür.

* * *

1-ci Qarabağ Savaşı oldu, sonra uzun sülh danışıqları dövrü başlandı. Ermənistan tərəfinin maksimalizmi və beynəlxalq vasitəçilərin passivliyi sülh danışıqlarını heçə çıxartdı. 2-ci Qarabağ Savaşı oldu. Savaşın gedişi Azərbaycan tərəfinin böyük üstünlüyə malik olduğunu göstərdi; Azərbaycan torpaqlarının işğaldan azad olunması başlandı. Amma, Azərbaycan Prezidenti *Ermənistan baş naziri öz ordusunu işğal olunmuş bölgələrdən addım-addım çəkmə vaxtını bəyan etsə, həmin an Azərbaycan ordusu dayanacaq* dedi. Çünki, məqsəd savaş deyil, savaş vasitədir, məqsəd işğala son verməkdir. Məqsəd Ermənistan ordusunu məhv etmək deyil, məqsəd mümkün qədər az itki verməklə ədalətin bərpasına nail olmaqdır. 2020-ci il 9-10 noyabr günləri Azərbaycan Prezidenti sözünün ağası olduğunu göstərdi, Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya dövlət başçıları savaşın dayandırılması və savaş sonrası işlərin tənzimlənməsi barədə üçtərəfli bəyannamə imzaladılar. Azərbaycan qələbə çaldı. 2-ci Qarabağ savaşını Azərbaycanda “Vətən müharibəsi” adlandırdılar.

Maksimalistlər *Azərbaycan ordusu gərək sona qədər gedəydi* dedilər. Ancaq, böyük ərazilərin bir güllə atmadan, qan axıdılmadan azad edilməsinə heç bir alternativ qarşı qoymaq olmaz. Maksimalizm Naxçıvanla Böyük Azərbaycanı, eləcə də Türkiyə ilə Azərbaycanı birləşdirən nəqliyyat dəhlizinin yaranmasına imkan verməzdi. Maksimalizm minlərlə insan qanı axıdılmasına, dinc əhali arasında itkilərə, döyüş meydanından uzaqdakı şəhər və kəndlərin dağıdılmasına səbəb olardı. Ali

Baş Komandan`ın qətiyyəti və patriotizmi heç kimdə şübhə doğurmur, buna əminəm. Onun çıxış və müsahibələri həmin an dünyada, yaxın və uzaq ölkələrdə şərh olunur, tərcümə olunur, Azərbaycan`ın nüfuzunu qaldırırdı. Bir şərhçi demişkən, Azərbaycan dünya siyasətinin yüksək liqasına daxil oldu. Ali Baş Komandan bu qərarı qəbul etdi; bu, yəqin ki, mümkün olan qərarlardan ən yaxşısıdır. Maksimalist olmaq çox zaman xeyir vermir, bəzən də fəlakətə gətirib çıxarır. Bir də ki, Birinci şəxsin bildiyi və bizim bilmədiyimiz çox şeylər var, hətta onun yaxınlarının da bilmədiyi bəzi şeylər ola bilər...

Nə etməli? Yolumuz hayanadır?

Zeynəb Xanlarovanın ifasında səslənən mahnılardan biri “Ananın səsi” adlanır; musiqisi Ələkbər Tağıyev`in, sözləri Novruz Gəncəli`nindir.

Ana qəlbim odlanır söz düşəndə davadan.
Bəs deyilmi, ey insanlar, töküldü qan, axdı qan?
Bəs deyilmi, qara torpaq su içdi göz yaşından.

.....
Mən anayam, bu səsimdə yerin, göyün dərdi var,
Sülhə gəlin, ey insanlar, yoxsa dünya məhv olar.

Ermənilər və azərbaycanlılar! Sülhə gəlmək lazımdır, bəs deyilmi töküldü qan, axdı qan? Bəzi beyinlərdə, ürəklərdə savaş davam edir. Dəyişmək vaxtıdır! İndi *kimdir müqəssir* sualını da kənara atmağı bacarmaq lazımdır. Birbaşa, vasitəsiz ikitərəfli danışıqlara getmək zamanıdır. Ekstremist millətçilik millətə mif bəxş edir və bədbəxtçilik gətirir. Xəyal qanadlıdır, uçur, gerçəklik isə yerdə, ayaq üstündə yeriməkdir. İnsanın xəyal etməsi yaxşıdır, amma gerçək həyatda insan uçmur, yerir. Bu günü və sabahı düşünək. Emosional şok anlaşılındır. Hər xalqın tarixində faciələr olub. Bu, başqa xalqlara əbədi nifrət etməyə çağırmasın. Nifrət arada divar hörməkdir, bu bizi məhdudlaşdırır, divarın o biri üzünü görməkdən məhrum edir. Bizə körpü salmaq lazımdır, insani münasibətlər, iqtisadi və mədəni əməkdaşlıq körpüsü nifrət divarlarından yaxşıdır. Tarix göstərir ki, zaman keçdikcə xalqlar, dövlətlər

arasında baş qaldıran düşmənçilik aradan qalxır, çünki düşmənçiliyin əbədi davam etməsinin faydası yoxdur, hər iki tərəfə zərər verir.

* * *

Dünənki düşmənçilikdən sabahkı əməkdaşlığa keçmək asan deyil. Dünən - Yaddaş buna mane olur. Amma, Sabah - Gələcək bunu istəyir. Bizə daha nə mane olur? Din?

İslam dini əleyhinə Qərbin yaratdığı bir cəbhə var, guya İslam daha mühafizəkardır, başqa dinlərə qarşı cəbhə açır, terroru qidalandırır və s. Bu, Qərbdə yaranmış önyarğının nəticəsidir. Sizcə söz azadlığı insanların dərin hisslərini təhqir etməyə əsas verirmi? Məhəmməd Peyğəmbərin karikaturasını çəkmək, müsəlman şagirdləri, onların valideynlərini, İslam dünyasını təhqir etmək deyilmi? Terrora gəldikdə, bunun dinlə əlaqəsi yoxdur, dini özünə bayraq edən və ya qalxan edən terrorçu ilə mömin müsəlman və ya ateist arasında heç bir əlaqə yoxdur. Erməni terroru var, Azərbaycan terroru yoxdur. Azərbaycan 1-ci Qarabağ savaşını uduzdu, amma terror ilə məşğul olmaq ağılına belə gəlmədi.

Bir sual verirəm: Azərbaycan, Gürcüstan, ya Ermənistan – hansı daha dinçi xalqdır? ABŞ Gallup sorğusu 2008-ci ildə bu barədə araşdırma aparmışdır.²²² Azərbaycan dünyada 12 ən az dinçi ölkə sırasına düşmüşdür! Burada ölçü olaraq dinin insanların gündəlik həyatında nə dərəcədə mühüm rol oynaması, dini ibadətin, praktikanın daha az olması və dini təşkilatlara inam, etibar dərəcəsi götürülmüşdür. Araşdırmanın nəticəsinə görə hər istiqamətdə Azərbaycan`ın daha az dinçi, Ermənistan`ın daha çox, Gürcüstan`ın ondan da çox dinçi olduğu görünmüşdür. Təqribən 65% şiə və 35% sünni ardıcılı olan Azərbaycan`da dini qurumlara inam dərəcəsi 63%, Ermənistan`da 80%, Gürcüstan`da 86% olmuşdur. Azərbaycan ən dünyəvi ölkələrdən biridir. Erməni-Azərbaycan münaqişəsinin dini münaqişə olmadığını ağıllı ermənilər də, azərbaycanlılar da, başqaları da dəfələrlə qeyd etmişlər. Ancaq, bəzən

---

²²² Charles, R., 2010. *Religiosity in Armenia, Georgia and Azerbaijan. Caucasus Analytical Digest* No. 20, 11 oktyabr.

erməni ideoloqları Qərbin rəğbətini qazanmaq, Qərbi və Rusiya`nı köməyə çağırmaq üçün *xristianları, onların dini abidələrini vəhşi müsəlmanlardan qoruyun* deyə hay-küy salmışlar.

Digər yandan isə Rusiya və ya Avropa dövlətləri ilə İran və ya Türkiyə (Osmanlı) arasında gedən savaşlarda İran və Türkiyə vətəndaşları olan ermənilərin bir qismi xristian həmrəyliyi göstərir, öz ölkələrinə deyil, Rusiya və Avropalılara kömək, bələdçilik edir, onlar tərəfdə vuruşur, əvəzində onlardan istifadə edib muxtariyyət və ya müstəqillik qazanmaq istəyirdilər. Rus və ya Avropa qüvvələri geri çəkiləndə isə Türkiyə və İran ermənilərinin böyük qismi öz ölkələrini tərk etmək məcburiyyətində qalırdılar. Beləliklə, dini həmrəyliyin vətəndaş həmrəyliyi üzərində üstünlüyünü seçmək son nəticədə erməni icmasına zərər vururdu.

* * *

Sülhə nail olmaq üçün bizə daha nə, daha kim mane olur? Rusiya?

Son iki əsrdə Rusiya bizim bölgənin aparıcı gücünə çevrilmiş, savaşlar nəticəsində qonşu əraziləri, o cümlədən Qafqazı öz torpaqlarına qatmışdır. O zaman nə gürcülərin, nə ermənilərin, nə də azərbaycanlıların gerçək müstəqil dövlət olmaq imkanları yoxdu. Gürcü knyazlıqları və Azərbaycan xanlıqları Rusiya və İran, bir qədər də Osmanlı dövlətləri arasında qalmışdı. Bu qarşıdurmada Rusiya güclü çıxdı. Rusiya`nı qınamaq olar, onun o dövrdəki siyasətində işğalçılıqdan əlavə başqa nöqsanlar da olmuşdur. Amma, Rusiya`nın təhlükəsiz, dinc həyatı təmin etməsini, elm, təhsil və mədəniyyət baxımından Qafqaz xalqlarının inkişafına töhfə verdiyini də danmaq olmaz, danmaq insafsızlıq olardı.

Ermənilərə münasibətdə qısa müddətli haqsızlıqlar olsa da, *Ermənistan`ı Rusiya yaratdı* demək lazımdır. Məhz Rusiya İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazilərinə *Армянская область*, yəni, *Erməni vilayəti* adı verdi, oranın erməniləşdirilməsi siyasətini yürütdü, sonra *İrəvan quberniyası* adı verdiyi yer gələcək erməni dövlətçiliyinin, Ermənistan Respublikasının əsasını təşkil etdi. Ermənistan`ın Türkiyə`yə elan etdiyi ağılsız savaşda pis vəziyyətə düşən Ermənistan`ı Rusiya sovetləş-

dirmə yolu ilə bərpa etdi. Rusiya erməniləri ənənəvi olaraq müdafiə edib.

Amma, *Rusiya niyə ermənilər üçün o işi, ya bu işi görmədi* deyərək Rusiya'nı qınamaq səhv anlamaqdan irəli gəlir; birinci, Rusiya'nın öz dövlət maraqları var, bəzən bu maraq Ermənistan'ın istəyi ilə düz gəlməyə bilər, ikincisi, Rusiya heç də həmişə nə istəsə onu edə bilmir, Türkiyə ya İngiltərə ya digər güclərlə hesablaşmalı olur.

Qafqazda Rusiya amili həlledicidir. Rusiya'da vəziyyət dəyişdikcə Erməni- Azərbaycanlı münaqişəsi alovlanırdı. 1905-ci il, 1918-1821-ci illər, 1945-ci il, 1985-ci ildə başlanan Perestroyka, Rusiya'nın təşəbbüsü ilə SSRİ-nin dağılmasını yada salmaq kifayətdir.

Dağlıq Qarabağ problemi ilə bağlı yaradılmış beynəlxalq qurum – Minsk qrupu nə etdi? Demək olar ki, heç nə. 1994 il erməni-azərbaycan atəşkəs müqaviləsi Rusiya'nın köməyi ilə baş tutdu, 2016-cu il aprel atəşkəsi də onun sayəsində əldə edildi, 2-ci Qarabağ savaşının bitməsi onun birbaşa vasitəçiliyi ilə bağlıdır. Ermənistan Rusiya ilə həmişə yaxşı münasibətdə olubmu? Son zamanlar, sanki, Ermənistan'ın Rusiya'dan aralanmaq meylli müşahidə edilirdi. Ermənistan öz müttəfiqi Rusiya'nı Azərbaycan'a silah satmasına görə qınayırdı. Amma, Rusiya Ermənistan'a pulsuz və ya çox güzəştli şərtlərlə silah verir, yəni, kömək edirdi, Azərbaycan'a isə bazar qiymətinə satırdı. Bu səbəbdən, mümkündür ki, Azərbaycan Rusiya'dan daha keyfiyyətli, yəni, daha bahalı silah-sursat alırdı.

2-ci Qarabağ savaşından əvvəl bir çox Rusiya siyasətçi və jurnalistləri *Azərbaycan işğal olunmuş ərazilərini azad etmək üçün savaş başlasa, Rusiya müdaxilə etməyəcək, Rusiya qarışmayacaq* deyərək yazır, çıxış edirdilər. Rusiya doğrudan da qarışmadı, çünki, Azərbaycan Ermənistan'a hücum etməmişdi, beynəlxalq aləmin tanıdığı öz torpağında vuruşurdu, çünki Ermənistan'la iqtisadi-hərbi strateji müttəfiq olması ilə yanaşı, Rusiya'nın Azərbaycan'la da yaxın münasibəti vardı. Bir şeyi açıq demək lazımdır. Zənnimcə, Ermənistan ona edilən hücumu görə Rusiya'nın müdaxiləsini nəzərdə tutan Kollektiv Təhlükəsizlik Müqə-

viləsi Təşkilatının (ODKB - Организация Договора о Коллективной Безопасности) üzvü olmasaydı, 2-ci Qarabağ savaşında Azərbaycan tək işğal edilmiş bölgələr istiqamətində deyil, geniş Ermənistan sərhəddi boyu hücumla keçə bilərdi. Buna haqqı da vardı: sən mənim ərazimi işğal etmişən və geri çəkilmirsən, mən də sənə ərazinə müdaxilə edirəm, sən geri çəkilsən, mən də müdaxiləni dayandırırım.

* * *

Sülhə gəlməyə daha nə, daha kim mane olur? Türkiyə? Türkiyə ilə ermənilərin və Ermənistan`ın gərgin münasibətdə olması anlaşılındır. Amma, nə etməli? Əbədi düşmənçilik siyasəti Ermənistan`a bir fayda verirmi? Osmanlı dövründə faciələr baş verib. Bunu yuxarıda şərh etmişəm. Türklər də ermənilər bizə hücum etdilər, üsyan etdilər, Osmanlı vətəndaşı ola-ola niyə Rusiya`ya qoşuldular, vətənə xəyanət etdilər və s. sözlər deyirlər. Hər hansı böyük faciə, böyük qırğın, qınanmalıdır - bunu kim edib, bu kimin başına gəlib - bunlardan asılı olmayaraq. Unutmaq çətindir, amma, həyat davam edir, bu gün, indi keçmiş zamanla yaşamaq olmur.

Türkiyə`də yaşayan ermənilər öz həyatlarından çox razıdırlar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, zalım türk obrazını tək ermənilər yaratmayıb, “Missioner quruluşu və Britaniya təbliğatçıları təhlükəli və ya zərərsiz digər miflər kimi qalıcı bir Dəhşətli Türk Mifi`ni yaratdılar, bu inancların şüurunda elə həkk olundu ki, araşdırma və ya rəşional müzakirəyə ehtiyac duymadan qəbul edildi” Justin McCarthy bu yanlış obrazın yaranması və yaşamasının bir səbəbini də türkləri yaxından tanımaqda görür: “Türklərlə tanış olmamaq, şübhəsiz ki, mifi bəsləyirdi ... Türklərə qarşı önyarğının iyirmi birinci əsrdə, həm populyar mədəniyyətdə, həm də tarixlərdə və dərs kitablarında yaşaması heyrətləndiricidir ... Dərsliklər ... eyni nağılı söyləyirlər: xristianlar hər zaman günahsız, müsəlmanlar daima günahkardır.”²²³

---

²²³ McCarthy, J., 2010. *The Turk in America. The Creation of an Enduring Prejudice*. Salt Lake City: The University of Utah Press. s. 287 - 289.

Bu anti-türk fikirlərə Rusiya`da da rast gəlinir, rus və erməni əsilli şərhçilər rusları türk təhlükəsi ilə, Turanizmlə qorxudurlar. Türklər Qərb və erməni tarixçiliyində onlara qarşı yönəlmiş əsərləri tərcümə edib oxucu və mütəxəssislərə onlarla tanış olmaq imkanı verirlər. Düşünürəm ki, ermənilər və ruslar da Türk müəlliflərinin uyğun əsərlərini, eləcə də Qərb müəlliflərinin ənənəvi erməni və ya rus mövqeyi ilə düz gəlməyən bir sıra əsərləri rus və ya erməni dilinə tərcümə etsələr pis olmaz....

* * *

Daha nə, daha kim mane olur bizə, ermənilərə və azərbaycanlılara? Özümüz! Keçmişdəki ağrıları unutmaq çətin olsa da, özümüzə, öz içimizə qapanmayaq, zarafat etməyi, özümüzə lağ etməyi bacaraq. Hərbi cinayətləri özümüz araşdıraq. Keçmişdə olanları, Xocalını, indi baş verənləri... Azərbaycanlı bir neçə əsgərin erməni əsirlərlə rəftarı barədə Azərbaycan`da cinayət işi qaldırıldı...

Bəzi ermənilər deyirlər ki, azərbaycanlılarla bir yerdə yaşmaq mümkün deyil. Nə üçün? Azərbaycanlılarla ermənilər əsrlər boyu yan-yanaşı yaşamayıblarmı?! Mən bu barədə yuxarıda ətraflı söhbət açdım. Təəssüf ki, ermənilərlə dinc-yanaşı yaşamağa mümkün saymayan azərbaycanlılar da mövcuddur. Nə üçün gürcülərlə azərbaycanlılar, gürcülərlə türklər düşmən deyillər?! Azərbaycan`da Azərbaycan türkləri ilə yanaşı ləzgilər, ruslar, talışlar, avarlar, Mehseti (Axıska) türkləri, tatlar, müəyyən sayda ermənilər, gürcülər, kürdlər, ukraynalılar, yəhudilər, tatarlar, udilər, saxurlar, rutullar, xınalıq, qırız və digər Şahdağ xalqları, qaraçılar, avropalı və amerikalılar, hindli və pakistanlılar... bir yerdə, dostcasına yaşamırlarmı?! Özündən razı bəzi qatı anti-Azərbaycan ruhlu ermənilər ləzgi, talış və kürdləri Azərbaycan Respublikası əleyhinə təşkilatlandırmağa çalışır, onlara qardaşlıq əli uzadacaqlarını, yaxın gələcəkdə Azərbaycan`ı işğal edərkən müstəqil Talışistan və Ləzgis-tan yaradılması üçün birgə çalışacaqlarını vəd edirdilər. Amma, mən əminəm ki, Azərbaycan`da yaşayan azsaylı bütün xalqlar Azərbaycan`ı sevir, heç bir təxribata uymurlar. Əlbəttə hər xalqın içində bəzi sepa-

ratçı insanlar olur, onları saymıram, onların sayı da çüzdür, gücü də. Mən Azərbaycan`da milli azlıq sayılanların hüququna hökumətin daha da həssas yanaşmasını istəyirəm. Onlara öz dillərini, mədəniyyətlərini inkişaf etdirməyə hər cür şərait yaratmaq lazımdır.

Ermənistan Azərbaycan`ın, Azərbaycan da öz növbəsində Ermənistan Respublikası`nın ərazi bütövlüyünü tanısin və Azərbaycan Qarabağ ermənilərinin təhlükəsizliyinə və özünüifadə, yerli özünüidarə sisteminə, təhsil və mədəniyyətin inkişafına, mədəni irsin qorunması kimi məsələlərə təminat versin. Azərbaycan heç bir ölkənin kiçik qardaşı və ya peyki, satelliti deyil. Türkiyə ilə Azərbaycan arasında qardaşlıq var. Azərbaycan öz düşünülmüş siyasəti ilə İran və Türkiyə`nin, Türkiyə və İsrail`in, Türkiyə və Ermənistan`ın bir-biri ilə münasibətini yaxşılaşdırmağa cəhd edə bilər və cəhd etsə yaxşıdır.

* * *

Dağlıq Qarabağ erməniləri Azərbaycan vətəndaşı olmaqla nə qazanır, nə itirirlər? Nə itirəcəklərini bilmirəm. Qazanacaqları aydındır. Öz vətəni saydıqları Qarabağda rahat yaşayacaqlar. Sosial təminatları Ermənistan`dakından daha yaxşı və Azərbaycan`dan ayrılmağa cəhd edən separatçı təşkilatın verdiyindən qat-qat daha yaxşı olacaq. Daha asan və daha gəlirli iş tapa biləcəklər; işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası üçün çox işçiyə ehtiyac olacaq.

Qeyd. İşğaldan azad olunan şəhər və kəndlərin tam dağıdılmış dəhşətli vəziyyəti xalqı sarsıtdı. EuroNews televiziya proqramı Ağdam şəhərinin qalıqlarını “Qafqazın Hiroşiması” adlandırdı.

Beynəlxalq təşkilatların verdiyi məlumat əsasında həyat səviyyəsini müəyyən edən bir neçə mühüm göstərici üzrə üç Cənubi Qafqaz respublikasını müqayisə edirəm (məlumatlar bu yazı üzərində işlədiyim vaxta aiddir):

1.Kasıbçılıq. 2018-ci ilə aid məlumata görə kasıblar Azərbaycan əhəlisinin 5.1%-ni təşkil edirlər, Gürcüstan`da - 20.1%, Ermənistan`da - 23.5%.

2.İşsizlik. 2020-ci ilə aid məlumat əsasən Azərbaycan əhalisinin işsiz qalanı 6% -dir, Gürcüstan`da – 11.5%, Ermənistan`da – 18.9%.

3.Benzinin qiyməti (Oktan - 95) - hansı ki, tez-tez dəyişir. Hazırda Azərbaycan`da bir litr yüksək oktanlı benzinin qiyməti - \$ 0.47, Gürcüstan`da - \$ 0.90, Ermənistan`da - \$ 0.92.

4.Yolların keyfiyyəti (1 bal ən aşağı, 7 bal ən yuxarı olmaqla). 2019-cu ilə aid məlumat belədir: Azərbaycan 5.2 balla dünyada 24-cü yerdədir (İngiltərə, Belçika, İtaliya, Avstraliya, İsrail, Yunanıstan, Türkiyə, Rusiya kimi ölkələrdən qabaqda!), Keçmiş Sovet ölkələri arasında birincidir!. Gürcüstan 3.8 balla dünyada 117-ci yerdə, Ermənistan 3.6 balla dünyada 92-ci yerdədir.

5.Ümumdaxili məhsul alıcılıq qabiliyyəti pariteti (ÜDM AQP)– bu vacib iqtisadi göstərici üzrə Azərbaycan Respublikası \$ 147 milyardla dünyada 74-cü, Gürcüstan \$ 56 milyardla 103-cü, Ermənistan isə \$ 41 milyardla 114-cü yerdədir. Göründüyü kimi, Ermənistan ÜDM AQP-i Azərbaycan ÜDM AQP-nin ancaq 28%-ni, Gürcüstan və Ermənistan ÜDM AQP-ləri birlikdə isə Azərbaycan ÜDM AQP-nin ancaq 66%-ni təşkil edir. Bu, Azərbaycan`ın böyük yatırımlar etməsinə, böyük layihələr üzərində işləməsinə, o cümlədən, işğaldan azad olunmuş torpaqların bərpasına imkan verir. Öz növbəsində, bu ərazilərdə yaşayışın bərpa edilməsi ÜDM-un daha da artmasını təmin edəcək.

6.Xoşbəxtlik indeksi. Azərbaycan 89-cu, Gürcüstan 117-ci, Ermənistan 116-cı yerdədir. Zənnimcə, indi Azərbaycanın indeksi yaxşılığa, Ermənistanınkı pisliliyə doğru dəyişməsinə duymaq çətin iş deyil.

Azərbaycan və erməni xalqları yanaşı, qonşuluqda yaşamağa məhkumdurlar, tarix belə buyurub. Onlara məhkum kimi deyil, gediş-gəlişi olan xoş qonşu kimi yaşamağı arzu edirəm.

Son.

Ədəbiyyat

- Abovyan, X. A., 1939. *Раны Армении*. Yerevan. s. 80-81, 106, 102, 103, 113, 173.
- Ağaoğlu, Ə., 2019. *Şuşa, Peterburq və Paris xatirələri. Atatürkə iki məktub*. Ed. Əhməd D., Bakı: Çapər Yayınları. s. 27-28, 36.
- Altstadt, A. L., 1992. *The Azerbaijani Turks. Power and Identity under Russian Rule*. California. Hoover Institution Press: Stanford University. s. 102.
- Anderson, A. B, və Silver, D. B, 1996. *Population Redistribution, and the Ethnic Balance in Transcaucasia*. Bax: Suny. R. G. Transcaucasia, Nationalism, and Social Change. Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia. Ed. Suny. R. G. Ann Arbor: The University of Michigan Press, s. 488.
- Arev*. 1916. 20 yanvar, № 27.
- Arev*. 1916. 6 fevral, № 27. Bax: Tarverdiyeva. K. s. 48-51.
- Armenian Genocide Resource Center. 3668. *Would the Armenian Terrorist Monté Melkonian Be A Hero?* 2.8.18. <https://armenians-1915.blogspot.com/2018/08/>
- Arveladze, B., 2002. *Armenian or Georgian Churches in Georgia?! Bakı: Khazar University Press. Rusca: Арвеладзе, Б., 1996. Армянские или грузинские церкви в Грузии?! Tiflis: Gürcüstan Texniki Universiteti.*
- Aznavour, C., 2001. *Le Temps des Avants*. Bax: Eryılmaz, D., *Charles Aznavour's Book Entitled D'une Porte L'autre (From One Door to the Next): Historical Facts and Turkish-Armenian Relations*. Review of Armenian Studies. No. 24, s. 185.
- Aznavour, C., 2011. *D'Une Porte l'Autre*. Ed. Don Quichotte. s. 114. Bax: Reveiw of Armenian Studies. s. 192.
- Balayan. Z., 2013. *Письмо Владимиру Путину "Нет проблемы Карабаха - есть проблема России"*, Moskva. 14 oktyabr. Bax: <https://regnum.ru/news/polit/1719610.html>.

- Benzing, J., 1986. *Vax: Zərubbjəna tюрkologiya. Vypusk I. Drevnie Tюрkские языки и литературы.* Moskva: Nauka. s. 13.
- Bodenstedt, F., 1849. *Die Völker des Kaukasus und ihre Freiheitskämpfe gegen die Russen.* Frankfurt:Frankfurt am Main; Lizius. s.122-147.
- Bodenstedt, F., 1850. *Tausend und ein Tag im Orient.* Berlin: Verlag der Königlichen Geheimen Ober-Hofbuchdruckerei. Fəsil 14. s. 267-279, 250-251.
- Bournoutian, G., 1983. *The Ethnic Composition and Socio- Economic Condition of Eastern Armenia in the First Half of the Nineteenth Century.* Bax: Transcaucasia: Nationalism and Social Change. Ed. Suny, R. G., Ann Arbor: University of Michigan Press. s. 69-72, 77-79.
- Bowern, C. və Evans, B., 2015. *The Routledge Handbook of Historical Linguistics.* London: Routledge, s. 161–189.
- Çəmənzəminli, Y.V., 2005. “*Həyatımın 20 ili*” Əsərləri. 3 cildə, 3-cü cild. Bakı: Avrasiya Press.
- Charles, R., 2010. *Religiosity in Armenia, Georgia and Azerbaijan. Caucasus Analytical Digest.* No. 20, 11 oktyabr.
- Darbni, A., 1969. *Cəfər Cabbarlı haqqında xatirələr.* ed. Abasov, Ş., Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. s. 167-169.
- Əsəd, M., 2005. *Şərqdə neft və qan.* Bakı:Nurlan. s. 247.
- Gauin, M., 2011. *After All, Who Remembers the Armenian Victims of the Armenian Terrorism?* Bax: <<https://armeniansa1915.blogspot.com/2011/06/3290-after-all-who-remembers-armenian.html>>
- George, T. K., 1827. *Personal Narrative of Travels, in Babylonia, Assyria, Media, and Scythia.* London. s. 166, 172, 177, 184, 185, 203.
- Gunter, M. M., 2011. *Armenian History and the Question of Genocide.* New York: Palgrave Macmillan. s. 7, 68, 69-70, 78, 83.
- Hacıbəyov, Ü., 1985. *Seçilmiş əsərləri.* Bakı: Yazıçı. Bakı, s. 184. 434-435.
- Hadjibeyli, Djeyhoun Bey., 1933. *Le Dialecte Et Le Folk-Lore Du Karabagh (Azerbaidjan Du Caucase).* *Journal Asiatique*, CCXII. Paris.
- Haqverdiyev, Ə., 2005. *Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, 1-ci cild.* Bakı: Lider.
- Harac.* 1906, 26 yanvar. № 9. Bax: Tarverdiyeva, K. s. 169-170.
- Həsənlı, C., 2011. *Территориальные претензии Армении к Азербайджану и Грузии. Депортация азербайджанцев из Армении.* Regnum İnformasiya Agentliyi. Bax: <Подробности: <https://regnum.ru/news/polit/1433956.html>>
- Həsənlı, C., 2012. *Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti.1920-1939.* Bakı: Adiloğlu. s. 292-295.
- Hyland, F. P., 1991. *Armenian Terrorism: The Past, the Present, the Prospects.* Boulder: Westview Press. s. 19, 31, 32, 33, 43-44, 63-64, 92-225.
- İsaxanlı, H., 2019. *Friedrich Bodenstedt on the Ethnic and Cultural Diversity of Caucasus. In the “A Long-term History of Cross-cultural Transfers in the Caucasus.* Editors: Espagne, M., İsaxanlı, H., Mustafayev, S., Bakı: Khazar University Press. s. 287-314.

- İsaxanlı, H., 2019. *Les écrits de Friedrich Bodenstedt sur le Caucase. Un regard sur la diversité ethnique et culturelle de la région*. Ed. Espagne, M., Isaxanlı, H., Mustafayev, S., La Montagne Des Langues et des Peuples. Imbrications et transferts dans l'espace du Caucase. Paris:Éditions Demopolis, s. 377-407.
- İsmayılov, E., 2012. *Степан Шаумян – обреченный на забвение. Портрет “легендарного коммунара” без ретуши*. Bakı: Şərq-Qərb.
- Kaçaznuni, H., 1927. *Дашнакцутюн больше нечего делать!*. Tbilisi: Zakkniqa. s. 10, 11, 12, 14, 15, 17, 20, 33, 37, 38, 39, 43, 44, 45, 55, 60, 62, 63, 64, 65, 68, 73, 75, 76, 77, 79-80, 81.
- Kazemzadeh, F., 1981. *The Struggle for Transcaucasia. 1917-1921*. New York: Hyperion Press. s. 19.
- Köprülü, M. F., 2004. *Edebiyat Araştırmaları 2*. Ankara: Akçağ, s. 26.
- Korkodyan, Z., 1932. *The Population of Soviet Armenia in 1831-1931*. Yerevan.
- Lewy, G., 2005. *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey: A Disputed Genocide*. Salt Lake City: University of Utah Press. s. 135, 253.
- Libaridian, G. J., *Revolution and Liberation in the 1892 and 1907. Programs of the Dashnaktsutiun*. Bax: Suny, R.G., 1996. Transcaucasia, Nationalism, and Social Change. Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia. Ed. Ronald G. S. Ann Arbor: The University of Michigan Press. s. 177.
- Libaridian, G.J., 1999. *The Challenge of Statehood. Armenian Political Thinking since Independence*. Watertown: Blue Crane Books. s. 110, 114, 113, 141, 154, 157, 162.
- Libaridian, J. G., 2001. *Ermenilərin Devletleşme Sınavı. Bağımsızlıktan Bugüne Ermeni Siyasi Düşüncüsü*. İstanbul: İletişim.
- McCarthy, J., 1995. *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922*. Princeton: Darwin Press. Chapter 8, Table - 30.
- McCarthy, J., 2010. *The Turk in America. The Creation of an Enduring Prejudice*. Salt Lake City: The University of Utah Press. s. 108, 287 - 289.
- Məmmədquluzadə, C., 1984. *Əsərləri. 6 cildə. 2-ci cild*. Bakı: Azərənəşr. s. 101-107.
- Məmmədquluzadə, C., 1984. *Əsərləri. 6 cildə. 3-cü cild*. Bakı: Azərənəşr. 33, 37-39, 53, 126, 233.
- Meranqulyan, A. A., və Meranqulyan, A. A. 2010. *Музыка Русской Цивилизации на Кавказе и Персии*. Moskva: Armen Meranqulyan Opera. Bax:http://www.armenmerangulianopera.ru/pages/main/vertical_menu/sasha/index.shtml
- Molla Nəsrəddin Lətifələri, 1965. Bakı. s. 92.
- Mostashari, F., 2006. *On the Religious Frontier. Tsarist Russia and Islam in the Caucasus*. London - New York: I. B. Taurus. s. 39, 41, 42, 43-44.
- Mşak. 1873. Şuşadan məktub. 13 sentyabr, № 35. Tiflis. Bax: Tarverdiyeva, K., s. 59-60.
- Mşak. 1898. 16 dekabr, № 230. Tiflis. Bax: Tarverdiyeva, K. s. 21-22.
- Mşak. 1901. № 15. Bax: Tarverdiyeva, K., s. 72.

- Mşak*. 1908. Şuşadan. 1908, 15 yanvar, № 20. Bax: Tarverdiyeva. K., s.172.
- Nalbadyan, M. L., 1940. *Полное Собрание Сочинений*, 3. Yerevan. s.183-184.
- Nersesov, M. Y., 2006. *Qarabağnamələr. İkinci kitab*. Ed. Fərzəliyev, A. Bakı: Şərq-Qərb. s. 15, 21.
- New time. 2017. *Из записных книжек Аветика Исаакяна*. Bax: <<http://national-idea.am/articles.php?id=323&l=R>>
- Ordubadi, M. S., 1911. *Qanlı sənələr*. Bakı: Səda. s. 84-94.
- Papazyan, K. S., 1934. *Patriotism Perverted: A Discussion of the Deeds and the Misdeeds of the Armenian Revolutionary Federation, the So-Called Dashnagtzoutune*. Boston: Baïkar Press, s. 18, 39, 43-44, 52, 67, 68-73.
- Papazyan, V., 1896. *Murç*. Qafqaz türklərinin ədəbiyyatı haqqında bir neçə söz. № 6. Tiflis. Bax: Tarverdiyeva, K., s. 67-69.
- Patkanyan, R., *Армянская кровь*. Tərcümə: Veselovski, Y. A, 1907.
- Patkanyan, R., *Протест против Европы*. Tərcümə: Şukulyov, F. S, 1904.
- Perry, R. J., *Persian during the Safavid Period*. Bax: *Safavid Persia: The History and Politics of an Islamic Society*. Ed. Melville, C., London-New York: I.B. Tauris; St. Martin's Press, s. 278.
- Qasımzadə, H., 1971. *Aleksandr Şirvanzadə*. Bakı: Gənclik. s. 39, 41, 70-78, 84-85, 86, 88, 89.
- Qaydz*. 1908. 20-ci əsrdə. 30 dekabr. № 91. Bax: Tarverdiyeva. K. s. 174.
- Rusiya dövlət sosial-siyasi tarixi arxiv. f. 5. op. 1, d. 1222. Bax: Гасанлы, Д., 2011. *Русская революция и Азербайджан. Трудный путь к независимости 1917-1920*. Москва: Flinta. s. 413.
- Sabir, M. A., 1905. *Həyat*. Müsəlman və erməni vətəndaşlarımıza. 1 iyul. № 19.
- Sadiq, M., 1919. *Azərbaycan qəzeti*. № 210, 24 həziran.
- Şavrov, N., 1879, *Кавказский календарь*. Tiflis: s. 7.
- Sayat Nova*. 1963. ed. Araslı, H., tərcümə Cəmil, Ə., Bakı: Azərneşr.s. 19.
- Shaffer, B., 2002. *Borders and Brethren: Iran and the Challenge of Azerbaijani Identity*. Cambridge: MIT Press.
- Şopen, İ. İ., 1852. *Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи*. Daha əvvəl: Камеральное описание (1829-1832) – Rusiya əhalisi üzrə xülasə. Sankt-Peterburq.
- Suny, R. G., *On the Road to Independence: Cultural Cohesion and Ethnic Revival in a Multinational Society*. Bax: Suny, R.G., *Transcaucasia, Nationalism, and Social Change. Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia*. 1996. Ed. Suny, R.G. Ann Arbor: The University of Michigan Press. s. 113, 377.
- Suny, R. G., 1972. *The Baku Commune. 1917-1918*. Princeton: Princeton University Press.
- Surhandağ*. 1909, 6 dekabr, № 39. Bax: Tarverdiyeva. K. s. 33-34.
- Surhandağ*. Atrpet. 1909, 5 dekabr. № 24. Bax: Tarverdiyeva. K. s. 175-176.
- Tarverdiyeva, K., 1985. *Azərbaycan mədəniyyəti erməni dövrü mətbuatında. (1850-1920)*. Bakı: Yazıçı. s. 35.

- Ter Minassian, A., 1996. *Nationalism and Socialism in the Armenian Revolutionary Movement (1887-1912)*. Bax: Suny, R. G, Transcaucasia, Nationalism, and Social Change. Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia. Ed. Suny. R.G. Ann Arbor:nThe University of Michigan Press, s. 146.
- Ter-Petrosyan, L., Война или мир? Время призадуматься. “Республика Армения” 1997. 5 noyabr. № 209 və “Независимая газета” 1997. 5 noyabr.
- Valéry, P., 1931. *Regards sur le monde actuel*. Paris Librairie Stock, Delamain et Boutelleau. Bax: *History and Politics*.1962. New York: Bollingen.
- Vurğun, S., 1936. *26-lar*.
- Vurğun, S., 1960. *Əsərləri. Birinci cild*. Bakı: Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı. s. 227-228, 318.
- Waal, T., 2003. *Black Garden: Armenia and Azerbaijan through Peace and War*. New York: University Press. s. 142-143, 172-173.
- Waal, T., 2010. *The Caucasus. An Introduction*. Oxford: Oxford University Press. s. 107.
- Woods, J. E., 1976. *The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire, A Study in 15th/9th Century Turko-Iranian Politics*. Minneapolis: Bibliotheca Islamica.
- Yerevanlı, Ə., 1968. *Azer-erməni ədəbi əlaqələri. Qədim dövrlərdən XVIII əsrin sonuna qədər*. Yerevan. s. 125-127, 264-265.
- Ziya İnformasiya Mərkəzi, 2021. *Sayat Novanın Azərbaycan dilində yazdığı şeirlər*. Bax: <[http:// zim.az/edebi-elaqeler/2305-sayat-novann-azrbaycan-dilind-yazd-eirlrlr.html](http://zim.az/edebi-elaqeler/2305-sayat-novann-azrbaycan-dilind-yazd-eirlrlr.html)>
- 2 апреля 1945г, Из стенограммы совещания у тов. М.Д. Багирова «О положении в Азербайджанском педагогическом Институте. Bax: *На имя Багирова За подписью Багирова*. ed. Qurban, T., 2016. Bakı: Ol Nəşriyyat Evi. s 189.
- Балаев. А., 2018. *Патриарх тюркизма Ахмед Бек Агаев*. Baku: TEAS Press. s. 191-193, 195
- Дьяконов, И. М., 1995. Книга воспоминаний. Sankt-Peterburq: Европейский дом. s.732.
Bax:<http://unipersona.srcc.msu.ru/site/authors/djakonov/posl_gl.htm>
- Еремеев, Д. Е. 1971. *Этногенез турок*. Moskva: Nauka. s. 55
- Есенин, С., 1999. *Из письма к Г. Бениславской, 8 апреля 1925 г. Полное собрание сочинений: (в 7 томах)*, ed: Prokuşev, Y. L., Moskva: Nauka-Qolos. s. 210.
- Иманов. В., 2008. *Trend news agency*. Муслим Магомаев и Арно Бабаджанян: дружба азербайджанца и армянина. Bakı.
- Иоаннисян, А.Р., 1947. *Россия и армянское освободительное движение XVIII столетия*. Yerevan: Dövlət Universitetinin Nəşriyyatı. doc. № 22, s. 236, dok. № 24, 23.
- Казем-Бек, М., 1985. *Избранные произведения*. Bakı: Elm. s. 234.
- Климович. Л. И. 1986. *Книга о Коране, его происхождении и мифологии. Глава II*. Moskva: Siyasi Ədəbiyyat Nəşriyyatı.

- Налбандян, В. С., 1982. *Певец человека и любви*. Leningrad: Sovetskiy pisatel. s. 7, 8, 25.
- Окладников, А. П., 1968. *История Сибири в пяти томах. Том первый. Древняя Сибирь*. Leningrad: Nauka. s. 269.
- Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главнокомандующего в Грузии Ермолова*. 1866. Tbilisi.
- Первая всеобщая перепись населения российской империи - 28-го января 1897 года*. Sankt-Peterburq.
- Рустамова-Тогиди, С., 2009. *Март 1918 г. Баку. Азербайджанские погромы в документах*. 2. Рустамова-Тогиди, С., 2013. *Шемаха. Март-июль 1918 г. Азербайджанские погромы в документах. Том I. Город Шемаха. Баку*. 3. Рустамова-Тогиди, С., 2010. *Куба. Апрель-май 1918 г. Мусульманские погромы в документах*.
- Салех бек. 1994. *Армянство*. Вакі: Elm, s. 294.
- ЦК ВКП (б) Товарищу Маленкову, 10 декабра 1945 г. См. «На имя Багирова За подписью Багирова. 1945. 10 dekabr. Вах: *На имя Багирова За подписью Багирова*. ed. Qurban, T., 2016. Вакі: Ol Nəşriyyat Evi. s. 211-214.
- Цуциев, А., 2006. *Атлас этнополитической истории Кавказа, 1774-2004*. Moskva: Avropa Nəşriyyatı. s. 16, 26.
- Шагинян, М., 1946. *Советское Закавказье*. Moskva-Leningrad: Dövlət Ədəbiyyat Nəşriyyatı. s. 17-18, 52, 53, 54, 213, 242, 246, 252.
- Шнирельман, В.А., 2003. *Войны памяти. Мифы, идентичность и политика в Закавказье*. Moskva: Akademkniqa. 47, 99-100, 228, 237, 242-243, 252.

İndeks

- Abbasov, Əşrəf, 17, 25
Abbasov, Əyyub, 56
Abdullayev, İslam, 21
Abdullayev, Qasım, 21
Abdülhamit II, 131
Abxaziya, 113, 118
Abovyan, Xaçatur, 71, 72, 228
ABŞ, 66, 67, 85, 97, 132, 166, 177,
178, 181, 189, 190, 191, 192, 196,
198, 199, 208, 209, 211, 212, 221
Acariya, 159
Adana, 105
Adıgözəlov, Vasif, 27
Adıgözəlov, Zülfü, 21, 27
Afina, 164
Ağabəyim ağa, 35
Ağaoğlu, Əhməd bəy, 33, 38, 39, 83,
137, 138, 228
Ağayan, Qazaros, 84
Ağayev, Həsən bəy, 162
Ağazadə, Fərhad, 38
Ağcabədi, 26
Ağdam, 26, 31, 145, 165, 226
Ağlağan dağı, 45
Axundov, Fuad, 191, 196
Axundov, Mirzə Fətəli, 31, 58
Axundov, Süleyman Sani, 26, 36
Aqanbekyan, Abel, 173
Almaniya, 85, 97, 166, 173
Altstadt, Audrey, 146, 228
Anadolu, 93
Ananyan, Vaxtanq, 81
Anderson, Barbara, 169, 228
Andronik, 57, 157
Ani, 105, 106, 200
Ankara, 147, 216
Ararat, 56, 122, 180
Araz, 56, 98, 105, 109, 117, 169, 171
Ardahan, 142, 166, 180
Argentina, 97
Arutinov, Qriqori, 166, 167
Arveladze, Bondo, 110, 228
Aşiq Pəri, 73
Atatürk, Mustafə Kemal, 85, 202
Attila, 98
Avstraliya, 227
Avstriya, 129
Azərbaycan, 8, 9, 10, 12, 14, 20, 21,
23, 25, 31, 36, 37, 39, 40, 42, 43,
47, 50, 51, 54, 55, 56, 58, 61, 62,
64, 66, 69, 70, 71, 73, 74, 75, 77,
78, 79, 80, 81, 82, 83, 86, 91, 92,
93, 94, 95, 96, 97, 99, 100, 101,
102, 103, 104, 106, 107, 109, 110,
111, 112, 113, 114, 115, 120, 140,
141, 142, 143, 144, 145, 146, 147,
149, 153, 158, 159, 161, 162, 165,
167, 168, 169, 170, 171, 172, 174,
175, 176, 177, 178, 179, 180, 181,
182, 183, 184, 185, 186, 189, 190,
192, 193, 195, 196, 198, 199, 201,
202, 203, 204, 205, 207, 208, 209,
210, 211, 213, 214, 216, 217, 218,
219, 221, 222, 223, 224, 225, 226,
227, 229, 231, 232
Aznavour, Charles, 134, 135, 228

Babacanyan, Arno, 79
 Babayev, Andrey, 55, 77
 Babayev, Arif, 14, 19, 26
 Bağdat, 93
 Bağirov, Adil, 212
 Bağirov, Mir Cəfər, 167, 168
 Bağirov, Zakir, 25
 Bakı, 27, 31, 33, 38, 39, 40, 48, 49, 52, 54, 56, 57, 58, 61, 62, 64, 65, 66, 67, 68, 70, 71, 73, 76, 77, 79, 80, 82, 83, 93, 95, 110, 112, 115, 117, 118, 121, 125, 126, 136, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 149, 157, 167, 168, 176, 192, 195, 198, 202, 210, 228, 229, 230, 231, 232, 233
 Balakən, 168
 Balayan, Zori, 171, 172, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 228
 Başkeçid (Dmanisi), 46
 Batman, 128
 Bayazid, 130
 Behbudov, Məcid, 21, 27, 75
 Behbudov, Rəşid, 27, 77, 78
 Belçika, 227
 Benzing, Johannes, 98, 229
 Berlin, 162
 Beyrut, 163, 190
 Bədəlbəyli, Bədəl bəy, 27
 Bədəlbəyli, Əfrasiyab, 27
 Bədəlbəyli, Fərhad, 27
 Bədəlbəyli, Şəmsi, 25, 27
 Bərdə, 109
 Birləşmiş Krallıq, 97
 Bitlis, 180
 Bodenstedt, Friedrich, 49, 50, 71, 124, 229, 230
 Borçalı, 44, 168
 Boston, 190
 Bournoutian, George, 121, 124, 229
 Böyük Britaniya, 129, 166, 199
 Braziliya, 97
 Breisach, Ernst, 90
 Brzezinski, Zbigniew, 132
 Buxarest, 149
 Bush, George, 199
 Buynaksk, 74
 Bülbül, 21, 27
 Bülbüloğlu, Polad, 27
 Cabbarlı, Cəfər, 55, 71, 76, 77, 215, 218, 229
 Cahangirov, Cahangir, 17
 Camharyan, İsaq, 160
 Car-Balakən, 113
 Cavax, 85, 180
 Cavaxeti, 148, 173, 180
 Cavanaugh, Carey, 189, 190, 192, 196
 Cavanşir, Behbud xan, 162
Cenevrə, 85, 129
 Cənubi Afrika Respublikası, 97
 Charles, Robia, 221, 229
 Cıdır düzü, 17, 34, 38, 214
 Collingwood, Robin George, 90
 Currie, Philip, 130
 Çardaxlı kəndi, 205
 Çeçen-İnquşda, 9
 Çəmənəzəminli, Yusif Vəzir, 37, 38, 229
 Çin, 97, 98, 99, 166, 172, 173
 Çuxaciyan, Tıqran, 65
 Dağıstan, 9, 97
 Darbni, Arşavir, 77, 229
Dəli dağ, 45
 Dərbənd, 106, 113, 115, 124, 168
 Dilcan dərəsi, 42
 Diyarbakir, 130, 180
 Doerfer, Gerhard, 100
Dolama yolu, 43, 44
 Dresden, 107
 Dvin, 106
 Dyakonov, İgor, 104, 105
 Elba, 43
 Elçibəy, Əbülfəz, 181
 Eldar, 43
 Elisavetpol, 118
 Elza, 43
 Erivan, 50, 122, 128

Ermənistan, 8, 9, 10, 42, 43, 66, 78,
 97, 104, 105, 106, 114, 116, 125,
 127, 128, 131, 134, 140, 141, 142,
 147, 148, 149, 151, 152, 153, 154,
 156, 157, 158, 159, 162, 166, 167,
 168, 169, 171, 172, 173, 174, 177,
 178, 179, 180, 181, 184, 185, 186,
 189, 191, 192, 193, 195, 196, 198,
 199, 200, 202, 203, 204, 207, 208,
 209, 213, 214, 216, 218, 221, 222,
 223, 224, 226, 227
 Erzurum, 128, 129, 130, 150, 180
 Əbu-l-Üla əl-Müərri, 90
 Əhmədov, Mobil, 17
 Ələkbərova, Şövkət, 14, 17
 Ələsgərov, Süleyman, 25
 Əliqulu xan, 72
 Əliyev, Əbülfət, 21
 Əliyev, Heydər, 181, 189, 195, 196,
 211
 Əliyev, İlham, 181, 182, 213, 216,
 217, 218
 Əliyev, Rafiq, 14, 26
 Əmirov, Fikrət, 27, 78
 Əmirov, Məşədi Cəmil, 21, 27
 Ənuşirvan, Xosrov, 98
 Ərdəbil, 92, 113
 Əsəd Bəy, Məhəmməd, 142
 Əsədov, Fərda, 199
 Əskəran, 174
 Əzizbəyov rayonu, 168
 Fərzəliyev, Məşədi Məmməd, 21
 Fətəli xan Qubalı, 113
 Fətəli şah Qacar, 35
 Florence, 23
 Florida, 189, 195
 Fransa, 66, 85, 97, 129, 132, 147,
 163, 164, 178
 Füzuli, 26
 Füzuli, Məhəmməd, 99, 101, 217
 Gauin, Maxime, 161, 229
 George, Keppel, 117
 Gəncə, 27, 31, 74, 93, 102, 112, 114,
 118, 121, 126, 141, 142, 143, 205
 Gəncəli, Novruz, 220
 Gəncəvi, Nizami, 75
 Gunter, Michael, 129, 132, 229
 Gümrü, 142
 Gürcüstan, 12, 42, 66, 70, 97, 106,
 118, 141, 147, 148, 158, 159, 166,
 168, 170, 172, 175, 179, 180, 198,
 203, 204, 221, 226, 227
 Hacıbəyli, Ceyhun, 39
 Hacıbəyov, Soltan, 25
 Hacıbəyov, Üzeyir, 25, 51, 64, 65,
 66, 67, 68, 76, 77, 218
 Hacıbəyov, Zülfüqar, 25, 26
 Hakobyan, Hakob, 164
 Haqverdiyev, Əbdürrəhim bəy, 36,
 56, 57, 229
 Harput, 180
 Hasan, Uzun, 101
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, 90
 Həqiqi, Cahan şah, 101
 Hələb, 70
 Həmədan, 70
 Həsən xan, 72
 Həsənli, Cəmil, 147, 181, 229
 Həştərxan, 117
 Hill, Fiona, 199, 200
 Hindistan, 66, 122
 Hovanesyan, Hovanes/ Kaçaznuni,
 140, 141, 149, 150, 152, 153, 154,
 157, 158, 159, 209, 230
 Hüseyin xan, Sərdar, 72
 Hüseyinov, Rauf, 196, 197
 Hüsü, Hacı, 20, 23
 Hyland, Francis, 131, 132, 163, 164,
 229
 Xaçaturyan, Aram, 79
 Xaçmaz, 141
 Xanlarova, Zeynəb, 55, 56, 78, 220
 Xarrat Qulu, 23
 Xətai, Şah İsmayıl, 99, 101
 Xəzər dənizi, 202
 Xocalı, 177, 211
 Xoy, 92, 113, 116, 122
 Xoyski, Fətəli Xan, 162

İbrahimxəlil xan, 34, 35, 113, 115,
 119, 120
 İbrahimov, Mənsüm, 26
 İlisu, 113
 İlməzli, 43
 İmeretiya, 113
 İngiltərə, 227
 İoannisyan, Abqar, 118, 119, 120
 İraq, 101
 İran, 51, 66, 75, 92, 93, 94, 95, 96,
 97, 102, 103, 106, 109, 111, 112,
 113, 114, 115, 116, 120, 121, 122,
 124, 126, 128, 163, 180, 181, 190,
 192, 204, 205, 222, 226
 İrəvan, 52, 65, 112, 114, 115, 116,
 118, 121, 123, 124, 126, 141, 222
 İsa bulağı, 13, 17
 İsaakyan, Avetik, 85, 86
 İsaxanlı, Hamlet, 49, 90, 195, 212,
 229
 İsayev, Ramin, 196
 İsmayılov, Eldar, 144, 145, 230
 İspaniya, 66
 İsrail, 97, 226, 227
 İstanbul, 58, 60, 128, 130, 162, 187,
 230
 İsveçrə, 97, 158
 İtaliya, 66, 129, 147, 227
 İzmir, 58
 Kabardin-Balkar, 9
 Kapamacıyan, Bedros, 160
 Kara Murza, Kristapor/ Qara Mirzə,
 65
 Kars, 142, 166
 Kartli-Kaxeti, 113
 Kazan, 33, 93
 Kazım bəy, Mirzə, 92, 93
 Kazımzadə, Firuz, 138
 Keçəçioğlu, Məmməd, 21
 Keppel, George, 117, 118
 Key West, 189, 190, 191, 192
 Kəminə, Fatma xanım, 36
 Kərimov, Lətif, 30
 Kərimova, Flora, 17
 Kəsəvi, Əhməd, 94
 Koçaryan, Robert, 173, 186, 189
 Korkodyan, Zaven, 126, 230
 Kosalı, 42
 Köçərli, Fəridun bəy, 38
 Köprülü, Fuat, 93, 230
 Krasnodar, 9
 Kutaisi, 118
 Kür, 56, 98, 105, 109, 117, 169
 Kyoto, 23
 Qacar, Sürəyya, 25, 78
 Qaçaq İsaخان, 43, 44
 Qafqaz, 9, 10, 31, 39, 42, 49, 60, 68,
 69, 75, 84, 91, 92, 93, 94, 98, 99,
 102, 103, 104, 105, 107, 109, 110,
 111, 112, 116, 118, 121, 122, 124,
 125, 126, 128, 137, 139, 140, 141,
 147, 149, 158, 190, 199, 202, 204,
 222, 226, 231
 Qahirə, 60
 Qax, 168
 Qarabağ, 8, 9, 10, 12, 14, 17, 18, 19,
 20, 23, 26, 29, 30, 31, 34, 35, 36,
 37, 39, 40, 41, 46, 55, 72, 74, 77,
 79, 85, 93, 109, 110, 112, 114,
 115, 116, 117, 118, 121, 122, 123,
 125, 133, 141, 145, 146, 147, 152,
 154, 158, 165, 166, 167, 168, 171,
 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178,
 179, 180, 181, 184, 185, 186, 189,
 190, 191, 192, 193, 195, 198, 201,
 203, 205, 207, 208, 209, 210, 211,
 212, 213, 216, 217, 218, 221, 223,
 226
 Qarabağlar rayonu, 168
 Qarabağlı, Saleh bəy, 73
 Qaradağ, 113
 Qaraxaç, 42
 Qaraisəli, 43
 Qarayazı, 42, 44
 Qardabani, 42
 Qars, 105, 141, 147, 180, 186
 Qaryağdıoğlu, Cabbar, 21, 75
 Qasımkənd, 168

Qasımzadə, Həmid, 71, 80, 82, 231
 Qazax, 34, 42
 Qəbələ, 109
 Qədimova, Sara, 17, 26
 Qırxqız yaylağı, 17
 Qorbaçev, Mixail, 172, 173, 175
 Quba, 93, 112, 113, 115, 118, 141, 143, 157, 202
 Quliyev, Cavanşir, 78
 Quliyev, Ramiz, 26
 Quliyev, Vilayət, 26, 198
 Quriya, 113
 Laçın, 178, 191, 195
 Layard, Austen Henry, 128
 Lenin, İliç, 140, 146
 Leninqrad, 31, 40, 69, 98, 118, 125, 203, 233
 Lermontov, 31, 78
 Lewis, Bernard, 132
 Lənkəran, 29, 93, 141
 Libaridian, Gerard Jirair, 133, 138, 161, 187, 188, 190, 191, 192, 209, 230
 Liviya, 163
 London, 117
 Lord Salisbury, 128
Lori, 42, 43
Lorsovxoç, 43
 Los-Anjeles, 211
 Macarıstan, 129
 Madras, 58
 Mailyan, Anton, 67, 76
 Makedoniyalı Aleksandr, 216
 Maku, 92, 113
 Maqalyan, Setrak, 66, 67
 Maqomayev, Müslüm, 79
 Malenkov, Qriqori, 167
 Marağa, 92, 113, 116, 122
 Maraş, 127
 Massachusetts, 190
 McCarthy, Justin, 131, 133, 134, 224, 230
 Mehdiqulu xan, 31, 59, 120
 Mehmandarov, Səməd bəy, 29
 Mehri, 191
 Meqreliya, 113
 Melik- Hakopyan, Hakop/ Raffi, 154, 155
 Melkonyan, Monte, 163, 164, 177
 Mersin, 105
 Mesrop Maştots, 105
 Məcid, Rəşad, 26
 Mədətov, Mirzəcan, 73
 Məhəmməd Peyğəmbər, 221
 Məmmədquluzadə, Cəlil, 51, 52, 53, 54, 82
 Məmmədov, Xudu, 26
 Məmmədov, Mehdi, 25
 Məmmədov, Səxavət, 26
 Məmmədov, Vəli, 14
 Məmmədov, Yaqub, 14, 26
 Məşədi İsi, 21
 Michigan, 96, 121, 126, 127, 138, 169, 191, 228, 229, 230, 231, 232
 Mikoyan, Anastas, 146, 157
 Milan, 23
 Mirişli, Ramiz, 216
 Mirzə, Abbas, 122
 Misir, 66, 97
 Monqolustan, 98
Moskva, 20, 31, 76, 77, 95, 98, 106, 107, 118, 123, 125, 147, 157, 160, 168, 173, 175, 201, 203, 216, 228, 229, 230, 231, 232, 233
 Mostashari, Firouzeh, 122, 230
 Muxtarov, Murtuza, 64
 Müren, Zeki, 45
 Nadir şah, 74, 102, 111
 Naxçıvan, 102, 112, 114, 115, 116, 118, 121, 122, 123, 124, 142, 147, 148, 155, 158, 171, 173, 179, 180, 191, 195, 201, 203, 204, 205, 222
 Nalbandyan, Mikail, 74
 Natəvan, Xurşudbanu, 19, 31, 36, 59
 Nerses Yepiskop, 128
 Nersesov/ Qarabaği Mirzə Yusif, 73, 74
 Nəbiyeva, Kamilə, 216

Nərimanov, Nəriman, 54, 60
 Nəsibov, Bəhram, 19
 Nəsimi, 99
 Nəvvab, Mir Möhsün, 23
 Nikolay I, 124
 Niyazi, 26, 78
Novoselovo, 43
 Nuxa, 31, 141
 Nussimbaum, Lev, 143
 Obama, Barack, 199
 Oqanezaşvili, Saşa (Aleksandr), 75, 77
 Ordubad, 121, 124
 Ordubadi, Məmməd Səid, 136, 231
 Osmaniye, 105
 Osmanlı, 91, 93, 96, 99, 100, 103, 111, 112, 114, 121, 122, 123, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 141, 155, 160, 161, 222, 224
 Özbəkistan, 175
 Pakistan, 97
 Papazian, Kapriel Serope, 129, 159, 161
 Papazyan, Vaqram, 79
 Papazyan, Vrtanes, 60
 Paracanov, Sergey, 78, 200
 Paris, 33, 39, 50, 90, 152, 163, 173, 228, 229, 230, 232
 Paskeviç, İvan, 116, 122
 Paşinyan, Nikol, 184, 214, 217, 218
 Patkanyan, Rafael/ Qamar Katipa, 155, 156, 231
 Perry, John, 102, 231
 Petrosyan, Avak, 77
 Pənahəli xan, 21, 31, 74, 118
 Pirimov, Qurban, 21, 75
 Potyomkin, Qriqori, 119
 Puşkin, 31
 Putin, Vladimir, 201, 202, 205, 206
 Rəhimova, Elmira, 216
 Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin, 144
 Roma, 91, 98, 162
 Rusiya, 31, 51, 53, 66, 75, 85, 91, 92, 93, 97, 99, 110, 111, 112, 114, 115, 118, 120, 121, 122, 123, 125, 128, 129, 130, 140, 147, 153, 157, 159, 171, 172, 178, 181, 182, 185, 189, 193, 199, 201, 202, 204, 205, 208, 209, 213, 218, 222, 223, 224, 225, 227, 231
 Rüstəmov, Qədir, 26
 Rzayev, İslam, 26
 Sabir, Mirzə Ələkbər, 51, 231
 Sadıqcan, 21
 Sadiq, Məhəmməd, 146, 231
 Said, Kurban/ Səid, Qurban, 143
 Sankt-Peterburq, 23, 104, 123, 231, 232
 Sarıbulaq, 43
 Sarıkamış, 142
 Sarqsyan, Serj, 177, 180, 186
 Sason, 128
 Sayat-Nova, 69, 70, 78
 Səfərli, İslam, 55
 Səhhət, Abbas, 81
 Səid, Qurban, 31
 Səlmas, 122
 Shaffer, Brenda, 189, 190, 192, 231
 Shaw, Bernard, 156
 Sipahi, Nesrin, 45
 Sivas, 130, 180
 Sofiya, 60
 Soros, George, 198
 Stalin, İosif, 95, 167, 169, 202
 Stavropol, 9
 Sultan Yaqub, 101
 Sumqayıt, 174
 Suny, Ronald Grigor, 96, 121, 126, 127, 138, 145, 169, 190, 195, 196, 228, 229, 230, 231, 232
 Suriyə, 131, 163
 Şahbazi, Tağı, 66
 Şaiq, Abdulla, 38
 Şaqinyan, Marietta, 118, 125, 203
 Şamaxı, 31, 53, 61, 82, 102, 112, 117, 118, 121, 141, 143
 Şaumyan, Stepan, 140, 144, 145, 176, 205

Şavrov, Nikolay, 122
 Şekspir, 67
 Şəki, 35, 36, 93, 112, 113, 115, 118, 202
 Şəkinskaya, Barat, 25
 Şəmşədil, 113
 Şərur, 158
 Şinrelman, Viktor, 169
 Şiraz, 20
 Şirvan, 35, 36, 93, 112, 115, 118, 202, 203
 Şirvanzadə, Aleksandr, 71, 79, 80, 82, 83, 84, 209, 231
 Şnirelman, Viktor, 107, 110
 Şuşa, 9, 17, 18, 20, 21, 23, 25, 26, 27, 29, 30, 31, 33, 39, 41, 53, 62, 117, 118, 126, 147, 148, 160, 167, 168, 178, 214, 228
 Şuşinski, Xan, 12, 21
 Şuşinski, Seyid, 21
 Tacikistan, 175
 Tağıyev, Ələkbər, 220
 Talat Paşa, 162
 Talış xanlığı, 112
 Talışinski, Rauf, 199
 Tarverdiyeva, Kövsər, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 66, 67, 228, 229, 230, 231
 Tatikyan, Sossi, 195
 Tbilisi, 9, 116, 141, 150, 199, 230, 231, 233
 Tehran, 35, 163
 Tel Aviv, 190
 Ter Minassian, Anahide, 127, 232
 Ter-Gevondyan, Anuşavan, 76, 77
 Ter-Petrosyan, Levon, 184, 185, 186, 187, 191, 195, 209
 Təbəri, 98
 Təbriz, 60, 92, 101, 102, 113, 117, 122
 Tiflis, 26, 27, 50, 58, 59, 60, 62, 64, 65, 82, 110, 118, 121, 126, 129, 136, 138, 143, 149, 162, 195, 228, 230, 231
 Tiqrən II, 106, 181
 Tipliz, 70
 Tolstoy, Lev, 31
 Trabzon/ Trapezund, 180
 Trump, Donald, 199
 Tsitsianov, Pavel, 115
 Tumanyan, Hovanes, 80, 83
 Turşsu, 17
 Tutayuk, Validə, 26
 Türkiyə, 44, 51, 65, 66, 92, 94, 95, 96, 97, 100, 105, 106, 124, 126, 130, 131, 134, 142, 147, 149, 150, 152, 153, 156, 157, 159, 162, 166, 169, 170, 171, 173, 178, 179, 180, 181, 184, 187, 201, 205, 218, 222, 223, 224, 226, 227
 Ukrayna, 170
 Urmiyə, 92, 113, 116
 Vafai, John, 212
 Vaqif, Molla Pənah, 19, 34, 74, 94, 99
 Valéry, Paul, 89, 90, 232
 Van, 105, 127, 129, 130, 160, 180
 Vatikan, 107
 Vazeh, Mirzə Şəfi, 49, 50, 71
 Vedi, 168
 Vələd, 43
 Vəzirov, Həşim bəy, 38
 Vəzirov, Nəcəf bəy, 36, 59
 Vidadi, Molla Vəli, 34
 Vienna, 23, 162
 Vruyr, Aram, 65, 67
 Vurğun, Səməd, 12, 34, 42, 94, 95, 144, 232
 Waal, Thomas, 171, 172, 177, 232
 Woods, Jhon, 101, 232
 Yaponiya, 166
 Yassihüyük, 216
 Yekaterina II, 118, 119
 Yerevan, 49, 56, 71, 72, 74, 77, 78, 100, 106, 119, 126, 161, 171, 173, 175, 193, 195, 198, 199, 200, 228, 230, 231, 232
 Yerevanlı, Əkbər, 49, 100, 232

Yerusəlim (Qüds, Jerusalem), 23
Yesenin, Sergey, 20
Yunanıstan, 164, 227
Yusifzadə, Mirzə Cəlil, 75
Zakir, Qasım bəy, 36
Zaqatala, 159, 168
Zeynal, 43
Zeytun, 127, 130
Zəncan, 92

Zəngəzur, 126, 141, 147
Zərdabi, Həsən bəy, 58
Zülalov, Əbdülbağı, 21
Балаев, Айдын, 139, 232
Еремеев, Дмитрий, 98, 232
Налбандян, Ваче, 69, 233
Рустамова-Тогиди, Солмаз, 144,
233

© Khazar University Press, 2022
All Rights Reserved.

Computer work: Nargiz Ramazanova
Zakir N. Yusifoglu
Gunel Akbarova

The book is dedicated to the history of relations between the Azerbaijani and Armenian people, Azerbaijan and Armenia, personal observations and experiences of the author, passages from Azerbaijani and Armenian literature, articles in the media on the life and concerns of the Azerbaijani and Armenian people, possible solutions for the current situation and possible outcomes for the future of Karabakh.

Hamlet Isaxanlı. My Karabakh or The Karabakh Knot. p. 242.
Baku: Khazar University Press, 2022.

ISBN 978-9952-20-147-5
ISBN 978-9952-20-148-2 e-publication

1. Karabakh.	2. Azerbaijan.	3. Armenia.
4. History.	5. Culture.	6. Literature.
7. Politics.		

Baku. AZ1096. Mehseti str., 41.
Azerbaijan
www.khazar.org

Hamlet Isaxanlı

**My Karabakh or
The Karabakh Knot**